

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

TOM IV ŚLĄSK

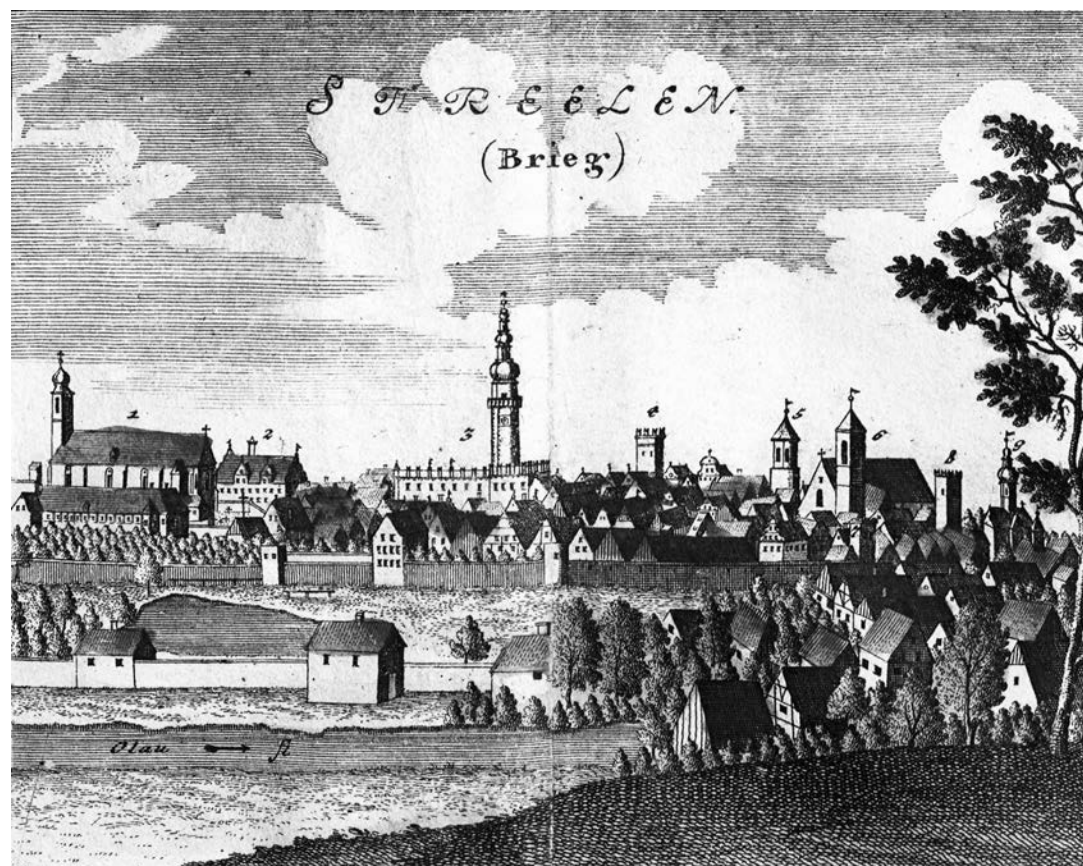
Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 10 STRZELIN

Redakcja naukowa
DAGMARA ADAMSKA

Opracowali

DAGMARA ADAMSKA, ZOFIA BANDURSKA, MAŁGORZATA CHOROWSKA,
KRZYSZTOF DEMIDZIUK, RAFAŁ EYSYMONTT, EWA LISOWSKA,
MACIEJ MAŁACHOWICZ, JERZY ROZPĘDOWSKI, EWA RÓŻYCKA-ROZPĘDOWSKA,
MARCIN SIEHANKIEWICZ, DARIUSZ WĘDZINA

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Tłumaczenie na język angielski: Jacek Słupski
Opracowanie typograficzne: Marcin Siehankiewicz
Prace kartograficzne: Marcin Siehankiewicz
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Koordynator projektu i prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj
Prace techniczne: Lidia Nowacka

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014-2017
Projekt nr 11H 13 0215 82

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

Wydawca: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

ISBN 978-83-63760-81-6
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2017
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2017

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Academic editing
ROMAN CZAJA

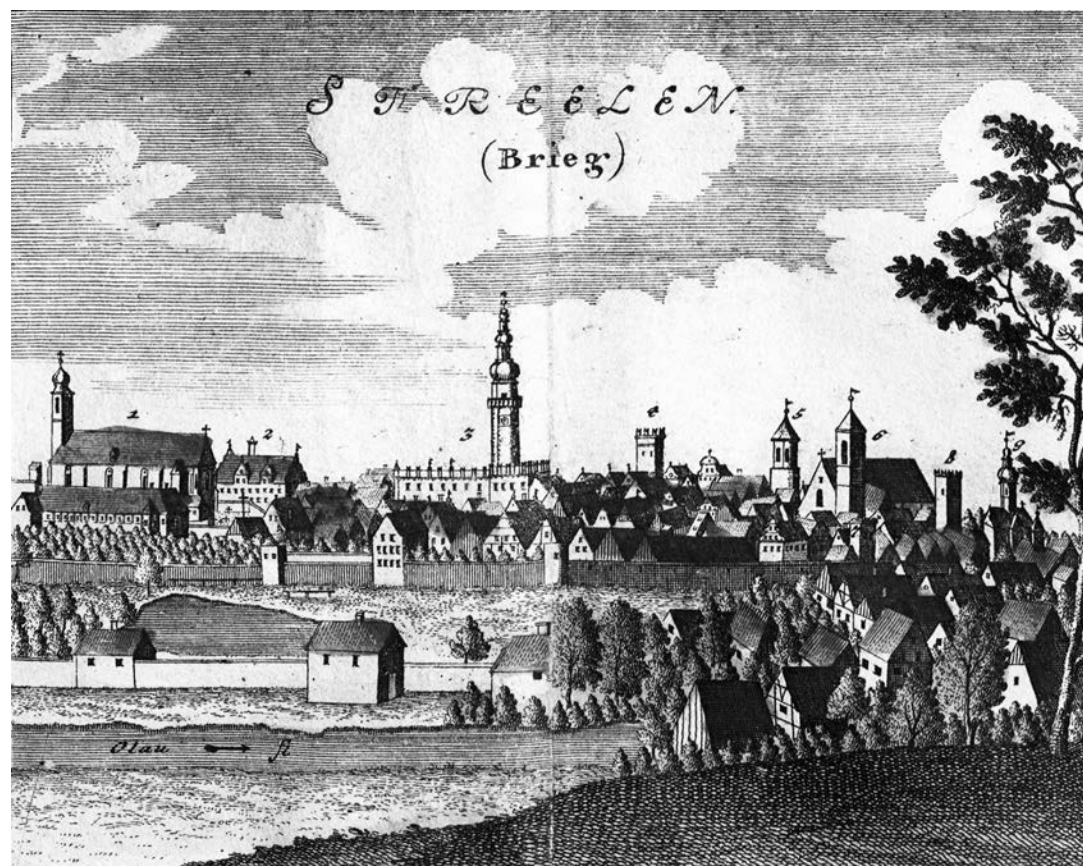
VOLUME IV SILESIA

Academic editing
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 10 STRZELIN

Academic editing
DAGMARA ADAMSKA

Prepared by
DAGMARA ADAMSKA, ZOFIA BANDURSKA, MAŁGORZATA CHOROWSKA,
KRZYSZTOF DEMIDZIUK, RAFAŁ EYSYMONTT, EWA LISOWSKA,
MACIEJ MAŁACHOWICZ, JERZY ROZPĘDOWSKI, EWA RÓŻYCKA-ROZPĘDOWSKA,
MARCIN SIEHANKIEWICZ, DARIUSZ WĘDZINA

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Reviewers: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Translation into English: Jacek Słupski
Typographic editing: Marcin Siehankiewicz
Cartographic works: Marcin Siehankiewicz
Editing: Krzysztof Uściński
Coordination of publishing works: Jadwiga Dunaj
Technical works: Lidia Nowacka

Scientific work funded by the Ministry of Science and Higher Education
as a part of a "National Program of Development of Humanities"
project for the years 2014-2017
Project number 11H 13 0215 82

Publication prepared in cooperation with the State Archive in Wrocław

Publisher: Institute of Archeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences,
Department of Research on Culture of Late Antiquity and Early Middle Ages
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

ISBN 978-83-63760-81-6
© Authors, Editors and Publisher 2017
Printed in: Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2017

WPROWADZENIE

Strzelin (*Strehlen*), lokowany w końcu wieku XIII, po uprzedniej likwidacji dwóch wczesnomiejskich osad prywatnych, stanowi przykład jednego z najmłodszych ośrodków zorganizowanych z inicjatywy śląskich książąt. Choć leżał nad splawną rzeką i w sąsiedztwie złóż skalnych, był miastem niewielkim, które omijały kluczowe szlaki handlowe. Nie takie zapewne były zamierzenia władcy, skoro zaplanował tak duży plac rynkowy i sprowadził elitarny zakon klarysek. Dzieje Strzelina nie miały jednak przebiegu zrównoważonego – charakteryzują je tylko krótkotrwałe awanse do roli bardziej znaczącego ośrodka administracyjnego i gospodarczego.

Sytuacja uległa zmianie w wieku XIX, kiedy miasto zostało stolicą najmniejszego powiatu w rejencji wrocławskiej. Urosło wówczas do rangi śląskiego centrum wydobycia surowców skalnych, a czasowo też ośrodka handlowego o znaczeniu ponadregionalnym. Rozwój Strzelina jeszcze przyspieszył wraz z połączeniem kolejowym i uprzemysłowieniem kamieniołomów. Następstwem był wzrost liczby mieszkańców oraz powierzchni przeznaczanej pod zabudowę mieszkalną i przemysłową. Miasto przystosowano do potrzeb urzędników powiatowych i licznie przybywających

robotników – w krótkim czasie wzniesiono budynki użyteczności publicznej, placówki edukacyjne i kulturalno-sportowe.

Dramatyczną cezurę w dziejach miasta stanowi II wojna światowa. Konsekwencją ogromnej skali zniszczeń oraz chaotycznej powojennej zabudowy jest dzisiejszy obraz Strzelina, który w niczym nie przypomina tego niegdysiejszego. Kilka miejskich inwestycji z ostatnich lat pozwala jednak mieć nadzieję na częściową przynajmniej rewitalizację miejskiej tkanki.

Dagmara Adamska

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

INTRODUCTION

The town of Strzelin (*Strehlen*) was chartered towards the end of the 13th c., after two former private early urban settlements had been terminated, and it is one of the youngest centres established at the initiative of the Silesian dukes. Although it was located on a navigable river and in the vicinity of rock deposits, it was a rather small town, away from key trade routes. Most likely that was not the ruler's intention, as he had had a large central market square laid out and brought the elite Order of Saint Clare (the Poor Clares) to the town. However, Strzelin's status has changed over time; there were some short periods during which it played a more significant administrative or economic role.

The situation changed in the 19th c., when the town became the capital of the smallest county in the Regency of Wrocław. It was then that Strzelin was the Silesian centre for the extraction of rock materials, and, temporarily, also a trading centre of supraregional importance. Its development speeded up even more when a railway line was built and the quarries were industrialized. This resulted in a growth of the local population and an increase in the area occupied by residential houses and industrial facilities. The town was adapted to suit the needs of county officials and numerous workers

who were moving to the town – within a short period of time, many public buildings, as well as educational, cultural and sports facilities were erected.

A dramatic turning point in the town's history was constituted by WWII. The enormous scale of the destruction and the post-WWII chaotic development led to today's situation, in which Strzelin does not resemble itself of yore. However, several municipal construction projects implemented in recent years have raised some hope for at least a partial revitalisation of the town.

Dagmara Adamska

Scientific work founded as a part of the "National Programme for the Development of Humanities" project of the Ministry of Science and Higher Education.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Dagmara Adamska

POŁOŻENIE MIASTA

Strzelin i obszar dawnego dystryktu miejskiego leżą na granicy Równiny Wrocławskiej (część Niziny Śląskiej) oraz Wzgórz Strzelińskich (część Przedgórze Sudeckiego). Wzgórze ciągnę się łukiem od miasta aż do doliny Nysy Kłodzkiej, z kulminacją na górze Gromnik (393 m n.p.m.)¹. Teren przecinany jest licznymi dolinami wód spływających do rzek Oławy (z dopływem Krynka) i Małej Ślęzy. Oława była w przeszłości rzeką splawną, a jej zlewnia terenem sprzyjającym osadnictwu: bogatym w ziemię urodzajną (czarnoziemny i gleby brunatne), porośniętym lasami mieszanymi. Okolice były intensywnie kolonizowane już w połowie wieku XII i na początku XIII². Strzelin i ziemie na zachód od niego wchodziły zapewne w skład kasztelanii niemieckiej – okręgu grodowego powstałego prawdopodobnie na przełomie wieków XI i XII³. Katalizatorem rozwoju miasta były też pokłady skał głębinowych, zarówno przed Bramą Ziębicką, na Starym Mieście, jak i dalej na południe – w Białym Kościele (*Steinkirche*) i Gębczycach (*Geppersdorf*).

Przez miasto przebiegały szlaki handlowe. Najstarszym z nich był szlak biskupi, którego znaczenie zmalało już w 1. połowie XIV w. Łączył on Wrocław z Nysą i Paczkowem (a dalej, przez Kłodzko, z Pragą)⁴. Z tą drogą związana była komora celna, z której dochody należały do władcy oraz biskupa.

Dagmara Adamska

ROZWÓJ PRZESTRZENNY STRZELINA ŚREDNIOWIECZNEGO

OD RYCERSKIEJ OSADY TARGOWEJ DO KSIĄŻĘCEGO MIASTA LOKACYJNEGO

Można domniemywać, że miasto powstało w wyniku połączenia dwóch ośrodków miejskich, wymienionych w dokumencie z 1297 r.: *antiquus Preworn* i *Strelyn*. W tym roku bowiem wójt dziedziczny Raszek potwierdził cystersom henrykowskim posiadanie jatki mięsnej i ławy szewskiej. Mieli oni wcześniej dwa mięsne stanowiska w Starym Przewornie i jedno w Strzelinie, a po złączeniu miast (*civitates coniungerentur*) mieli prawo do posiadania wspomnianych wyżej, ale zwolnionych z czynszu, dwóch różnych stoisk w Strzelinie⁵. Taka informacja zrodziła pytania, na które próbowano odpowiedzieć, proponując różne rekonstrukcje procesu powstawania Strzelina⁶.

Najstarszym świadectwem o mieście jako siedzibie rodu możnowładczego jest dokument Henryka Pobożnego z 1239 r., na którym świadczy komes Bogusław (Starszy) *de Strelin*. Być może tenże wystąpił jako *amicus* na dokumencie biskupa Tomasza I, co dało podstawę do przypuszczeń, że był on szwagrem biskupa Tomasza I i ojcem Tomasza II. Musiał być zatem tożsamy z rycerzem aktywnym przy boku Henryka Brodatego od 1223 r. – kasztelanem Niemczy, Ryczyna, Wrocławia i sędzią wrocławskim⁷. Z kolei dokument biskupa wrocławskiego Tomasza I z 1264 r., wystawiony z powodu lokowania wielu nowych wsi w parafii strzelińskiej, porządkował przynależność dziesięcin starego i nowego kościoła w osadzie⁸. Jako założyciela nowej świątyni wystawca wskazał wspomnianego Bogusława⁹. Fundacja została uposażona dziesięcinami z kilku osiedli, natomiast do starego kościoła przynależały dochody z nowin i niezidentyfikowanych Ligo¹⁰. W grupie wsi (zob. ryc. 2) dotychczasowi badacze widzieli pierwotny majątek komesa Bogusława (podobnie jak miał być nim Strzelin – odczytywany jako siedziba starego kościoła, i Białą Kosiół – domniemana siedziba nowej świątyni)¹¹.

Przyjmuje się, że pierwotny Strzelin stanowił zespół rozproszonych źrebi, czyli osadę na lewym brzegu Oławy (przy św. Gotardzie), na prawym (Stare Miasto) oraz Białą Kosiół, niemal zgodnie uznany w literaturze za siedzibę nowego kościoła. W świetle zachowanych źródeł i dotychczasowych badań archeologicznych niemożliwe jest rozstrzygnięcie, czy hipoteza ta jest trafiona, czy starszą metrykę ma osada zwana Starym Miastem, czy też osiedle lewobrzeżne, a także gdzie znajdowały się kościoły stary i nowy.

Jest kilka hipotez w tej ostatniej kwestii. (1) Oba kościoły z dokumentu z 1264 r. łączyć można z obszarem dzisiejszego Strzelina – stara (lub nowa) świątynia byłaby tożsama z kaplicą przy ul. Staromiejskiej (pierwotnie pw. NMP w Starym Mieście), a nowa (lub stara) odpowiadałaby rotundzie pw. św. Gotarda¹². (2) Starą (lub nową) świątynią jest tylko jeden z tych strzelińskich kościołów, a drugi należy wiązać z – oddalonym o 5 km na południe od miasta – Białym Kościołem. W jednym i w drugim wypadku XIII-wieczny Strzelin prezentuje się jako zespół rozproszonych osiedli. (3) Inne koncepcje, identyfikujące Stare Przeworno ze strzelińskim Starym Miastem, a kościołowi św. Gotarda przypisujące wezwanie maryjne, nie mają oparcia w źródłach¹³.

Pierwsze informacje o funkcjonowaniu świątyni pw. św. Gotarda przynosi akt z 1300 r., nadający odpust donatorom, co może odpowiadać zarówno procesowi budowy świątyni, jak i adaptacji wnętrza na nowe potrzeby

miasta lokacyjnego¹⁴. Za wczesną datacją kościoła przemawia wezwanie św. Gotarda, charakterystyczne dla nawet XII-wiecznych grodów, choć dopiero od początku XIII stulecia upowszechnione wśród rycerskich fundatorów¹⁵. Niestety, nie wszystkie wątpliwości rozwiewają badania archeologiczno-architektoniczne. Dyskusyjne są bowiem ustalenia Tadeusza Kozaczewskiego, który na podstawie prac z 1953 r. sugerował XII-wieczną metrykę relikwii odkrytych pod wieżą kościoła pw. św. Gotarda. Uznał on tym samym świątynię za rotundę o funkcjach kościoła parafialnego dla przedlokacyjnego ośrodka targowego¹⁶, a zachwiany układ wąskich działek, z załamaniem ich tylnych granic, w świetle nowożytniej kartografii odczytał jako owalny plac – relikw osady możnych ze Strzelina¹⁷. W latach 70. XX w. kolejne badania przy rotundzie doniosły o funkcjonowaniu cmentarza (od XIII w.) oraz XIV-wiecznego ossuarium, przylegającego do kościoła od strony północnej¹⁸. Dyskusja wokół metryki przedlokacyjnej osady i jej relacji z kościołem św. Gotarda pozostaje otwarta, bowiem ostatnio prowadzone badania archeologiczno-architektoniczne sugerują, że początki osiedla sięgać mogą XII w. (zob. tekst M. Chorowskiej *et al.* w niniejszym zeszycie).

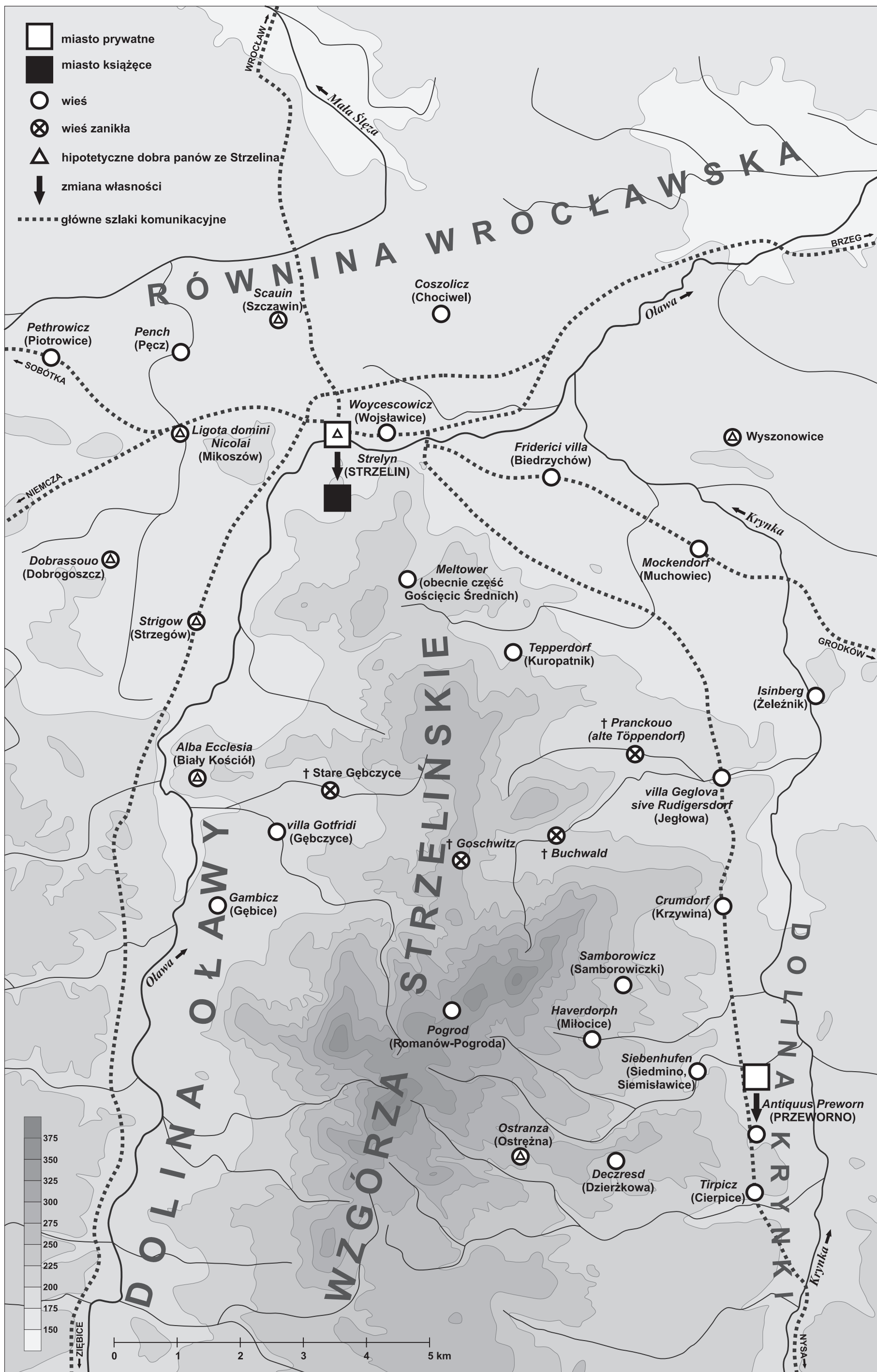

1. Strzelin. Kościół św. Gotarda, 1747–1750

Hipotezą pozostać musi stwierdzenie, że nową świątynię, wymienioną w 1264 r., należy widzieć w Białym Kościele. Rzeczywiście, na podstawie późniejszego dokumentu (z 1316) do dziesięcin klasztoru henrykowskiego ze wsi Białą Kosiół zaliczano m.in. dochody z dwóch źrebów wskazanych w 1264 r. jako uposażenie nowego kościoła¹⁹. W świetle źródeł pisanych murywana świątynia istnieć tam musiała już w 1284 r., skoro wieś nazywała się *Alba Ecclesia* (osada miała nomenklaturę niestabilną, ale każdorazowo odnoszącą się do wyglądu granitowego kościoła – w XIV i XV w. występuje jako *Alta ecclesia*, *Schoene Kirche* oraz *Hoe Kirche adir Steyne Kirche*)²⁰. Analiza budynku dała podstawę do datowania jego powstania na 3. ćwierć lub połowę XIII wieku²¹. Kościół pw. NMP (wraz z kościołem pw. Michała Archanioła w Strzelinie) przeszedł na mocy decyzji Bolka I pod patronat nowo ufundowanego klasztoru klarysek²². Książę odkupił jednak to osiedle w 1301 r. od rycerza Mojka z Byczonia²³. Wcześniejsze losy wsi pozostają niejasne.

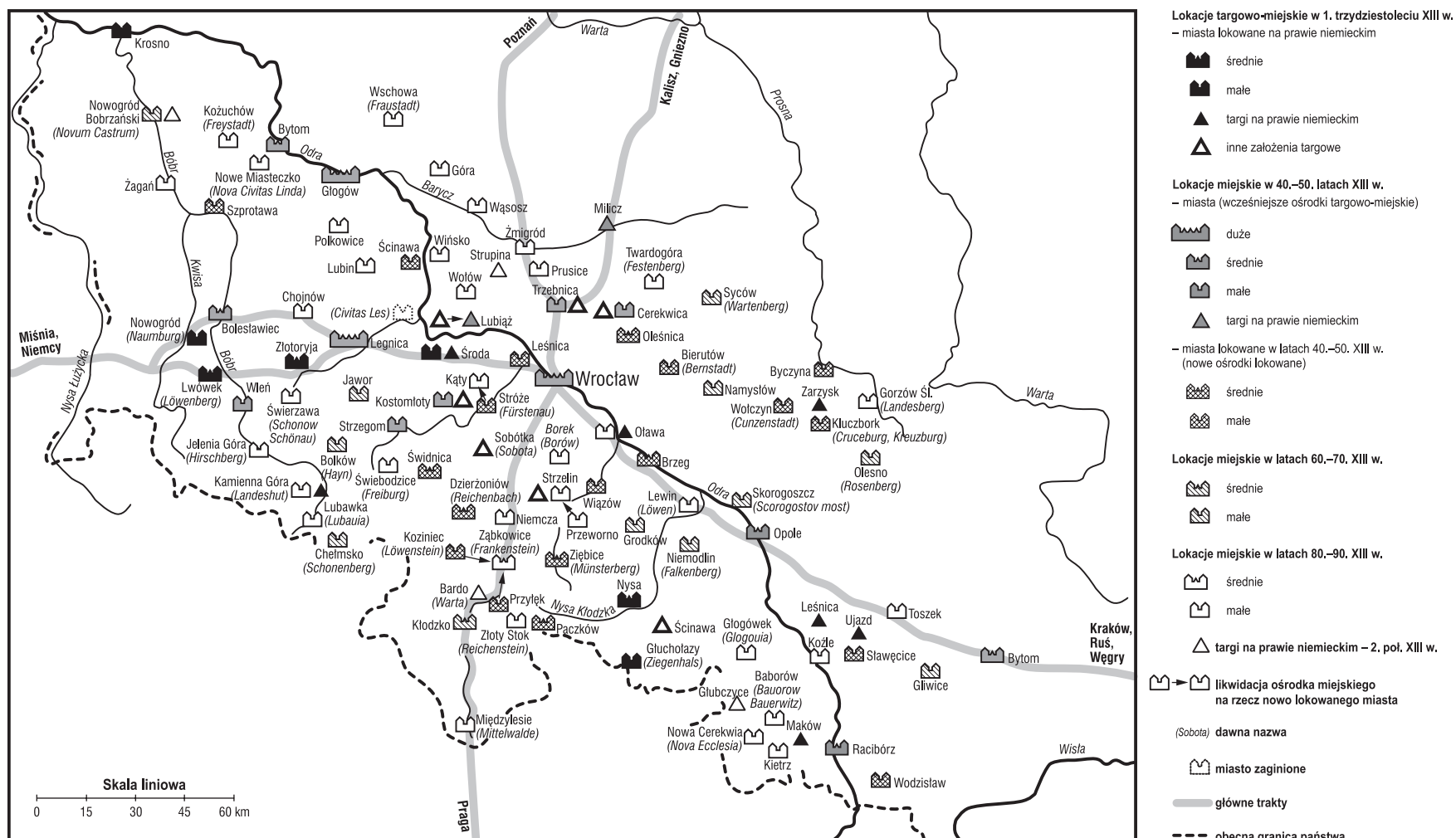
Najstarszą informacją o maryjnym kościele na Starym Mieście w Strzelinie jest zapis z roku 1316²⁴. Metryki kościoła nie znamy. W obecnej formie jest to obiekt późnogotycki (XIV–XV w.), który w połowie wieku XV przejął funkcję kościoła cmentarnego²⁵. Pozostaje jednak pytanie (przy utrzymaniu późnogotyckiej chronologii powstania świątyni) o zasadność fundacji kościoła parafialnego w podmiejskiej domenie przy funkcjonowaniu dwóch świątyń miasta lokacyjnego, oddalonych od osiedla o niecały kilometr.

Stare Przeworno – odległe od Strzelina o 15 km na południowy wschód – uznawane jest za prywatną lokację miejską Jarosława z rodziny Pogorzeliów²⁶. W latach 80. XIII w. osadę zorganizowano jako ekonomiczną konkurencję dla pobliskiego Strzelina (jeszcze prywatnego) i Grodkowa (już książęcego). Termin *ante quem* lokacji wyznacza zapis z 1288 r. o łąkach czynszowych pod Przewornem²⁷, choć Jarosław z żoną siedzieli już tam przed rokiem 1284²⁸. Fakt, że w 1297 r. wymieniono Stare Przeworno (miasto), może sugerować, że opodal istniało już „nowe” Przeworno, czyli kolonizacyjna wieś (wymieniona już w 1296). Kres funkcjonowania ośrodka miejskiego stanowi połączenie go ze Strzelinem (1297), choć wydaje się, że książę mógł przejąć te dobra już w latach 1290–1292²⁹. Śladem istnienia miejskiego osiedla, oprócz wspomnianych już jatek, może być także nazwa *Siebenhufen /Siebenhuben* (ob. przysiółki Siedmino

2. Strzelin i Przeworno oraz ich zaplecze osadnicze do końca wieku XIII. Oprac. D. Adamska

3. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na Ziemi Kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa

i Siemistawice) – typowa dla wsi podmiejskich. Tym samym lokalizację Starego Przeworna można wiązać z dzisiejszą wsią Przeworno lub jej okolicami³⁰.

W 1318 r. poznajemy przeworneńskiego sołtysa Jana, do dóbr którego przynależał jakiś „stary” (dawny miejski?) młyn³¹. Nie ma świadectw funkcjonowania kościoła w mieście. Najstarsza informacja o świątyni (wiejskiej) w *Prevorno* pochodzi z roku 1335³². W 1429 kościół zniszczyli husyci³³. Mury dzisiejszego neogotyckiego kościoła w Przewornie kryją epitafia Czirnów – XVI-wieczny relikwiarz wyposażenia wielokrotnie przebudowanego obiektu³⁴. Stare Przeworno nie miało formy typowego lokacyjnego osiedla o charakterze miejskim, czemu może nie sprzyjało jego położenie. Lokalizacja Strzelina wydawała się widać księciu bardziej korzystna, chociażby ze względu na przepływającą w pobliżu spławną Oławę. Wpływ na decyzję o połączeniu obu ośrodków i likwidację Starego Przeworna mogła mieć także niejasna sytuacja własnościowa osiedla nad Krynką. Powstanie książęcego miasta Strzelina w końcu wieku XIII było zatem wynikiem tzw. koncentracji osadniczej, czyli połączenia Starego Przeworna oraz strzeleńskich osiedli: przy św. Gotardzie, Starego Miasta i rybackiej osady nad Oławą (przy *Fischergasse*).

LOKACJA MIASTA

Prawdopodobnie w latach 1290–1292 także Strzelin przeszedł, choć w nieznanych okolicznościach, z rąk możnych w książęce. Bodaj jeszcze w latach 80. XIII w. rycerze przeprowadzili tu pierwszą lokację miasta (na Starym Mieście lub raczej przy św. Gotardzie). Zaświadcza o tym dokument o zakupie osady od komesa Bogusława oraz informacja o ponownym lokowaniu ośrodka przez księcia świdnicko-jaworskiego Bolka I³⁵. Echem niejasności wokół transakcji mogą być wątpliwości dotyczące patronatu nad kościołem parafialnym pw. Michała Archanioła, posadowionym na gruncie dawnej prywatnej osady a w kolejnych latach lokacyjnego miasta (150 m od rotundy św. Gotarda). Przywoływano je jeszcze w 1316 r., zaświadczać, że patronat, mimo sprzeciwu Bogusza (syna Raclawa Drzemlika, bratanka Bogusława Młodszego?), pozostawał książęcy (i przekazany został klaryskom)³⁶.

Kluczowy jest dokument Bolka I z 1292 r., którym książę nadał wójtostwo w nowo zorganizowanym mieście swojemu „wiernemu Zygfrydowi”. W następnym roku ośrodek otrzymał przywileje rzemieślnicze. Do uposażenia wójta należała więc 1/3 dochodów z sądów, *allodium* pod miastem, łaźnia oraz 16 z 34 jatek mięsnych, 24 z 32 stanowisk piekarskich, 14 z 30 łąw szewskich³⁷. Dokument lokacyjny z 1292 r. ukazuje więc silną pozycję handlową Strzelina. Status ten nie zaskakuje, kiedy uświadomimy sobie położenie osiedla – o dzień drogi od innych ośrodków (Wrocław, Oława, Brzeg, Ziębice, Grodków, Niemcza, Dzierżonów /*Reichenbach*, Ząbkowice), przy szlaku handlowym Wrocław–Ziębice–Nysa.

Nowo lokowane książęce miasto zorganizowano na lewym brzegu Oławy, niedaleko prywatnego osiedla – tzw. Starego Miasta – oraz z włączeniem osady przy św. Gotardzie³⁸. Echa późnej inicjatywy lokacyjnej widać w regularności układu parcel *ad quadratum*, bez wyznaczenia wewnętrznej komunikacji pomiędzy działkami³⁹. Miastu nadano kształt zbliżony do prostokąta, z prawie kwadratowym Rynkiem. Zwraca uwagę niemal idealny jego podział dwoma południkowymi i dwoma równoleżnikowymi ciągami ulic, wychodzących z rogów Rynku. Wykrojono w ten sposób dziewięć pól

pod zabudowę (w tym Rynek), a rozległość miasta w kierunku północnym i południowym odpowiadać miała trzem szerokościom placu rynkowego⁴⁰. Wielkość centralnego placu (ok. 200x200 łokci), jednego z największych na Śląsku, świadczy o zamiarze organizacji dużego i ludnego ośrodka.

Jednocześnie w układzie działek przy kościele św. Gotarda widoczne są wspomniane ślady osady owalnicowej. Za inicjatorów prawnej i przestrzennej organizacji (domniemana pierwsza lokacja) można uznać możnych posiadaczy: Bogusława Młodszego (zm. przed 1284), Raclawa Drzemlika (zm. przed 1288) lub nawet Bogusława Starszego (zm. po 1264)⁴¹.

Książęca lokacja na prawie niemieckim była wydarzeniem stosunkowo późnym, ale związanym z planową działalnością Bolka I, który otrzymał te ziemie od księcia wrocławskiego Henryka V za pomoc w objęciu dziedziny po śmierci Henryka IV Probusa w 1290⁴². Ziemie Bolka I już w 1301 r. uległy podziałowi pomiędzy synów: z dóbr Bernarda jego młodszy brat Bolko II Ziębicki otrzymał w 1321 wschodnią część księstwa świdnickiego z Ziębicami. W ten sposób wykształciło się księstwo ziębickie, w skład którego wchodziły też Strzelin i Ząbkowice.

Unormowanie prawne osady było także przejawem stabilizacji osadniczej w rejonie Strzelina w 2. połowie XIII w. Najstarsze wsie przeniesione zostały na prawo niemieckie w połowie XIII w. Dokument z 1264 r. zaświadcza o dynamice powstawania nowin. Pierwotnie osadnictwo strzeleńskie kumulowało się na kierunku zachodnim i północno-zachodnim, na obszarze między miastem a granicami księstwa wrocławskiego. Wiejskie lokacje z końca XIII i pierwszej połowy XIV wieku to także okolice Wiązowa.

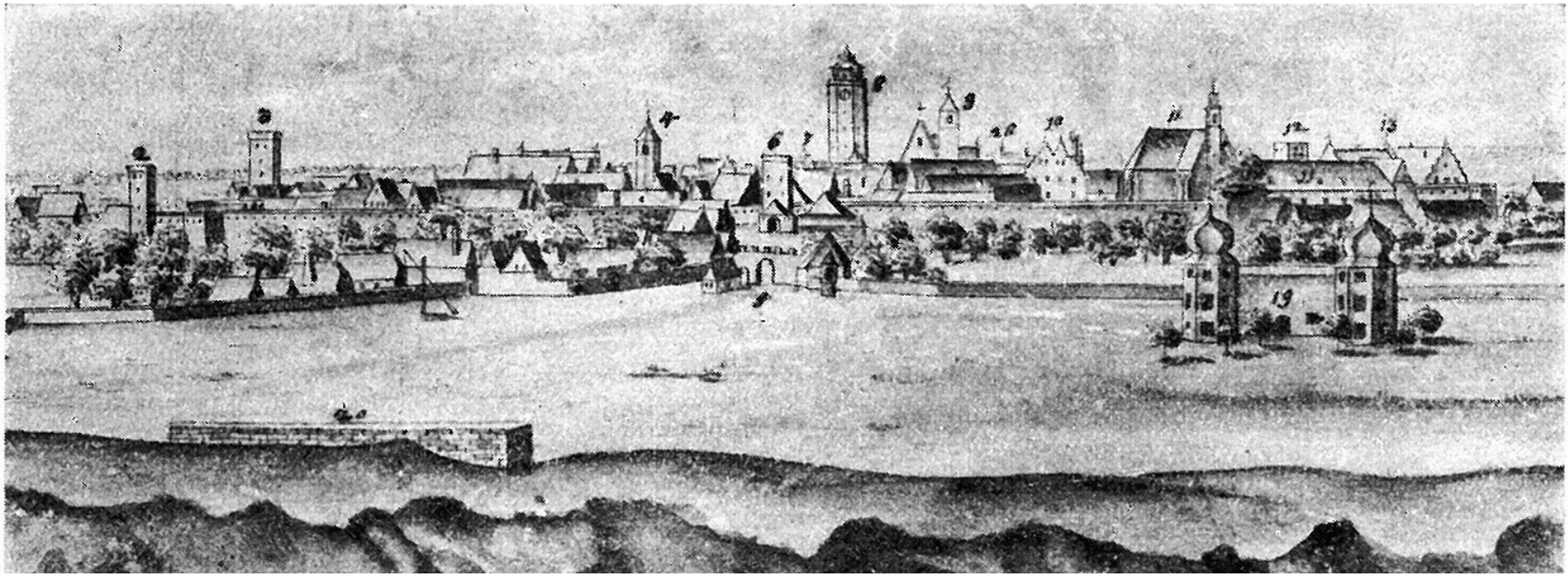
Do połowy XIV w. na czele Strzelina stał dziedziczny wójt miejski. W 1316 r. obok wójta pojawia się czteroosobowa reprezentacja radnych⁴³. Miasto wykupiło wójtostwo w 1349 r., otrzymując od księcia ziębickiego Mikołaja Małego prawo do samodzielnego wyboru rajców⁴⁴. Już w 1297 r. wzmiankowana jest czteroosobowa ława miejska⁴⁵.

Strzelin po lokacji, jako miejsce targowe, był siedzibą wójta dystryktu (landwójta *weichbildu*). Istnienie okręgu potwierdza dokument z roku 1299. W 1321 r. pierwszy raz wystąpił urzędnik z tytułem landwójta⁴⁶. Dystrykt przez kilkadziesiąt lat funkcjonował równoległe z okręgiem kasztelańskim (w tym wypadku burgrabstwem) – powołanym zapewne już przez Bolka I świdnickiego wokół nowo powstałego zamku. W 1373 r. zamkowa *castellatura* już nie istniała, a należący niegdyś do jej uposażenia las przeszedł w ręce miejscowych klarysek⁴⁷.

Rynek wyznaczono na skrzyżowaniu dróg na Ziębice i na Wrocław. Dodatkowe ulice (*Breslauer Gasse* /ob. Jana Pawła II i *Münsterbergische Gasse* /ob. T. Kościuszki) dopiero od połowy XVI w. przecinały zachodnią i północną pierzeję rynkową. Do tej pory arteriami przelotowymi były *Polnische Gasse* (ob. Zamkowa), *Kloster Gasse* (ob. Książąt Brzeskich) i nieistniejąca dziś *Alte Breslauer Gasse*. Według spisu z 1331 r. przy Rynku znajdowało się 55 domów – zamożnych, na wydłużonych parcelach. W 1371 r. placono z nich 3–6 oraz 4–8 grzywien; z mniejszych, wygospodarowanych z nich działek, uiszczano po 2–3 grzywny⁴⁸.

Przypuszcza się, że murowana zabudowa Rynku powstawała przede wszystkim po połowie XVI w., a charakterystycznym jej elementem były domy z podcieniami. Być może to o nich wspomina już dokument z 1378 r., rozstrzygający spór między klaryskami a miastem. Przyznano wówczas zakonnikom własność środkowej części ulic (czyli poza zasięgiem słupów podcieni domów): z Rynku do furty klasztornej (przy *Gärber Gasse*) oraz z Rynku do klasztoru, bez domów w sąsiedztwie Bramy Ziębickiej (przy *Kloster Gasse*)⁴⁹.

4. Strzelin. Widok miasta od południa, 1713

Według Janusza Pudelki pierwotne kurie lokacyjne zostały rozmierzone modułem stosowanym na Śląsku od połowy XIII w., z zastosowaniem podziału na parcele o wymiarach 50x200 stóp, czyli 25x100 łokci (podobnie jak np. w Ząbkowicach)⁵⁰. Jego zdaniem Rynek w Strzelinie otaczały cztery bloki, każdy podzielony na osiem posesji. Według spisu z 1331 r. przy *Kirch Gasse* (ob. Kościelna) stało 12 domów, przy *Wasser Gasse* (ob. Wodna) i *Nicolaus Gasse* (ob. Rynek) – po 10, przy *Burg Gasse* (ob. św. Floriana) – 17, a przy *Alte Breslauer Gasse* – 13. Przy pozostałych ulicach liczba domów nie przekraczała dziesięciu⁵¹.

W południowej części Rynku stał ratusz, znany z kilku nowożytnych opisów i ikonografii – czworoboczny budynek z wysoką wieżą (także na planie czworoboku). W XVI w. prowadziły do niego kamienne schody. Na pierwszym piętrze znajdowała się izba dla radnych ze stanowiskiem pisarza miejskiego, miejskie archiwum oraz sala ławników i pisarza sądowego. Na poddaszu było dwuizbowe więzienie. Przesklepiony parter był siedzibą kancelarii oraz domu wagi⁵².

5. Strzelin. Panorama miasta od południowego zachodu, 1747–1750

Miasto otoczone było fosami i murem, w którym były trzy zamykane na noc dębowe bramy. Mur wzniesiono prawdopodobnie w 1. ćwierci XIV wieku z inicjatywy Bolka II Ziębickiego (zm. 1341). Pierwsza źródłowa informacja o nim pochodzi z umowy zawartej w 1328 r. między klaryskami a miastem. Przewidywała ona korzystanie przez mieszczan z jazu przy klasztornej młynie i stawie (w celu regulowania poziomu wody w fosie i rybniku) oraz z 2-morgowego wygonu klarysek przy drodze na Ziębice. Klasztor zobowiązał się do przywrócenia dobrego stanu i utrzymania jazu na Młynówce (*Stadtgraben*), płynącej w kierunku *Woyzlavicz* (Wojślawic), zaś samorząd zobligowano do wyprowadzania poza mury, kanałami, ściekami i deszczówki z miejskich nieruchomości. Jednocześnie klasztor zobowiązano do drenażu wspomnianych kanałów na odcinku od muru miejskiego do stawu, „bez szkody dla miejskiej fosy”⁵³. Już w 1350 r. książę ziębicki Mikołaj Mały zlecił rajcom remont omówionego tu systemu regulowania wody w fosie z powodu destrukcji rybnika klasztornej, co zagrażało bezpieczeństwu miasta⁵⁴. System fortyfikacyjny wykorzystywał więc nie tylko staw położony tuż za murami miejskimi, ale też Oławę (jaz przy młynie, odpowiadający za spadek poziomu wody w fosie) i Młynówkę (jaz odpowiadający za wzrost poziomu wody), których koryta musiały jeszcze w średniowieczu ulegać zmianom. W 1485 r. pleban z kościoła Michała Archanioła otrzymał bowiem zgodę na założenie stawu rybnego w zagłębieniu, gdzie niegdyś płynęła rzeka⁵⁵. W 1378 r. pod miastem znajdowały się już dwa ciekły młyńskie (tzw. *alte i neue Bach*), a łąka między nimi należała do klarysek, które otrzymały prawo otoczenia jej plotem. Do ich obowiązków należała także opieka nad przyklasztornym odcinkiem murów miejskich, z uwzględnieniem jednak praw miasta do wolnego przejazdu na wygon⁵⁶.

Trzy ulice wychodziły z miasta przez trzy bramy z wieżami: na zachód – Ziębicką, na północ – Wrocławską, na południe – Wodną⁵⁷. Pozostałości bram zlokalizowano pod dzisiejszymi ulicami Kościuszki (relikty bramy zaznaczono w kamiennej nawierzchni), Jana Pawła II oraz Wodną i Kopernika⁵⁸. W XV w. system umocnień rozbudowano o cztery baszty w narożach murów (Garncarską, Piekarską, Prochową i Katowską, zw. Prosiańą) oraz drugi pierścień obwarowań⁵⁹.

Od południa funkcję przedmieścia Strzelina pełniło Stare Miasto, rozłożone wzdłuż kamiennej drogi (*Steinweg*). Pod południowo-zachodnimi murami, ale w zasięgu jurdyki miejskiej, znajdowała się osada rybacka (*Fischergasse*)⁶⁰. Najpóźniej, bo w XVI w., zbudowano zachodnie Przedmieście Ziębickie oraz północne Przedmieście Wrocławskie. Od wschodu, przy drodze na Brzeg (ob. Brzegowa), leżała wieś Wojślawice – nowożytnie przedmieście – oficjalnie włączona do Strzelina w 1885 r. Miasto w połowie XVI w. czerpało dochody z aż 12 okolicznych majątków i wsi, co wraz z ogrodami i lasem stanowiło w sumie ponad 260 łańów⁶¹.

W skład bloku śródrzynekowego wchodził ratusz, urzędzenia handlowe oraz długi Dom Kupców (sukiennice)⁶². Pierwszy raz sukiennice występują w dokumencie księcia Mikołaja Małego z 1344 r. – władca wyraził nim zgodę na postawienie *domus vendicionis*⁶³. Na rogu domu znajdowały się budy piernikarzy, a przy wschodniej ścianie kramy śledziowe. Równolegle do sukiennic stały prowizoryczne budy mydlane. Dalej na zachód były stanowiska mięsne, chlebowe, obuwnicze i „lady najbogatszych handlarzy”⁶⁴. W 1354 r. książę udzielił pozwolenia na zorganizowanie na Rynku stanowisk do handlu sianem, paszą, sadłem oraz kramów z postrzygalią sukna⁶⁵. Osiem lat później wzniesiono 12 stoisk sukienniczych i przynajmniej 6 dla bogatych handlarzy. W 1371 r. liczbę tych ostatnich można oszacować na 10, ze względu na wzrost dochodów miasta w funtach pieprzu, stanowiących część opłat za te stoiska⁶⁶.

Na przełomie XIII i XIV w. nad Oławą wybudowano założenie zamkowe, z murami miejskimi związane w 1. połowie XIV w. O istnieniu dworu źródła donoszą pierwszy raz w roku 1337⁶⁷. Położony był między fortyfikacjami, *Burg Platz* i *Burg Gasse* (ob. św. Floriana), *Bäcker Gasse* i ul. Wodną. Był to pas „ziemi książęcej”, prawnie scalony z miastem dopiero po roku 1548. Strzelin był zapewne ważnym ośrodkiem władzy w księstwie Bolka I, skoro w latach 1293–1298 władca bywał tu wielokrotnie. W rezydencji gościł też Przemysław I Noszak. Pozostałości zamku zachowały się w piwnicach domu przy ul. św. Floriana 14. Nowożytny dwór, na planie podkowy, składał się z budynku głównego i dwóch dwupiętrowych skrzydeł, otaczających niewielki dziedziniec. W 1666 r. był długi na 35 łokci i szeroki na 19 (ok. 27 x 15 m według łokcia austriackiego). Miał 15 komnat, kuchnię i łaźnię.

W najbliższym sąsiedztwie, także na „ziemi książęcej”, była osada żydowska (*area iudeorum*)⁶⁸. Obecność Żydów w Strzelinie potwierdzona jest od 1336 r., gdy pojawia się w źródłach niejaki Musko. W 1441 r. wymieniona została ul. Żydowska (*Judengasse*), a informacja o zburzeniu synagogi (1439) potwierdza jej wcześniejsze funkcjonowanie⁶⁹.

6. Strzelin. Kościół parafialny pw. Michała Archanioła, 1747–1750

Przy rotundzie stał parafialny kościół pw. Michała Archanioła⁷⁰. Prawdopodobnie wzniesiono go niedługo po 1292 r., skoro pierwszy raz pojawił się w dokumencie z 1301 r., przekazującym prawo patronatu klaryskom. Uposażenie fary pochodziło częściowo z dochodów wspomnianego „starego kościoła”⁷¹. Tuż przy farze stały od XIV w. szkoła, plebania oraz dwory archiprezbitera i prezbitera.

Bolko I ufundował w mieście klasztor klarysek (przed 1301, najpewniej po 1290⁷²). Zakonnice otrzymały południowo-zachodnią jurydykę książęcą w narożniku murów. Nie jest znany kształt pierwotnego kamiennego kościoła pw. NMP i Piotra i Pawła⁷³ (od XVIII w. pw. Podwyższenia Krzyża Świętego) oraz przylegającego do niego klasztoru. Oba obiekty swoją metryką sięgają zapewne przełomu XIII i XIV w.

7. Strzelin. Klasztor i kościół augustianów, 1747–1750

Do 1346 r. rajcy ufundowali w *Woycescowiczach* (Wojślawicach) dom dla ubogich i chorych. Do skromnego budynku szpitala przylegała kamienna kaplica (pierwotne wezwanie nieznane, zwana była „na fosie”, od XVI w. imienia Jerzego), wzmiankowana pierwszy raz w 1351⁷⁴. Był to oszkarpowany budynek na rzucie prostokąta, nakryty sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Fundacja wywołała niezadowolenie strzelińskich klarysek, których ksieni zwróciła się nawet ze skargą do papieża, na co rada miejska zareagowała bojkotem klasztornej młyny i zakazem posług mieszczan na rzecz zakonu. Ostatecznie w 1351 r. biskup wrocławski ograniczył na korzyść parafii liczbę mszy i procesji w kaplicy szpitalnej⁷⁵. Być może konflikt miał związek z sugerowanym przez archeologów faktem, że kaplica to tylko fragment prezbiterium niezrealizowanej większej budowli⁷⁶.

ROZWÓJ MIASTA KOMUNALNEGO

Do początku XV stulecia miasto przeżywało okresy koniunktury, co wiązało się z otrzymywanymi przywilejami. W 1331 r. Strzelin został przez księcia wyposażony w prawo szrotu – monopol na składowanie i sprzedaż przewożonych przez miasto beczek wina i piwa. Mikołaj Mały nadał miastu prawo składu i handlu solą (z pozwoleniem na budowę obok ratusza domu solnego) oraz prawo mili, eliminujące wiejskich szewców, szynkarzy i sprzedawców soli. Miasto posiadało od 1343 r. mennicę, a od 1380 pobierało także opłaty od kupców przejeżdżających przez Górzec, a więc omijających miasto podczas podróży z Brzegu do Świdnicy. Już w 1331 r. książę zezwolił na postawienie miejskiej wagi. Natomiast pierwsze informacje o funkcjonowaniu w mieście słodowni i browaru pochodzą dopiero z roku 1483⁷⁷.

Już w najstarszym oposażeniu wójta wymieniono dochody z jednej miejskiej łaźni, choć niewykluczone, że w mieście po 1335 r. była też druga⁷⁸.

W 1349 r. mieszkańców dotknęła „czarna śmierć”, a w latach 1351 i 1357 miasto niszczyły pożary (ucierpiał m.in. kościół parafialny)⁷⁹. W związku z tym strzelinianie zostali zwolnieni na 5 lat z płacenia podatków. Miasto otrzymało też zgodę na postawienie nowych stoisk w sąsiedztwie ratusza.

Pełniejsze informacje o wielkości miasta pochodzą ze spisu podatkowego z 1371 r. Do czynszu od nieruchomości zobowiązanych było 187 obywateli (wewnątrz murów) oraz 23 mieszkańców przedmieść, co pozwala szacować liczbę mieszkańców Strzelina na około 1700 osób⁸⁰. Strzelin był więc jednym z wielu małych miast śląskich, niewiele mniejszym od Brzegu czy Ziębic. Jednocześnie wielkość podatku, który może stanowić inny punkt odniesienia, stawia miasto obok np. Grodkowa, ale poniżej *Reichenbachu* /*Dzierżoniowa*⁸¹. Najliczniejsze grupy zawodowe (spośród 40) stanowili, podobnie jak w innych miastach, piekarze (32), rzeźnicy (34) i szewcy (32). Jednocześnie podatek płaciło jedynie dwóch tkaczy lnianych i dwóch wełnianych oraz jeden postrzygacz, co wskazuje na niewielką produkcję (tylko na rynek lokalny) przy rozwiniętym handlu wyrobami importowanymi z innych ośrodków. W Strzelinie było aż czterech mistrzów kamieniarskich (każdy z nich zobowiązany był do sprzedaży mieszczanom części eksploatowanego materiału – 100 wozów kamienia w atrakcyjnej cenie 1 wiardunku za wóz), podczas gdy np. odnotowano jedynie dwóch piwowarskich⁸². Do podatku na rzecz miasta byli zobowiązani także garncarze z wyspecjalizowanej podmiejskiej wsi *Toppendorf* /*Kuropatnik*⁸³.

DESTABILIZACJA W WIEKU XV

Miasta nie ominęły husyckie oddziały⁸⁴. Już wiosną 1428 r. stanęły one pod jego murami, spaliwszy jednocześnie wsie wokół miasta⁸⁵. Strzelin wówczas nie ucierpiał, co kronikarze tłumaczą umową, na mocy której miejski szpital opatrywać miał rannych husytów. Jednak już w latach 1429–1430 został splądrowany i zniszczony⁸⁶, a w 1432 r. – ze względu na strategiczne położenie opodal Niemczy – stał się areną walk pomiędzy oddziałami wrocławskimi a husytami⁸⁷. W efekcie ucierpiał nie tylko mury miejskie,

ale spalony został też kościół pw. NMP na Starym Mieście (klaryski już w 1429 r. poszukały bezpiecznego schronienia w Brzegu, u tamtejszych franciszkanów).

W roku 1436, po śmierci Ludwika II, księcia legnicko-brzeskiego, Strzelin przejęła wdowa Elżbieta z Hohenzollernów (zm. 1471), której nowy mąż – Wacław cieszyński – przyjął hołd rajców⁸⁸. Jednocześnie, wraz z narastającą na Śląsku anarchią, rosły wpływy i majątek tutejszej rodziny Czirnów. Już w 1437 r. księżna Elżbieta powierzyła Opiczowi von Czirn urząd starosty w Strzelinie i zleciła mu budowę zamku⁸⁹. Stał on przy miejskich murach, opodal kościoła parafialnego (przy *Ritter Gasse*). Tu także stała rycerska siedziba rodziny Reideburg z Borowa – posiadaczy dóbr na Starym Mieście⁹⁰. Opicz i Hain von Czirn zawarli w 1439 r. układ z Piastami, umożliwiający im budowę zamku na górze Gromnik, co znacznie ograniczało znaczenie strzelińskiej rezydencji miejskiej⁹¹. W 1441 r. władczyni powierzyła jednemu z Czirnów obronę całego dystryktu. W 1445 Strzelin przejęli książęta lubińscy Jan I i Henryk X, którzy oddali w zastaw owemu rycerzowi „ziemię i miasto Strzelin”⁹².

Niedługo potem miasto obrabowały i zniszczyły (1459) oraz trzykrotnie złupiły i spaliły (1466) wojska króla czeskiego Jerzego z Podiebradów⁹³. W 1474 r. wspierające Władysława Jagiellończyka – kandydata do tronu po śmierci Jerzego – wojska polskie zajęły osadę leżącą na drodze ich przemarszu. Szacunki liczby mieszkańców (w murach miejskich) w tym niespokojnym czasie nie przekraczają 800 osób⁹⁴.

W 1475 r. książę Fryderyk I z dynastii legnicko-brzeskiej, wzmocniony posagiem żony – Ludmiły z Podiebradów, spłacił Czirnów i przejął strzelińskie władztwo oraz zamek z rąk prywatnych. Po wojnach wieku XV miasto powoli wychodziło z kryzysu. Powszechne kłopoty finansowe mieszkańców znalazły odzwierciedlenie w licznych transakcjach zastawnych (miejskich nieruchomości) i w istnieniu pustych parcel⁹⁵. Zniszczenia skutkowały wyludnieniem i upadkiem podmiejskich wsi. Niedaleki Stary Wiązów praktycznie przestał istnieć, a ziemie pod Strzelinem były wyniszczone. Działalo rzemiosło, ale raczej o charakterze lokalnym. Właściciele jedynie instytucje kościelne mogły pozwolić sobie na inwestycje. W końcu XV w. przebudowano więc splądrowany klasztor i kościół klarysek (jeszcze w połowie XVI w. inwentaryzatorów ich dóbr zadziwił rozmach przedsięwzięcia), a około 1470 r. powiększono świątynię św. Gotarda o nawę południową. Jedyną inicjatywą radziecką tego czasu było postawienie przed Bramą Wrocławską kaplicy św. Barbary (1532), przy której później wyznaczono cmentarz (1553).

Dagmara Adamska, Zofia Bandurska

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA OD XVI DO XXI WIEKU

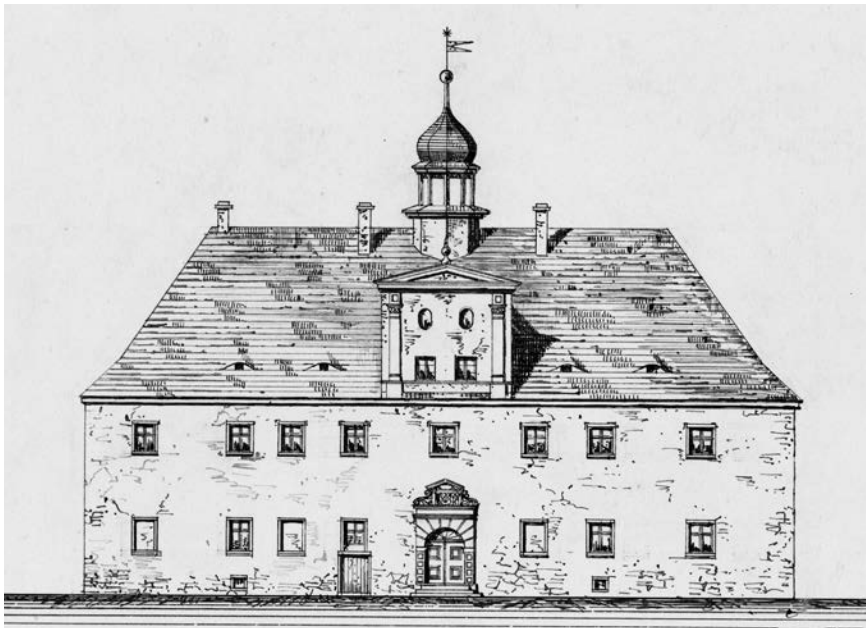
OD PRZEŁOMU REFORMACYJNEGO DO WOJNY 30-LETNIEJ

Pierwszych luterzańskich kazań strzelinianie wysłuchali w roku 1535⁹⁶. Prawie wszyscy proboszczowie ze strzelińskiego *weichbildu* opowiedzieli się za luteranizmem po tym, jak uczynił to Fryderyk II, książę brzeski (zm. 1547). W 1540 r. katolicki pleban opuścił farę, a klasztor klarysek zlikwidowano. Ksieni Urszula i kilka zakonnice wstąpiły w związki małżeńskie, a niewielka grupa klarysek – ocalałych po epidemii, która zdziesiątkowała zgromadzenie – znalazła schronienie w klasztorze we Wrocławiu. Opiekę nad budynkiem klasztornym i inwentaryzację Fryderyk II powierzył strzelińskiemu staroście Kasprowi Senitzowi oraz szlachcicowi Piotrowi Tscheschowi ze Strużyny.

Okres stabilizacji gospodarczej i rozwoju demograficznego, trwający na Śląsku od końca XV do początków XVII stulecia, przerywały w Strzelinie kolejne zarazy (1521, 1540–1542, 1568), pożary (1548, 1577) i prawie coroczne wylewy Oławy. W mieście rozwijało się sukiennictwo oraz rzemiosło skórzane, nadal jednak o znaczeniu raczej lokalnym. Choć strzelińskie sukno wywożono do Krakowa, to obrót nim był nieporównywalnie niższy niż analogicznym towarem z Wrocławia czy Brzegu. W kolejnych latach handel z Małopolską ustał całkowicie⁹⁷. Odnotować można produkcję piwa (tzw. wrocławski *sepcz*), zabezpieczoną w latach 1703–1704 urbarzem piwnym i prawem mili dla browarników⁹⁸. Miasto otrzymało przywilej organizacji jarmarków. Przede wszystkim zaś wydobywało i sprzedawało kamień. Sam roczny wywóz granitu do Krakowa sięgał 28 wozów. Strzeliński surowiec znajdował jednak głównie nabywców lokalnych, zwłaszcza wśród książąt brzeskich. W 1573 r. Jerzy II nakazał przywieźć z miasta 16 wozów kamienia na brzeską kopalnię. W kolejnych latach kamieniarzy ze Strzelina zatrudniono w zamkowym ogrodzie. Złóża granitu umożliwiały także inwestycje w samym Strzelinie. W roku 1548 r. powstał kamienny gmach ewangelickiej szkoły, posadowiony na miejscu starszego budynku przy farze⁹⁹.

W 1548 r. wybuchł w b. klasztorze klarysek największy w dziejach miasta pożar, obejmując niemal wszystkie ulice. Ogień ogarnął ratusz, kościół Michała Archanioła z plebanią, zabudowania ul. Rycerskiej z dworem Czirnów i wieżę nad Bramą Wodną, oszczędzając zaledwie 12 domów¹⁰⁰. Miasta i klasztor śląskie pospieszyły Strzelinowi z pomocą, dzięki której

8. Strzelin. Stara szkoła ewangelicka, 1893

odbudowa ze zgliszcz nie trwała długo¹⁰¹. Zrujnowany budynek b. klasztoru zaadaptowano na miejski spichlerz. Dokonano też przebudowy ratusza: został zwieńczony attyką, a do 1565 r. postawiono nową wieżę. Odbudowano farę i wyremontowano wieżę nad Bramą Wodną. W 1580 r. na tzw. ziebickim wygonie zbudowano strzelnicę.

Po pożarze wytyczono dwie nowe arterie komunikacyjne, bezpośrednio łączące bramy z Rynkiem: *Breslauer Gasse* (ob. Jana Pawła II) i *Münsterbergische Gasse* (ob. Kościuszki). W XVI w. część ulic zmieniła też swoje średniowieczne nazwy, a siatka ciągów komunikacyjnych uległa stabilizacji aż do XIX w. Wiadomo, że w 1735 r. było w mieście 18 ulic (wcześniej liczba ich była wyższa o liczne zaułki). Z dokumentów można względnie dokładnie odtworzyć ich przebieg w obrębie miejskich murów. Na wschód z Rynku wychodziła ulica Łaziebna (*Bader Gasse*, zwana też *polnische / Klein Kirch Gasse*), którą dochodziło się do „rynku farnego”, dalej do „rynku garncarskiego” i do ul. Garncarskiej (*Töpfer Gasse*). Do kościoła Michała Archanioła prowadziła *deutsche / Grosse Kirch Gasse*. Idąc od fary niewielką ul. Poprzeczną (*Querkirch Gasse, Quirichkirch Gasse* lub *Quer Gässlein*), można było od poł. XVI w. dojść do Bramy Wodnej. Za kościołem Michała Archanioła przechodziła ul. Rycerska (*Ritter Gasse, Ritter Gässchen* lub *Ritter Gässlein*), przy której stały domy szlachty. Z 1551 r. mamy zapis o ulicy *auf der kwericht Ritter Gasse*, dochodzącej do Młynówki, co świadczy o jej bliskim sąsiedztwie z murami miejskimi i tamtejszą furką¹⁰². Główną ulicą na południe była Wodna (*Wasser Gasse*). W 1554 r. dochodziła do niej ul. Poprzeczna, zwana *der Wassergasser Kwirigks Gesslein*. Prostopadłymi do niej były *Bäcker / Bäcker Gässchen* i *Burg Gasse*. Tę ostatnią od połowy XVI w. nazywano także *Bohringk Gasse* (od znajdującej się na terenie zamku studni). Ze względu na sąsiedztwo klasztoru klarysek ul. Zamkową nazywano też *dem Kloster gegenüber*, choć właściwa ul. Klasztorna (*Kloster* lub *Lazareth Gasse*) prowadziła od Rynku do Bramy Ziebickiej (od 1550 r. zwanej też *Kaffenthor* lub *Gaffenthor*, podobno od nazwiska rodziny Kaffe, której dom znajdował się w pobliżu). Z Rynku do furty klasztornej przechodziła (przy wschodnich murach klasztoru) *Gärber Gasse* (zwana też *Brauhaus Gasse*). Równoległe do Klasztornej poprowadzono w poł. XVI w. ul. Ziebicką. Poprzeczną do Ziebickiej była *Sieber Gässlein*. Na północy poprowadzono wychodzącą z miasta w kierunku Wrocławia ul. (Nowo-) Wrocławską (obok (Staro-) Wrocławskiej). Średniowieczną ulicą była *Judenquer / Juden Gasse*, zwana od XVII w. *Polnische Gasse*. Obok rzeźni znajdowała się słodownia, od której uliczkę prowadzącą z północy do ul. Żydowskiej nazywano *Mälzer Gässlein*. Przy murach miejskich przechodziła *Hirse / Hirsche Gasse*, przy której w 1558 r. odnotowano warsztaty tkackie. Łączyła się ona zachodnim końcem z ulicą przy więzieniu – *Stock Gasse* (przedłużeniem *Juden Gasse*), wschodnim zaś z *Alt Breslauer Gasse*. Od 1543 r. uliczkę poprzeczną do (Staro-) Wrocławskiej, zwaną *Breslische Kwerig Gasse*, prowadzącą do ul. św. Mikołaja (*Nikolaus / Niclas Gasse*), nazywano też *Rosen Gasse*. W 1615 r. obok niej wymieniono także niewielką *Büttner Gasse*.

W 1577 r. ogień strawił XIV-wieczny szpital i kaplicę *auf dem Graben* (w Wojsławicach). Ku czci inicjatora odbudowy – księcia Jerzego II Wspólnego (zm. 1586), który po śmierci Fryderyka II przejął księstwo brzeskie wraz ze Strzelinem – nadano jej imię Jerzego (od k. XVII w. używano wezwania św. Jerzego). W tym samym czasie położono nowy dach na kościele Michała Archanioła, a w św. Gotardzie zawieszono dzwon. Średniowieczny dwór Czirnów wyremontowano i przebudowano (na budynek na rzucie podkowy z fasadą zwieńczoną renesansowym szczytem). Na wschodniej pierzei Rynku ulokowano miejską aptekę (1581)¹⁰³.

Niewątpliwie od lat 80. XVI w. Strzelin przeżywał okres gospodarczego rozkwitu. Miasto, zabezpieczone przywilejami handlowymi i cechowymi nadanymi przez księcia Jerzego II, stało się ważnym ośrodkiem kupieckim na Przedgórzu Sudeckim. Szwecy wybudowali przed Bramą Wodną garbarnię i farbiarnię. Władze miasta zainwestowały w 1581 r. w wodociąg miejski i urząd nadzorujący jego stan rurmistrza. Woda płynęła drewnianymi rurami z ujęć w Gościęcicach przez łąki na Starym Mieście, dlatego też przy sprzedaży tamtejszych folwarków braciom czeskim (1749) magistrat nałożył na nowych posiadaczy terenu obowiązek naprawy i utrzymania

wodociągu aż po Bramę Wodną. Po wschodniej stronie Rynku stały dwa rezerwuary na wodę, które dziennie gromadziły do 60 000 litrów. W 1838 r. drewniane rury zastąpiono kamionkowymi, a w siedem lat później ukryto je pod brukowaną ulicą na Starym Mieście¹⁰⁴.

Już w końcu wieku XVI miasto odczuwało brak miejsca pod zabudowę w obrębie średniowiecznych fortyfikacji. O ile w 1470 r. domów było około 160, to w 150 lat później ich liczba wzrosła do ponad 300. Wobec tego prawie dwukrotnego wzrostu zrozumiałe jest wykorzystanie nawet środkowej części placu rynkowego pod budowę domów mieszkalnych, które prowizorycznie dostawiano do bloku śródrzykowego od strony północno-zachodniej i wschodniej. Rozrastały się także przedmieścia, które obejmowały już Stare Miasto, *Fischergasse*, Wojsławice oraz nowo wytyczone tereny Przedmieścia Ziebickiego i Wrocławskiego (zob.: plansza nr 2).

Handlowa funkcja miasta przesądziła o charakterze części inicjatyw budowlanych. Przed Bramą Wrocławską rajcy postawili w 1670 r. karczmę ze stajniami, a kolejne zajazdy ulokowano na Starym Mieście i w Wojsławicach. Dużą gospodę „Pod Złotym Krzyżem” zorganizowano przy Rynku.

Niekorzystne położenie zamku książęcego, a przede wszystkim jego zły stan, oddający upadek znaczenia średniowiecznego założenia, skłoniły kolejnych książąt brzeskich – Joachima Fryderyka (zm. 1602) i Jana Chrystiana (zm. 1639) – do wzniesienia nowej siedziby¹⁰⁵. Do początku XVII w. powstała na terenie przyklasztornym rezydencja, będąca jednocześnie siedzibą poborcy podatkowego (*Renthhaus*). Domniemanym budowniczym był Hans Lucas z Legnicy, w latach 1603–1616 na służbie księcia ziebicko-oleśnickiego Karola II Podiebradowicza. Kamienny pałac na planie prostokąta miał dwie kondygnacje, nakryte prostym dachem i zwieńczone dziesięcioma kamiennymi szczytami. Elewacje budynku ozdobiono modną wówczas sgraffitową dekoracją¹⁰⁶.

W CIENIU WOJNY 30-LETNIEJ

Tragiczną cezurę w dziejach Strzelina stanowiła wojna między Habsburgami i książętami katolickimi a obozem protestanckim. Wszystkie miasta księstwa brzeskiego, wówczas pod zarządem Jana Chrystiana, zostały zaangażowane w grę polityczną zagorzałego luteranina, który w 1613 r. został kalwinistą. Już pierwsze dwudziestolecie XVII w. było dla Strzelina dramatyczne: w 1609 spłonęło Stare Miasto oraz *Fischergasse*, w następnym roku pożary strawiły prawie 30 domów, a w 1612 zaraza zabiła 127 osób. W pierwszym okresie wojny wybuchł pożar przy *Alt Breslauer Gasse*, który zniszczył prawie wszystkie tamtejsze zabudowania oraz rozprzestrzenił się na stoiska na Rynku, na dom miejskiego lekarza, Dom Kupców i słodownię. Ucierpiał 224 budynki. Stopił się dzwon, bo pożar objął też szachulcową nadbudowę wieży kościoła św. Gotarda. Odbudowano ją już w 1620 r., przykrywając dachem namiotowym. Ogień musiał uszkodzić także wieżę ratuszową, skoro jej naprawy podjął się niejaki Melchior Hoffmann. W roku 1617 z miejskiego budżetu pokryto koszty gruntownej odnowy kościoła św. Barbary. W 1636 za północno-wschodnim narożnikiem murów miejskich wybudowano kolejną kaplicę (przebudowaną przed 1670). Świątynia ta (o nieznanym wezwaniu) przylegała do wyznaczonego jeszcze w 1617 r. cmentarza gminy ewangelickiej (ob. nie istnieje, ul. Staszica). Opodal w kolejnych latach stanęło ossuarium.

Mimo przemarszu lisowczyków w 1620 r. Strzelin dotkliwie odczuł wojskowe rabunki i zniszczenia dopiero w późniejszych latach wojny. Najtragiczniejszy w skutkach był rok 1633, kiedy to aż czterestokrotnie zmieniali się okupanci, wielokrotnie obrabowując miasto¹⁰⁷. Jednocześnie dżuma pochłonęła liczne ofiary – ocaleć miało zaledwie 20 rodzin. Wojna zniszczyła dawny klasztor i kościół klarysek, farę (odnowioną dopiero w 1669 r.) i wieżę ratuszową, której zawał uszkodził mury ratusza. Kronikarze zapisali, że tylko tytułem kontrybucji i kwaterunków w ciągu 30 lat strzelinianie zapłacili ponad 30 000 talarów. Niejeden z nich stał się żebrakiem, a podatki wzrosły do takiego poziomu, że „z każdego 1000 talarów należało oddać 585”. Liczba mieszkańców w okręgu zmniejszyła się o blisko 30%, wiele wsi do cna zniszczono, a znaczna część pól leżała odłogiem¹⁰⁸.

Pokój westfalski (1648), wprowadzając zasadę „czyja władza tego religia”, otwierał przed Habsburgami możliwość przywrócenia katolicyzmu w śląskich miastach. W Strzelinie jednak sytuacja była zgoła odmienna – tu obowiązywał akt dający mieszkańcom lennego księstwa legnicko-brzeskiego swobodę wyboru wyznania. Ziemia pod zarządem Piastów – zwolenników protestantyzmu – stała się w latach 1648–1675 religijnym azylem dla ewangelików ze śląskich księstw. Do pracy w strzelińskich warsztatach tkackich przybywali osadnicy z sąsiedniego księstwa świdnickiego. Skromnej gminie katolickiej wydzielono odnowioną kaplicę św. Barbary i przypisaną do niej nekropole.

Po 1648 r. przystąpiono do likwidacji skutków wojny przy wsparciu księcia Jerzego III (zm. 1664). Rada miejska partycypowała w kosztach odbudowy uszkodzonego ratusza, którego wieża już w 1649 r. otrzymała nowy hełm. W latach 50. XVII wieku wspólnymi siłami naprawiono i podwyższono mury obronne (w obawie przed atakiem Turków dodatkowo je wzmocniono w 1663). Co ciekawe, miasto – w przeciwieństwie do pobliskiej Oławy i nawet zdecydowanie mniejszego Wiązowa – nie otrzymało wówczas nowego pierścienia fortyfikacji ziemnych. Odnowiono natomiast szubienicę na *Galgenbergu* (ob. Wzgórze Gołka) oraz postawiono kamienny (w miejscu drewnianego) pręgierz na Rynku¹⁰⁹. Kolejne prace na ratuszu prowadzili w 1669 r. Adam i Zachariasz Wagnerowie, a w 1674 r. – Hans

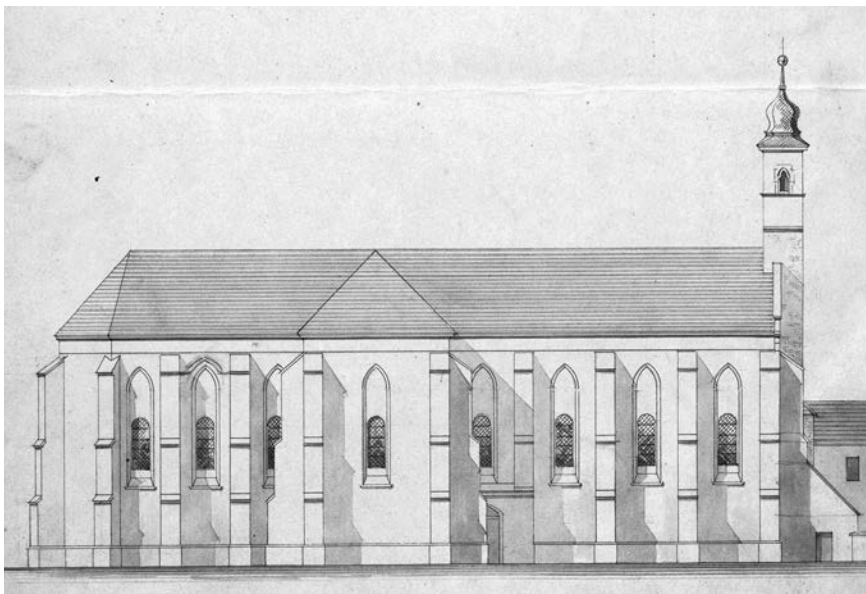

Rehnisch. Już jednak latem 1674 r. miasto kolejny raz doświadczył pożar. Strawił ponad 40 domów, w tym słodownię i zabudowania przy Bramie Wrocławskiej.

ROZWÓJ MIASTA OD 2. POŁOWY XVII DO 1. POŁOWY XVIII WIEKU

Wraz z nagłą śmiercią młodego władcy legnicko-brzeskiego Jerzego Wilhelma (zm. 1675) sytuacja polityczna i religijna księstwa uległa zasadniczej zmianie. Ziemie stały się częścią domeny cesarskiej i tym samym znalazły się w zasięgu bezpośrednich działań kontrreformacyjnych, realizowanych przez starostę Hansa Adama Posadowskiego. Ten etap w dziejach miasta symbolicznie otwiera przybycie z Wiednia augustianów eremitów (1689), którzy – osiadłszy przy kościele św. Gotarda – rozpoczęli rekatalizację mieszczan. Wiadomo, że jeszcze w 1700 r. w Strzelinie mieszkało tylko 8 katolików. Pierwsze działania augustianów dotyczyły edukacji. W 1698 r., przy wsparciu władz municypalnych, powołali katolicką szkołę. Jednak w dziewiątym roku jej działalności nauczyciel apelował do magistratu o pomoc w werbowaniu uczniów. Wspólnota katolicka musiała być i w kolejnych latach niewielka, skoro jeszcze w 1804 r. pracował dla niej tylko jeden nauczyciel. Wierni bez przeszkód objęli kościół św. Gotarda, przy którym augustianie zorganizowali tymczasową siedzibę klasztoru. Świątynia była w ich posiadaniu do roku 1706, kiedy to pożar zmusił katolików do powrotu do kaplicy św. Barbary, a naprawiony budynek rotundy ponownie przejęli ewangelicy. Próba wprowadzenia rzymskokatolickiego duchownego do fary (1692) napotkała na zdecydowany opór mieszczan, którzy przez kilka tygodni okupowali budynek.

Najistotniejsze dla ewolucji miejskiej przestrzeni było przejście przez augustianów zaniedbanych zabudowań poklasztornych. Od 1705 do 1721 r. bracia dokonali gruntowej przebudowy założenia w stylu baroku: wieżę zwieńczył helm, dobudowano kruchtę, postawiono wolnostojącą dzwonnice, a klasztornym skrzydłom nadano formę okazałą. Augustianie założyli także ogród i do 1731 r. zakończyli budowę kamiennego ogrodzenia. W 1721 r. wyremontowany kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego wyświęcił wrocławski biskup pomocniczy. Wyposażenie świątyni, także w duchu śląskiego baroku, było imponujące¹⁰. Pomnik kontrreformacyjnych działań został tym samym ukończony i mógł stać się celem lokalnych pielgrzymek (do kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej; „przy okazji” pątnicy odwiedzali maryjne wzgórze na Starym Mieście z cudownym kamieniem ze śladami dzieciennych stóp Jezusa lub Marii – na kamieniu data „1677”).

9. Strzelin. Kościół klasztorny, elewacja zachodnia, 1886

Na mocy układu w Altranstädt (1707), kończącego wojnę północną, wprowadzono swobodę wyznania na obszarze pięciu śląskich księstw, w tym brzeskiego. Choć w Strzelinie przywrócono protestanckie nabożeństwa oraz inne ewangelickie swobody, to wszystkich zobowiązań nie zrealizowano – luteranie odzyskali kościół św. Gotarda i kilka wiejskich świątyń, ale np. utrzymano zakaz obchodów rocznicy wystąpienia Marcina Lutra.

Przebudowy z początku XVIII stulecia były przede wszystkim konsekwencją pożaru, który strawił część miasta w 1706 r. Po zakupie i rozbudowie w 1713 r. na Starym Mieście folwarku zw. *Brauchtische Vorwerk* magistrat oddał go w dzierżawę, a dochody przeznaczył na odbudowę uszkodzonych budynków: kościołów Michała Archanioła i św. Gotarda, nowej katolickiej szkoły, Domu Kupców, Baszty Prochowej oraz części ratusza z wieżą. Spłonęła też augustiańska biblioteka i część Wojsławic. Najpierw, jeszcze w 1706 r., przebudowano uszkodzony szpital Jerzego, a w 1710 r. postawiono nowy budynek szkoły katolickiej. Pozostałe inwestycje prowadzono do 1719, kiedy to zakończono stawiać wieżę ratuszową (proj. Kasper Franze) i przykryto budynek nowym dachem. Już w 1713 r. odbyło się na ratuszu uroczyste, pierwsze od siedmiu lat posiedzenie magistratu, który od pożaru obradował w mieszkaniu strzelińskiego lekarza. *Strehlischen Chronica* z 1735 r. podaje, że do ratusza wiodły kamienne podwójne schody. W budynku znajdowała się obszerna sala rady oraz dwie mniejsze izby – burmistrza i pisarza. Pozostałe pomieszczenia należały do ławników. Od południowej strony znajdowała się kancelaria. W piwnicy, zwanej Świdnicką, przechowywano piwo i wino, zaś w wieży organo-

10. Strzelin. Alegoria miasta z panoramą, 1779

wano więzienie. Przed ratuszem stała waga, wyznaczony był targ rybny, mięsny i zbożowy. Na Rynku stał duży głaz na pamiątkę pożaru (uznawany ob. za stół sędziowski), który służył także jako tymczasowa ława do handlu owocami¹¹.

W roku 1707 mistrzowie Zachariasz Wagner i Tobiasz Greiner rozpoczęli odbudowę kościoła Michała Archanioła (tymczasowo ewangelicy korzystali ze świątyni na Starym Mieście). W 1756 r. burza zwała na nawę tego kościoła fragment wieży, uszkadzając sklepienie nad organami i zakrystię. Odbudowę prowadził mistrz Lindner z Wrocławia w latach 1757–1758, ale remont uroczyście zakończono dopiero w 1769¹².

W roku 1720 kolejny pożar zniszczył folwark na Starym Mieście. Zimą 1725 ogień strawił zabudowania na Rynku: część Domu Kupców, ratusza i jatki. Na ich naprawę przeznaczono dochody z roku następnego, ale podjęto też kroki prewencyjne – patronem od powodzi i nagłych nieszczęść miał zostać św. Jan Nepomucen, którego figurę, z fundacji burmistrza Franciszka Barnaby Rupprechta, postawiono opodal wagi miejskiej i otoczono kutą kratą (1729, gruntowna renowacja w 1823 i 1931)¹³. Przy prężierzu stanął zbiornik z wodą oraz pomieszczenie na sikawki i wiadra, zaś miejsce na targ drzewny, na który wozono opał, wyznaczono w oddaleniu od Rynku. Do początku XIX w. utworzono kasę zapomogową dla pogorzalców, z której m.in. udzielono wsparcia po dużym pożarze z roku 1822.

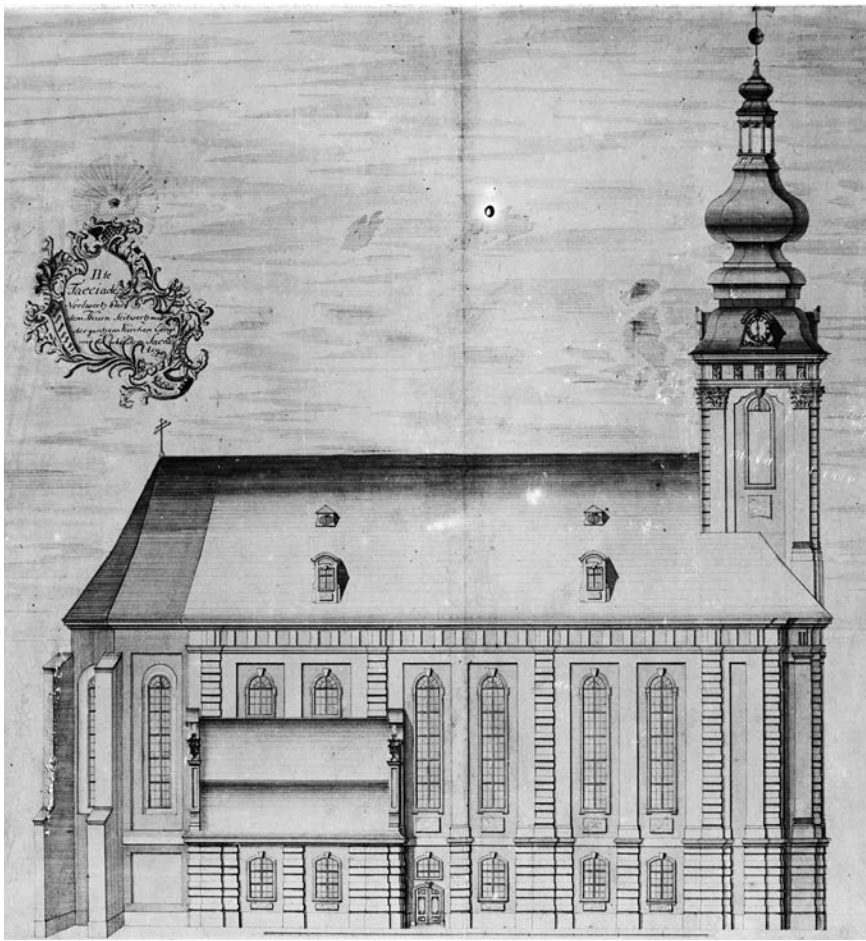
W połowie XVIII stulecia miasto miało 256 domów, które wedle rozporządzenia z 1744 r. ponumerowano (numeracją ciągłą dla całego miasta). W 1789, według szacunków obejmujących także przedmieścia, stało 389 domów, ale tylko 52 były kryte dachówką (reszta gontem drewnianym lub słomą). Dla porównania: ponad sto lat wcześniej, w 1684, na analogicznym obszarze doliczono się 337 domów, a sto lat później, w 1880 – 470.

Strzelin miał nadal cztery cmentarze: przed Bramą Wrocławską, z kaplicą św. Barbary, dwa ewangelickie, to jest „nowy” przy narożu murów i drugi, pod kościołem na Starym Mieście, oraz nekropole dla ubogich przy szpitalu. Według opisu z 1735 r. miasto otaczały podwójne kamienne mury, których narożniki wieńczyły wieże. Mury opasywały szerokie i głębokie fosy, przeważnie bez wody. W obwodzie nadal znajdowały się trzy bramy z masywnymi wieżami. Na Oławie, obok Bramy Wodnej, był miejski młyn, dalej na rzece, w kierunku Brzegu – dwa kolejne (Wojsławicki i Wierzbowy). Choć do budowy domów i brukowania wykorzystywano powszechnie strzeliński kamień, używano także cegieł z podmiejskiej suszarni, na zachód od Bramy Ziębickiej.

Mimo imponującego wyglądu strzelińskie fortyfikacje nie odgrywały już większej roli, o czym świadczy pozostawianie otwartych bram oraz los Baszty Prochowej, która po pożarze w 1706 r. została wprawdzie wyremontowana, ale teren wokół niej przeznaczono na ogrody burmistrza, a samą basztę na domek ogrodnika, opodal którego przeprowadzono drogę pożarową do rzeki. Budynek często zmieniał posiadaczy: w połowie XVIII w. zajmował go miejski lekarz, a następnie został wydzierżawiony.

Opisu miasta z 1735 r. dopełniają rysunki Friedricha Bernharda Wernera (poł. XVIII w.), miedzioryt Georga F. Schmidta (1741) i rysunek Josepha Haasa (1713). Zabudowę działek w kwartale przyrynkowym stanowiły od frontu budynki mieszkalne, a od tyłu budynki gospodarcze. Trójkondygnacyjne kamienice, ustawione szczytem do Rynku, miały równoległe do siebie kalenice. Pierzeję południową wypełniało 16 kamienic o dwu- i trójosiowych fasadach. Pierzeję zachodnią – 13 kamienic. Pierzeję północną – 12 kamienic. Wschodnią – 14, też przeważnie z trzema kondygnacjami i o fasadach dwu- i trójosiowych.

11. Strzelin. Kościół pw. Michała Archanioła, projekt elewacji północnej, 1752

Na miedziorycie Schmidta oprócz zabudowy w obrębie murów widać istniejące jeszcze w całości mury miejskie. Przed Bramą Wrocławską występowała luźna zabudowa o wiejskim charakterze. Przy drodze znajdował się otoczony murem kościół św. Barbary z cmentarzem. Przed Bramą Ziębicką widoczna jest zarówno zabudowa zwarta (kamieniczki szczytowe), jak i luźna. Najgęstsza była zabudowa na południe od Bramy Wodnej, na terenie Starego Miasta – najbliższej bramy stał młyn i garbarnia z farbiarnią, a tuż za rzeką Oławą ciągnęła się (wzdłuż kamiennej drogi) zabudowa szczytowa.

Kościół ewangelicki Michała Archanioła był w 1789 r. nowo wyremontowany i okazały, z trzema harmonijnie brzmiącymi dzwonami i imponującymi organami. Świątynia „polska”, pw. św. Gotarda, miała niewielką wieżę z jednym dzwonem. Katolicka była jedynie świątynia klasztorna, pod opieką augustianów. W mieście funkcjonowały dwie szkoły – niewielka katolicka oraz większa ewangelicka, w której rada miasta zatrudniała trzech pracowników. Biedniejsi uczniowie korzystali z małej scholi przy infirmerii Jerzego. Dziewczęta mogły uczyć się w prywatnej szkole dla panien („szkoła na rogu”).

CZASY FRYDERYCJAŃSKIE

Okres pokoju i stabilnego rozwoju został przerwany przez Fryderyka II Wielkiego. W 1740 r. król pruski rozpoczął tzw. wojny śląskie, a magistrat otrzymał rozkaz zniszczenia wszystkich drewnianych mostów na Oławie. Mimo tych działań z początkiem 1741 r. wojska Fryderyka II wkroczyły do Strzelina, a latem nastąpiła tu koncentracja armii przed uderzeniem na Wrocław. Po zajęciu stolicy Śląska w 1741 r. rada miasta złożyła przysięgę na wierność nowemu władcy. Prowincji zapewniono wolność religijną, ale luteranizm stał się wyznaniem państwowym. Okręg strzeliński połączono z niemczańskim i mianowano starostę (landrata).

W czasie dalszych działań wojennych Strzelin kilkakrotnie stawał się pruską bądź austriacką kwaterą wojskową. Najtrudniejszy dla miasta był rok 1761, kiedy to sam Fryderyk II stacjonował trzy miesiące w Wojsławicach (tu baron Warkotsch próbował dokonać zamachu na jego życie). Przez ten rok w mieście kwaterował 10-tysięczny garnizon pruski (pisarz miejski zanotował: „w moim domu mam 102 żołnierzy i 7 podoficerów, nie licząc tych mieszkających w stodole, którą mi całkiem rujnują”)¹¹⁴.

Po pertraktacjach pokojowych w roku 1763 większa część Śląska znalazła się w rękach Fryderyka II, który rozpoczął likwidację samorządności miejskiej i wprowadzanie administracji scentralizowanej. Nie miało to jednak wpływu na raczej stabilną sytuację gospodarczą okręgu. Urodzajne gleby dawały wysokie plony, a nowe sposoby orki (dookólna i w szerokie zagony) spowodowały, że ziemia strzelińska zaliczała się do przodujących rolniczo obszarów Śląska.

Druga połowa XVIII w. to na Śląsku czas manufaktur. Już od lat 20. XVIII w. funkcjonował w Strzelinie zakład produkcji tabaki. W 1783 r. uruchomiono pończoszarnie, które zatrudniały około 150 osób, głównie kobiet. Siedem lat później było już 39 warsztatów pończosniczych. Strzelińskie manufaktury tkackie zatrudniały 170 osób i wytwarzały 8000 do 9000 sztuk sukna rocznie. Większość produktów wysyłano do Wrocławia, choć znaleziska nowożytnych plomb w Gdańsku sugerują także dalszy eksport¹¹⁵.

Dwa razy do roku odbywał się w Strzelinie targ wełną, który od lat 80. XVIII w. nabrał znaczenia ponadregionalnego. Osiem tygodni po Wielkanocy organizowano tradycyjny targ zwierzętami – *Drauschke Markt*. O ile w 1777 r. wystawiono na sprzedaż tylko 203 konie i 330 krów, o tyle już

trzy lata później handlarze zwieźli do miasta 1828 koni i 5300 krów¹¹⁶. Zjeżdżali tu też regionalni sprzedawcy zboża i z powodzeniem funkcjonowały kamieniołomy. Wiadomo, że granit wykorzystywano przy strzelińskich inwestycjach, ale też przy budowie jezuickiego kościoła i przy pracach remontowych w kolegiacie w Brzegu. W 1809 r. w mieście było 12 kramów bogatych, 12 sukienniczych, 24 stanowiska rzeźnicze, 27 ław chlebowych, 25 obuwniczych, czterech golibrodów, stoisko piernikarza i apteka¹¹⁷.

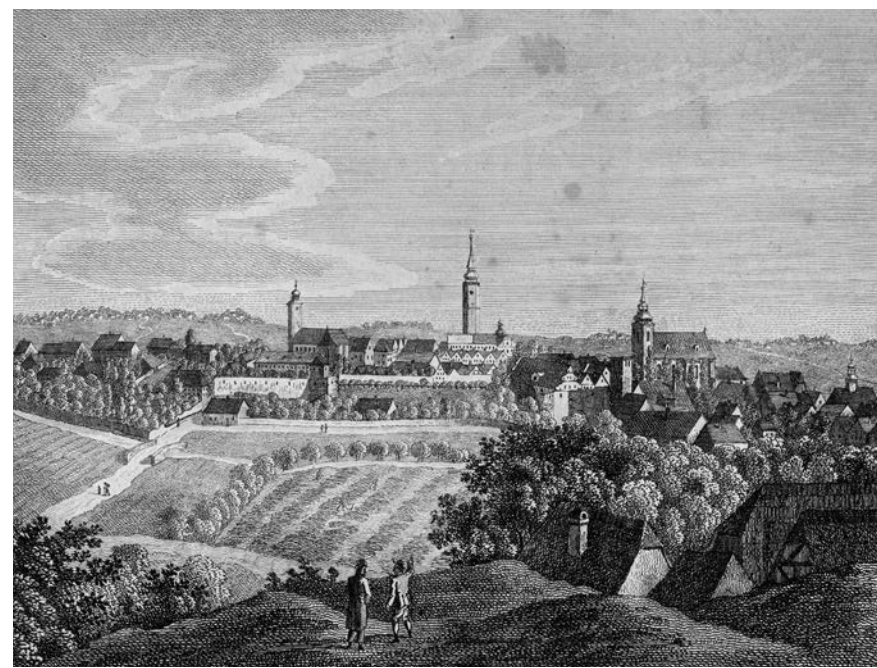
Ważną cezurą w dziejach ziemi strzelińskiej było pojawienie się nowych osadników. W roku 1742 przybyła do miasta pierwsza grupa prześladowanych braci czeskich z okręgu Hradec Králové pod przewodnictwem pastora Liberdy z Cieszyna, a siedem lat później kolejna – z Jakubem Tarinskim¹¹⁸. W roku 1747 sfinalizowano umowę z burmistrzem w sprawie osadzenia 142 rodzin na Starym Mieście i zakupu dwóch tamtejszych folwarków: górnego i dolnego. Rada miejska zastrzegła, że osadnicy nie będą mogli nabyć praw miejskich, ław chlebowych i jatek, a mieszkać muszą poza murami. W kolejnych dokumentach – rady z 1749 r. i królewskich z 1750 r. – uregulowano warunki zabudowy osiedla budynkami z materiałów nietrwiałych, zasady korzystania z lasów, wysokość czynszu i normy partycypacji osadników w pracach miejskich¹¹⁹.

Strzelińska „jednota” to część kilkutysięcznej grupy czeskich ewangelików, którzy zamieszkali na terenie Śląska. Grupa ze Strzelina do 1752 r. zorganizowała w południowej części Starego Miasta osiedle *Husinec* (ob. Gęsiniec), rozparcelowane na 6-morgowe gospodarstwa, a wraz z napływem kolejnych osadników założyła w latach 1764–1766 na gruncie osiedla *Melture* i folwarku *Holle* trzy niewielkie wsie: *Dolni*, *Prostředni* i *Horni Poděbrady* (ob. Gościęcice) – odpowiednio z 24, 22 i 24 gospodarstwami. W 1799 r. zakupiła od kanoników wrocławskich wieś Pęcz i podpisała z burmistrzem Strzelina umowę o organizacji 50 działek¹²⁰. W 1801 r. w sąsiedztwie Białego Kościoła 120 Czechów założyło osiedle Dębni¹²¹. Czesi zajmowali się głównie rolnictwem i ogrodnictwem, z czasem także tkactwem. Na mocy umowy z władzami Strzelina mieli wolność wyznania, prawo używania ojczystego języka i organizowania szkół, które założyli w Gęsińcu (1752) i Gościęcicach (1778)¹²². Już w 1749 r. przejęli cmentarz oraz kościół NMP na Starym Mieście, wyremontowali go i do końca XVIII w. przebudowali. W latach 1883–1884 opodal kościoła postawili plebanię (ob. Staromiejska 34).

W 1909 r. na zboczu Góry Szańcowej – kupionym za środki dyrektora cementowni Jindřicha Libála – założyli bracia czescy nowy cmentarz (ob. Gen. Pułaskiego). Sąsiedował on z nekropolą żydowską, pochówkami adwentystów dnia siódmego oraz staroluteran. Niemieckojęzyczna wspólnota staroluteran powstała w Strzelinie już w 1830 r. W 1861 r. zakończyła budowę neogotyckiej świątyni u podnóża Góry Maryjnej (ob. nie istnieje), a w latach 1864–1883 obok niej postawiła dom pastora (ob. Staromiejska 12).

„DŁUGI WIEK XIX” – PRZEMIANY PRZESTRZENI DO 1918 ROKU

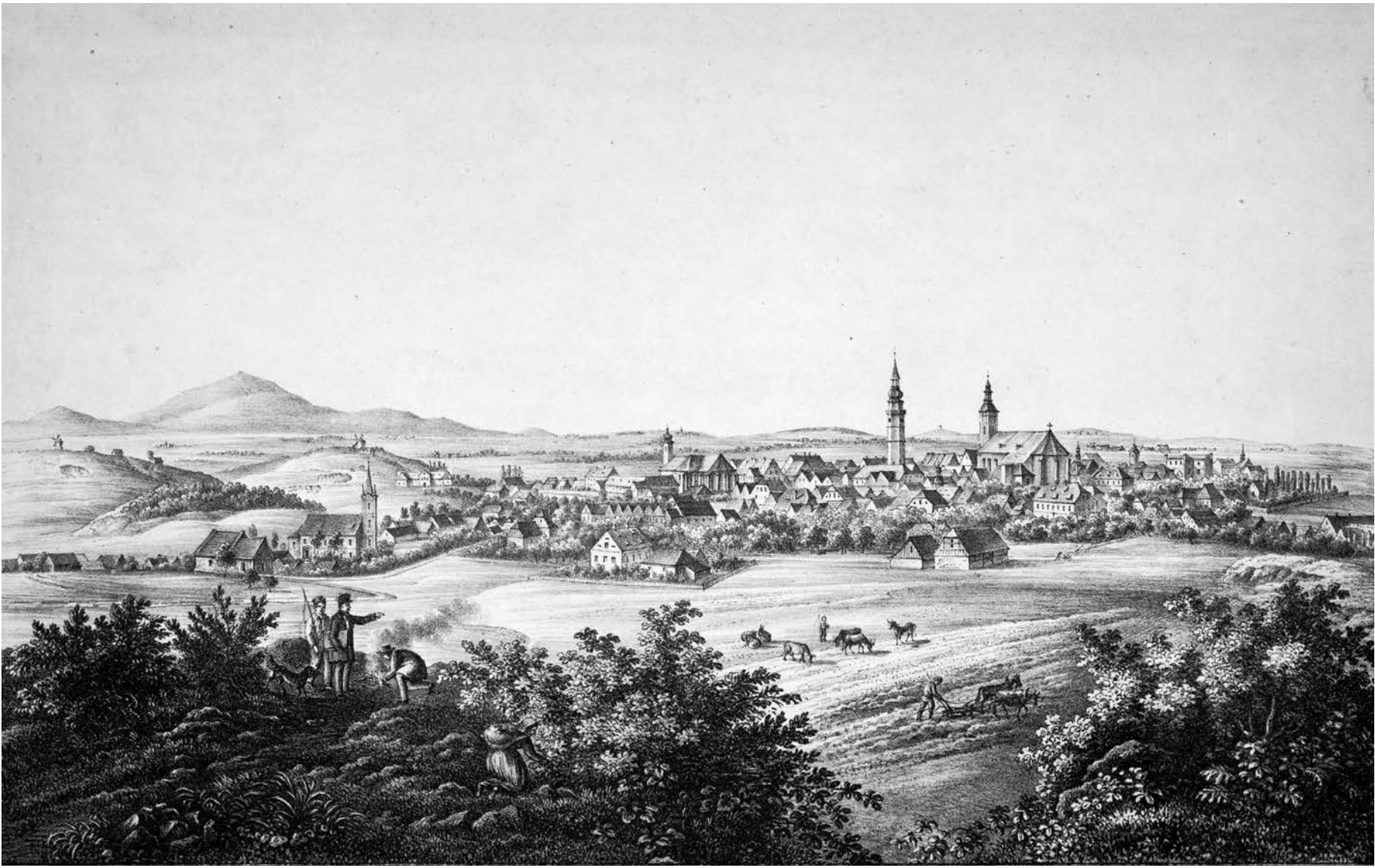
Obfitujący w wydarzenia wiek XIX rozpoczął się dla Strzelina w listopadzie 1806 r., kiedy na Śląsk wkroczyły wojska napoleońskie. Strzelińskie pola stały się miejscem koncentracji wojsk pruskich, a po zdobyciu stolicy Śląska Strzelin jeszcze kilka razy stawał na drodze przemarszu armii. Do końca roku przez miasto przeszło ponad 53 000 żołnierzy¹²³.

12. Strzelin. Widok ogólny od południa, 1805

Opublikowana w 1808 r. pruska ordynacja miejska, przywracająca na Śląsku samorząd i ustalająca zasady jego funkcjonowania, nie przebudowała struktury urzędniczej Strzelina. Z punktu widzenia dziejów miasta ważniejsze wydaje się wznowienie działań wojennych w 1812 r., kiedy to wojska pruskie wraz z francuskimi wybrały się na Rosję. Od 1813 r. przez Strzelin wielokrotnie przechodzili Rosjanie i Prusacy. W najbliższej okolicy stacjonowało ok. 20 000 żołnierzy obu armii. Pisarz miejski zanotował: „miasto było za małe na codzienne, cogodzinne przemarsze rosyjskiego wojska. Kozacy, Kałmucy, Baszkirzy, Czerkiesi i jak tam się oni wszyscy w rosyjskim wojsku nazywają, byli codziennie w mieście i wywoływali

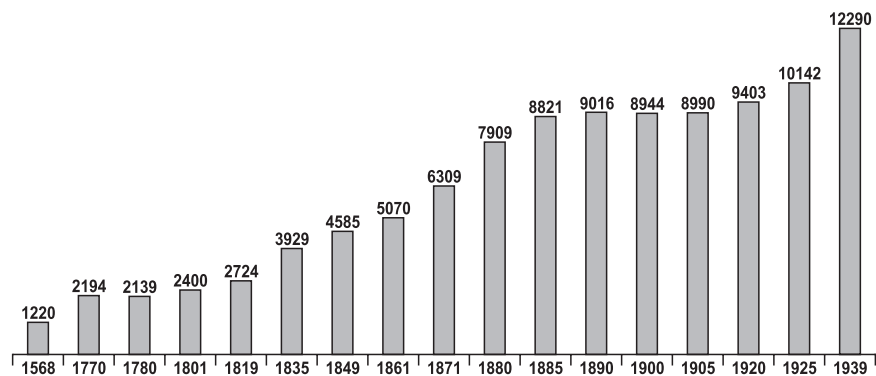

13. Strzelin. Widok ogólny od południa, lata 60. XIX w.

zamieszanie nie do opisania”. Car Aleksander I i król pruski Fryderyk Wilhelm III wielokrotnie przejeżdżali przez Strzelin, a u szlaczki Marty Teresy Radzikowskiej, w domu przy Baszcie Prochowej (czyli w pałacu Czirnów), doszło do spotkania obu monarchów¹²⁴.

Odnotować należy postępujący wzrost liczby mieszkańców powiatu strzeleńskiego (w roku 1756 – 7513 osób, w 1787 – 13 579, w 1817 – 15 790, w 1849 – 30 840, w 1885 – 37 614). W skład powiatu wchodziły w końcu XVIII w. 64 wsie z 56 folwarkami. Równie dynamiczny obraz obserwować można w mieście – w 1852 r. podwoiło ono liczbę mieszkańców w porównaniu z początkiem XIX stulecia, a z końcem XIX w. liczba ta znowu uległa niemal podwojeniu (zob. wykres). Mieszkańcy w większości byli ewangelikami (w 1800 r. odnotowano 138 pochówków ewangelickich i 35 katolickich). Wpływ na szybki rozwój demograficzny miało kilka faktów: Strzelin został siedzibą powiatu rejencji wrocławskiej (1815); w 2. połowie XIX w. przyłączył do miasta kilka okolicznych majątków; na skutek sytuacji społeczno-gospodarczej na Śląsku miasto stało się celem migracji poszukujących zatrudnienia w kamieniołomach. Sytuacja ta ujawniła deficyt mieszkań i gęstość zabudowy. Próba rozwiązania problemu było m.in. wprowadzenie w 1854 r. wysokich opłat za wynajem czy budowę domu w mieście.

Wykres 1. Liczba ludności Strzelina w latach 1568–1939. Oprac. D. Adamska

Od lat 30. XIX w. nastąpiło ożywienie gospodarcze, widoczne zwłaszcza w handlu. Na strzeleńskie jarmarki przybywali kupcy z kilkudziesięciu miast Śląska, z Moraw, Austrii i Saksonii¹²⁵. Produkcja koncentrowała się w domowych warsztatach rzemieślniczych – w latach 80. XIX w. w mieście mieszkało aż 330 samodzielnych producentów. Dynamicznie rozwijał się przemysł spożywczy i obuwniczy, przy jednoczesnej stagnacji w sukiennictwie i pończosznictwie. Stracił na znaczeniu doroczny targ wełną: w 1832 r. sprzedano jej już tylko 122 cetnary, a w 1833 r. – 87 cetnarów, co w porównaniu z końcem XVIII w. stanowiło spadek kilkukrotny. Sytuacja uległa poprawie w połowie lat 60. XIX w., kiedy targ wełną w Strzelinie znowu urósł do rangi najważniejszego na południu Śląska. Nie udało się natomiast odbudować znaczenia strzeleńskiego targu zwierzętami: od lat 30. XIX w. liczba przywożonych zwierząt już nie rośnie¹²⁶.

Bardzo dobrze działały kamieniołomy – granit znajdował nabywców także poza Śląskiem (np. w Berlinie, Toruniu, Warszawie), co umożliwiło mechanizację zakładu. Kamieniołomy, wydzierżawiane przez magistrat

prywatnym firmom, zatrudniały coraz więcej pracowników: w 1875 r. – 324 osoby, w 1907 r. – 1624, i w konsekwencji przynosiły miastu coraz większe dochody (1871 r. – ok. 9000 marek, 1911 – ok. 100 000 marek).

Urodzajne ziemie powiatu gwarantowały rozwój rolnictwa – w 1902 r. okręg strzeleński przodował na Śląsku w uprawie zbóż, warzyw i owoców. Ale wiek XIX to przede wszystkim czas wykraczania miejskiej zabudowy poza średniowieczne mury. Otwierało to możliwości poprawy funkcjonalności i wyglądu miasta oraz komfortu życia mieszkańców. Burzenie murów było też katalizatorem rozwoju kamieniołomów (inwestycje drogowe i budowlane). Modernizację miasta rozpoczęto od placu rynkowego. Najpierw w 1817 r., po uderzeniu pioruna w wieżę ratuszową, odbudowano ją według pomysłu inspektora Geisslera z Wrocławia. W końcu XIX w. przebudowano też zabudowę śródrynkową, która w efekcie straciła swój renesansowy charakter. Wieżę ratusza obniżono i przykryto hełmem o jednym prześwicie. Dzieło sfinalizowano w 1886 r., rozbierając Dom Kupców i tym samym kończąc demontaż murowanych urządzeń handlowych.

W latach 1819–1858 trwało likwidowanie fortyfikacji. Najpierw wyburzono baszty Garncarską, Piekarską, Katowską i rozebrano niszczący zamek (1820). Równocześnie z nim rozebrano Bramę Ziębicką (1820), a następnie Wrocławską (1823) i Wodną (1838). Towarzyszyło temu wyprzedawanie przez magistrat fragmentów umocnień na materiał budowlany. W 1823 r. przekazano strzeleńskiemu stolarzowi nadpaloną rok wcześniej Bramę Wrocławską, a w 1829 zaniebaną Basztę Prochową sprzedano wspomnianej już Marcie Teresie Radzikowskiej. Już w połowie XIX w. baszta stanowiła miejscową atrakcję i wieżę widokową. Decyzją królewskiego ministra z 1880 r. miała zostać wyremontowana i zachowana jako „historyczny monument [...] szczątek starych miejskich umocnień”¹²⁷.

Interesujące, że mapa topograficzna z 1824 r. ukazuje pełny obwód murów; wyrysowano je, uwzględniając widoczny nadal ich zarys i fundamenty (niwelacji terenu dokonano w 1881). Ten sam plan sugeruje, że słabo jeszcze rozwinięta była zabudowa przedmiejska – ograniczała się ona jedynie do wiejskiej zabudowy zagrodowej na Starym Mieście i w Wojsławicach oraz niewielkiego przysiółka w pobliżu kościoła św. Barbary. Przedmieścia te nie były jeszcze spojone urbanistycznie z obszarem otoczonym murami. W wypadku Starego Miasta jego oddalenie od murów miejskich uwarunkowane było korytami Oławy i Młynówki; na planie Schmidta dostrzec można w tym miejscu staw (*Schwamme Teich*).

Na przełomie XIX i XX w. zaszły kolejne istotne zmiany w zabudowie: zburzono renesansowy budynek szkoły ewangelickiej (1893) i prowizoryczne zabudowania na Rynku (do 1912). Pierzeje przyrynkowe, gruntownie przebudowane, straciły swój jednolity charakter zabudowy szczytowej. Wiele kamienic otrzymało nowy wystrój fasad, a przede wszystkim inne dachy (kalenicowe i płaskie). Najmocniej przekształcono kamieniczki po północnej stronie: połączono je w kamienice o fasadach cztero- i pięciosiowych, zlikwidowano ich zwieńczenia i przykryto płaskimi dachami.

W mieście powiatowym istniały instytucje wymagające reprezentacyjnej oprawy architektonicznej. Neogotycką ceglana siedzibę otrzymała w 1889 r. poczta – *Kaiserliches Postamt* (ob. Poczta 13). W 1891 r. otwarto sejmik powiatowy z reprezentacyjną fasadą – *Landratsamt* (ob. Ząbkowicka 11).

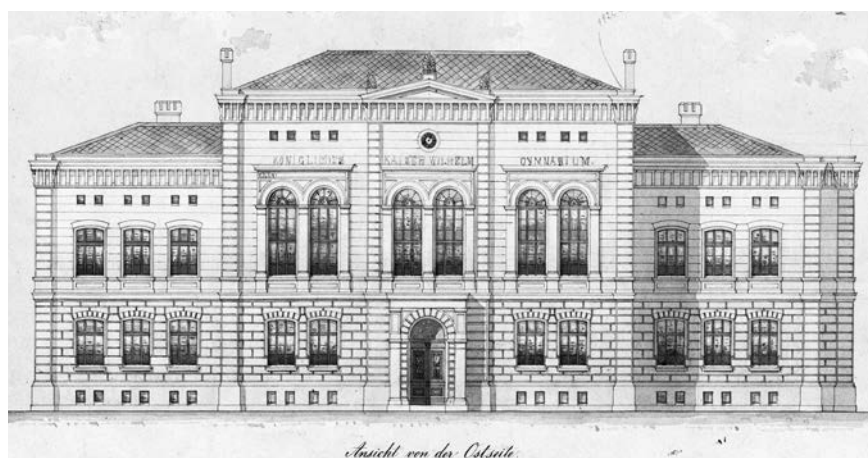

Ten ceglany budynek był przebudowaną siedzibą władz okręgu z roku 1872¹²⁸. Od 1824 r. opodal stały budynki dla wojska i *Reitbahn* – stara ujeżdżalnia koni (nową przeznaczono dla stacjonujących w mieście szwadronów pruskiej jazdy, tzw. „brązowych”, dopiero w 1895 r. przeniesionych do Oławy). Końcowy odcinek *Frankensteiner Str.* miał zabudowę luźną typu willowego, a pozostałości dawnego przedmieścia to dziś jedynie dwa domy o wiejskim charakterze. Przy *Grosse Kirch Str.* postawiono przed 1880 r. pierwszy elegancki hotel – *Reichsadler*, a do początku XX w. otwarto kilka kolejnych pensjonatów i restauracji¹²⁹. Przy ul. Kamiennej wzniesiono ok. 1880 r. okazały budynek ozdobiony pseudowieżyczkami – Urząd Pracy (*Arbeitsamt*)¹³⁰. Wzrost zamożności powiatowego ośrodka znalazł odbicie w ambicjach miejscowej elity. Od 2. połowy XIX w. powstawały eleganckie rezydencje (m.in. chirurga Augusta Pietrulli – ob. Książąt Brzeskich 7). Już w 1910 r. kupiecka rodzina Müllerów planowała postawienie przed ratuszem fontanny i jeźdźca z brązu (*Reiterle*) jako symbolu jubileuszu handlowej działalności rodziny. Brak porozumienia co do miejsca ustawienia figury, a następnie wybuch wojny spowodowały, że uroczyste jej odsłonięcie (na Rynku, przy wylocie ul. Ziębickiej) nastąpiło dopiero w 1918 r.

Konsekwencją wyburzenia fortyfikacji była ekspansja Strzelina na tereny sąsiednie. W 1872 r. przyłączono do miasta dobra Muchowca (*Mückendorf*), *Fischergasse*, następnie Górę Maryjną, „lasek” (ob. okolice ul. Glinianej) i Górę Szańcową. W 1885 r. inkorporowano wieś Wojślawice, a magistrat zakładał jeszcze przejście innych majątków, co wydatnie zwiększyłoby dochody miasta. Zrealizowano tylko część tego planu: po kilkuletnich staraniach w 1894 r. włączono do miasta Szczawin (*Sägen*), na gruntach którego już wcześniej postawiono strzeleński dworzec kolejowy. W latach 80. XIX w. wprowadzono odrębną numerację dla każdej z ulic (w miejsce ciągłej dla całego miasta). Teren podzielono na okręgi administracyjne, którym nadano odrębne numery (I–VI).

Podjęto też starania o poprawę warunków życia mieszkańców. Wybrukowano nowym granitem część chodników i ulic, a właściciele posesji zobowiązano do odprowadzania wód deszczowych rynnami. Na obszarze po fortyfikacjach tworzone tereny zielone (prace rozpoczęto przed rokiem 1847, skoro nadzorował je powiatowy inspektor budowlany Johann Friedrich Knorr, zmarły w 1847 twórca także promenady wrocławskiej)¹³¹. Przebudowę kontynuowano do lat 80. (połączenie promenady z *Nicolai Str.*). Na południowym odcinku powstała elegancka aleja nad Młynówką (*Wasserpromenade*, ob. Młynarska), a przy niej *Etablissement* – restauracja z zimowym ogrodem. Na miejscu północnej i wschodniej fosy i wałów wyznaczono zadrzewioną trasę spacerową (*Promenaden Str. Iob*. Staszica), do której od ob. Pocztovej prowadziły kamienne schody z 1840 r. Z okazji 50-lecia strzeleńskiego towarzystwa gimnastycznego (1862–1912) stanął (opodal sali do ćwiczeń z 1902 – *Turnhalle*, ob. Staszica 5) pomnik upamiętniający Friedricha Ludwiga Jahna, „ojca gimnastyki sportowej”, dłuta Victora Seiferta¹³². Przy pomniku ustawiono w 1934 r. kamienną tablicę z nazwiskami kilkudziesięciu turnerów poległych podczas I wojny światowej¹³³.

Najgłębsze zmiany w zabudowie zaszły we wschodniej części miasta, gdzie w latach 1858–1914 stanęły cztery nowe szkoły. Już w 1845 r. wykupiono dom wdowy Hoffmanowej na „targu garncarskim” celem wygospodarowania placu pod budowę i w latach 1858–1860 wzniesiono *Evangelische Knabenschule*, zwaną „szkołą z kamienia” (z rozbiórki granitowych murów miejskich). W latach 1891–1893 powstała druga szkoła, zwana „czerwoną”, bo wzniesiona z cegły w surowym, „cesarskim” stylu (ul. Staszica 5). Od 1914 r. działała trzecia placówka, z pomieszczeniami „zimowej” uczelni rolniczej (ob. nie istnieje, ul. Michała Archanioła). Powstała ona z inicjatywy Śląskiej Izby Rolniczej, która od 1896 r. powołała w regionie kilkanaście analogicznych miejsc organizacji kursów doszkalających w wiejskim gospodarstwie. W 1911 r. magistrat ufundował nowy budynek szkoły dla dziewcząt, czyli *Höhere Töchterschule /Mädchenschule* (ob. nie istnieje, ul. Staszica), która jako prywatna placówka funkcjonowała od końca wieku XVI, początkowo ucząc robótek ręcznych i muzyki.

14. Strzelin. Projekt gimnazjum – elewacja frontowa, 1875

W 1873 r. powołano miejskie gimnazjum. Był to jednak raczej przejaw ambicji magistratu niż odpowiedź na rzeczywiste potrzeby edukacyjne w mieście¹³⁴. Pod budowę przeznaczono plac przy *Breslauer Str.* (ob. Jana Pawła II 23). Ukończenie robót w ciągu trzech lat możliwe było dzięki zasobności miejskiego budżetu, zasilanego czynszami z dzierżawy dużego folwarku w Muchowcu oraz kamieniołomów. Jednak już w 1887 r. borykająca się z problemami finansowymi szkoła została częściowo upaństwowiona

(choć nadal magistrat dokładał do jej utrzymania), a w 1899 r. objęta patronatem cesarskim jako *Kaiser-Wilhelms-Gymnasium*¹³⁵. Przed budynkiem stanął pomnik cesarza (w 1917 r. przetopiony na armaty)¹³⁶. Sześć lat później w tym samym miejscu ustawiono kamienny obelisk ze spisem strzelinian poległych podczas Wielkiej Wojny.

Rekapitulując, w mieście było kilka placówek edukacyjnych: męskie gimnazjum, trzy szkoły elementarne /ludowe, szkoła dla dziewcząt, szkoła zawodowa (od 1877 – elementarna dla rzemieślników) i jedna specjalna (*Hilfsschule*). Odbływały się także wspomniane zimowe kursy rolnicze (w 1934 przeniesione do Górcy). Od 1856 r. funkcjonowała tzw. freblówka dla 120 dzieci w wieku przedszkolnym (obu wyznań). Poza tym w północno-zachodniej części miasta, na miejscu starego więzienia przy Bramie Kątowskiej (na rys. Wernera – *Stockhaus*), o metryce sięgającej przynajmniej XVII wieku, ok. 1860 r. powstała nowa placówka karna, przeznaczona dla przestępców młodocianych.

Lata 1907–1911 przyniosły radykalną poprawę warunków sanitarnych – uruchomiono nowe ujęcie wody w Gościęcicach, w miejsce dotychczasowego, które groziło wyczerpaniem. W 1910 r. postawiono nad Oławą i Młynówką murowany kompleks *Wasser- und Pumpwerk* – zakłady wodociągowe z przepompownią wody pitnej, budynkiem jej uzdatniania oraz oczyszczalnią ścieków (ob. Brzegowa 69–71). Na Górze Szańcowej wybudowano wieżę ciśnień¹³⁷.

Drugim wyzwaniem dla magistratu była sprawa nowego cmentarza. Narastający od lat 70. XVIII w. we wszystkich miastach śląskich medyczo-sanitarny problem nekropoli Strzelina dotyczył w mniejszym stopniu, bowiem, poza tradycyjnymi miejscami pochówków przy świątyniach, funkcjonowały tu aż cztery inne cmentarze, niewielkie, ale ulokowane poza murami. Z czasem potrzebny okazał się jednak nowy, duży cmentarz. Wyznaczono go w latach 50. XIX w. i rozbudowano w 1874 r. Przeznaczony na nekropole kwartał leżał na północ od miasta, przy drodze na Oławę (ob. Oławska). Przy murze wniesiono niewielką kaplicę, a od wschodniej strony wygospodarowano miejsce na kwatery żydowskie. Do 1879 r. zlikwidowano większość grobów wokół kościołów Michała Archanioła, św. Gotarda i Podwyższenia Krzyża Świętego; zachowano jedynie, umieszczając pod proboszczówką, XIV-wieczną płytę z herbem *Ludwika de Hakeburne*, choć ostatecznie wywieziono ją do mauzoleum w Żelowcach¹³⁸.

Dotkliwymi ciosami dla XIX-wiecznego miasta były pożary i zarazy. W 1822 r. spłonęło 125 domów (nadal część zabudowy była z drewna lub kryta gontem). W 1869 r. miasto zorganizowało ochotniczą straż pożarną. W latach 1832–1871 odnotowano epidemie ospy i cholery¹³⁹. Oprócz infirmerii Jerzego istniała w mieście co najmniej od lat 30. XIX w. druga placówka tego rodzaju¹⁴⁰. W 1852 r. pomieścić mogła 36 chorych. W 1865 magistrat wykupił ten szpital z rąk prywatnych i nadał mu status *Krankenhaus Bethanien*, czyli placówki prowadzonej przez pielęgniarki wyznania luterńskiego. W niejasnych okolicznościach zamknięto go w roku 1877¹⁴¹. Pod koniec XIX w., przebudowany w stylu neogotyckim, wznowił działalność jako szpital okręgowy, prowadzony przez „szare siostry”, czyli elżbietanki, do czasu otwarcia nowej placówki (wówczas zaczęto go nazywać „starym” szpitalem). Znajdował się przy *Grosse Fischergasse*, a w jego murach schronienie znaleźli też niewidomi (*Blindenheim*). Przymuszczenie zburzone go podczas budowy nowej drogi w połowie lat 30. XX w.

Miasto starało się poprawić trudną sytuację współobywateli: uruchomiono kasę zapomogową dla chorych i ubogich (1856), powołano komunalnego lekarza dla biednych (1857), któremu w kolejnych latach przydzielono stałą siedzibę przy ul. Wodnej, założono organizację wsparcia ubogich (1872) i zwalczania żebractwa (1882). W latach 1885–1886 wybudowano (ob. Ząbkowicka 9) schronisko dla bezdomnych i bezrobotnych (*Herberge zur Heimat*). W mieście działał również przytułek dla dzieci – *Hauskinder* (ob. nie istnieje, Rondo Zesłańców Sybiru) oraz prywatne placówki: klinika pw. św. Karola Boromeusza na terenie klasztoru (od 1895, wcześniej szpital garnizonowy) i dom opieki przy ul. Kamiennej (od 1859). W 1914 r. zakończono przy *Frankensteiner Str.* (ob. Ząbkowicka 30) budowę Domu Opieki dla starszych i nieuleczalnie chorych. Placówka prowadzona była, na wzór wrocławskiego szpitala *Bethanien* (ob. szpital przy Traugutta), przez protestanckie panny i wdowy, które pomagały też we wspomnianym przytułku dla dzieci, schronisku i w mlecznej kuchni Ojczyźnianego Związku Kobiet (*Vaterländischen Frauenvereins*)¹⁴².

Po edykcji o kasacie klasztorów w Królestwie Pruskim (1810) augustianie eremici opuścili Strzelin, a ich budynki przejęło miasto. Świątynię początkowo przeznaczono na wojskowy lazaret, ale po 1842 r. przywrócono jej sakralną funkcję, nadając status parafii katolickiej. W 1886 r. przeprowadzono jakieś prace remontowe w wieży i przylegających doń kruchtach. W 1895 r. do budynku wprowadziły się boromeuszki, zakładając w klasztorze wspomnianą klinikę. Jeszcze w 1815 r. (trzy lata po ogłoszeniu na Śląsku edyktu emancypacyjnego) stanęła w Strzelinie synagoga – budynek w klasycyzującej formie na rzucie prostokąta (ob. nie istnieje, ul. Pocztovej) – przebudowana w 1938 r. Znaczących inwestycji dokonano także przy św. Gotardzie. Postawiono tam nowy dom pastora (ok. 1876, ob. pl. Św. Jana 10), wyburzając późnogotycką siedzibę plebana na południe od rotundy. Do końca lat 20. dom ten był budynkiem dwukondygnacyjnym, bogato zdobionym neorenesansowym detalem, z ogrodem. Dziś jest trzykondygnacyjnym obiektem bez cech stylowych. Sam kościół w 1901 r. wyremontowano i wstawiono witraże¹⁴³.

Decyzją Wilhelma I z 1860 r. Strzelin włączono do planu budowy trasy z Wrocławia do Kłodzka przez Henryków. Efektem było wyznaczenie odcinka drogi zw. *Chaussée* (ob. Borowska), przecinającego grunty Mikoszowa i Szczawina¹⁴⁴, i wytyczenie miejskiej obwodnicy. Budowa tej drugiej, okalającej miasto od północy i północno-zachodu *Weiden Str./Horst-Wessel Str.* (ob. Wolności), biegnącej między dwoma przedmieściami, rzutowała na przekształcenia przestrzeni miejskiej. Trasę łączyły bowiem z miastem promieniście usytuowane ulice: *Post Str.* (ob. Mickiewicza) i *Konrad Str.* (ob. Gen. Sikorskiego). Tę pierwszą zabudowano do końca lat 20. XX w. ciągami miejskich kamienic (pierwotnie przeznaczonych dla wojska), a w 1928 r. August Hiensch założył tu nowoczesne kino (*Lichtspielhaus Capito*). W tym czasie wybudowano też *Finanz- und Zollamt* – urząd finansowo-celny (ob. Mickiewicza 20) i *Katasteramt* – urząd katastralny (ob. Piłsudskiego 3), a przy *Konrad Str.* stawiano wille oraz modernistyczne kamienice w zieleni. Na północy ulica Wolności zaczynała się w miejscu, gdzie niegdyś znajdował się kościół św. Barbary. Zabudowa dawnego Przedmieścia Wrocławskiego zatraciła więc swój wiejski charakter, bowiem oprócz monumentalnego gimnazjum powstały tu wolnostojące wille. Jedyne w południowej części zachowały się relikty pierwotnej zabudowy (np. Wrocławska 32). Dawną karczmę przebudowano na *Etablissement* z salą taneczną (ob. Wrocławska 30). Charakterystyczną cechą rozwoju miasta był, jak wynika z map topograficznych z przełomu XIX i XX w., brak bloków zwartej zabudowy czynszowej na nowo pozyskanych terenach. Typowe dla tych lat podwyższone zapotrzebowanie na lokale mieszkalne zaspokojono dopiero międzywojennym budownictwem osiedlowym.

Budowa dróg spowodowała przeniesienie punktu ciężkości miejskich inwestycji na zachód, gdzie powstały zakłady i stacja kolejowa. W końcu 1872 r. na 50 morgach między Strzelinem a Mikoszowem ukończono budowę cukrowni – *Strehlemer Aktien Zuckerfabrik* (ob. Ząbkowicka 53), do której doprowadzono bocznice kolejową. Z tego czasu pochodzi też mleczarnia (*Strehlemer Molkerei*) na narożnikowej działce przy *Chaussée* (ob. Borowska 1) – jej frontowy budynek postawiony został w roku 1880.

Kolejnym katalizatorem rozwoju miasta i przemysłowej eksploatacji kamieniołomów była budowa linii kolejowej Wrocław–Międzyzlesie. Dzięki kolei Strzelin zyskał możliwość taniego transportu surowców i rozwoju miejscowych zakładów (oprócz cukrowni i mleczarni uruchomiono fabrykę mebli i maszyn rolniczych). Odcinek z Wrocławia do Strzelina oddano w 1871 r., a rok później otwarto trasę ze Strzelina do Ziębic. W następnych latach poprowadzono połączenie do Niemczy i Otmuchowa (przez Przeworno). Jeszcze w 1872 r. stanął dworzec kolejowy, którego fasadę ozdobiło żółtą cegłą licową. Budowa stacji wymusiła starania o przejęcie dóbr przynależnych do Szczawina, na których postawiono dworzec i do 1885 r. urządzono prowadzącą doń *Bahnhof Str.* (ob. Bolka I Świdnickiego). Stosowne działania zakończyły się sukcesem w roku 1894. Ulica „Dworcowa” miała reprezentacyjny charakter kasztanowej alei z willami. Przy niej stanęła elegancka kamienica dla powiatowych urzędników (ob. Bolka I Świdnickiego 16–20). W 1909 r. zasypano niewielki staw w jej południowej części, robiąc tam skwer. W pobliżu (ob. Rondo Zesłańców Sybiru) ulokowano zwartą zabudowę kamienic mieszczkańskich o dekorowanych fasadach. Niewielka *Garten Str.* (ob. Królowej Jadwigi) do lat 20. XX w. zyskała oblicze ulicy willowej. Na skrzyżowaniu z *Nimptscher Str.* (ob. Dzierżonowska) zachowano relikw przedmieść – budynek dawnej kuźni. Równoległe z budową kolei kontynuowano inwestycje drogowe: wyznaczono cztery nowe trasy wylotowe z miasta i wprowadzono ograniczenia przejazdu przez Rynek (1881).

Wraz z postępami kolei postawiono w 1871 r. przy *Steinbruchweg*, na terenie zajmowanym niegdyś przez strzelnicę garnizonową, gazownię – tani transport węgla czynił inwestycję opłacalną. W 1875 r. doprowadzono do dworca gazociąg w celu podłączenia oświetlenia. Latarnie gazowe zainstalowano także przy głównych ulicach, co zresztą stało się przyczyną dymisji burmistrza, pozostającego w sporze ze zwolennikami tradycyjnego oświetlenia naftowego. Konflikt był uzasadniony – już 12 lat po otwarciu wydajność gazowni spadła tak znacząco, że konieczne były kolejne kosztowne inwestycje w kotłownię i aparaturę¹⁴⁵. W 1918 r. przy głównych ulicach zainstalowano oświetlenie elektryczne. W 1924 r. doprowadzono je do kościoła Michała Archanioła, a cztery lata później – do św. Gotarda.

Kolejne ważne obiekty gospodarczo-przemysłowe ulokowano przy trasie na Brzeg, opodal kluczowych dla nich rzek, Oławy i Młynówki. W 1864 r. postawiono neogotycki młyn miejski (ob. Kopernika 1). Na terenie po dawnych fortyfikacjach, przy Baszcie Prochowej, wzniesiono przed 1880 r. browar (*Jaeckel Brauerei /Strehlemer Malzfabrik*), rozbudowywany do 1915 r. (ob. ruina, ul. Brzegowa). Inicjatorem był miejscowy piwowar Robert Jaeckel (pierwszy w regionie wykorzystywał do produkcji maszynę parową)¹⁴⁶. W 1887 r. powstała rzeźnia (ob. Brzegowa 68), funkcjonująca w tym miejscu przez następne sto lat. Przy północno-wschodnich złożach gliny w 1873 r. założono cegielnię z suszarnią (ob. Gliniana 5), które zmodernizowano na początku wieku XX.

W 1892 r. z inicjatywy burmistrza Deditiusa rozpoczęto akcję zadrzewiania (także rzadszymi gatunkami, jak wiąz górski czy świerk srebrny) Góry Maryjnej (ob. Wzgórze Parkowe). Następnie wytyczono na niej i oznakowano szlaki turystyczne, ustawiono kamienne stoły i ławy. Na szczycie Góry stanął okazały hotel z restauracją (*Bergschänke Marienberg*). Obok niego postawiono w 1905 r. kamienny obelisk z podobizną Ottona von Bismarcka. Górę powierzono opiece *Strehlemer Heimat und Bergverein* (Strzelińskiego Towarzystwa Miłośników Ojczyzny i Gór), które popularyzo-

15. Strzelin. Widok bloku śródmiejowego od południowo-zachodu, przed 1935

wało lokalną turystykę po okolicy, zwłaszcza po Wzgórzach Strzelińskich. Promocji tych wędrowek służyło też wybudowanie u podnóża Góry Maryjnej młodzieżowego schroniska z 12 miejscami noclegowymi (*Sporthaus und Jugendherberge* ob. Okrzei 14)¹⁴⁷.

MIĘDZY WOJNAMI

Po I wojnie światowej powiat strzeliński, jeden z najmniejszych w rejencji, obejmował obszar 344,82 km². Pobory do wojska sprawiły, że przyrost demograficzny uległ czasowemu wyhamowaniu. W 1910 r. powiat liczył 35 978 mieszkańców, a w 1918 – 36 030. Był to nadal obszar rolniczy, w którym ponad połowa mieszkańców utrzymywała się z ziemi, a 31% z rzemiosła. Powojenny kryzys w Niemczech okręg strzeliński odczuł dotkliwie: nastąpił gwałtowny wzrost bezrobocia, zubożenie ludności, migracje w poszukiwaniu pracy po upadku małych zakładów, spowodowanym reglamentacjami materiałów na potrzeby wojska. Dopiero w 2. połowie lat 20. odnotowano pewien wzrost dochodów z kamieniołomów po tym, jak w 1924 r. wydzierżawiono je dobrze prosperującemu wrocławskiemu towarzystwu *Vereinigte Schlesische Granitwerke*. Mimo to do 1934 r. zatrudnienie w nich było na poziomie nieco ponad 30% zatrudnienia sprzed wojny. Pozostałe strzelińskie zakłady, np. fabryka maszyn rolniczych Ilgnerów i cementownia Kiehlmannów, wciąż zmagały się z problemami.

Wyraźny był deficyt mieszkań. Wzrastające zyski z dzierżawy kamieniołomów przeznaczył więc magistrat na budowę nowych budynków komunalnych – o ile w latach 1921–1922 wybudowano tylko 50 mieszkań komunalnych, o tyle po 1925 r. zauważalny jest lawinowy wzrost inwestycji.

W 1926 r. oddano do użytku pierwsze osiedle, w północno-zachodniej części miasta: wzdłuż *Linden Str.* (ob. Piłsudskiego), *Neumann Hegenberg Str.* (ob. Matejki), *Lenau Str.* (ob. Ogrodowa), *Rößler Str.* (ob. Dubois), *Rother Str.* (ob. Słowackiego) oraz *Brehmer Str.* (ob. Sienkiewicza)¹⁴⁸. Teren pod zabudowę miasto zakupiło, po części za kredyt, już w 1921 r. Osiedle było pierwszym etapem projektu kompleksowej rozbudowy miasta, przygotowanego przez *Schlesische Heimstätte Provinzielle Wohnungs-Fürsorge-Gesellschaft* we Wrocławiu. Spółka „Śląskie Domostwo” od 1919 r. zajmowała się pośrednictwem w projektowaniu, kredytowaniu i budowaniu tanich domów z wygodnymi mieszkaniami dla niezamożnej ludności, to jest robotników i urzędników niższej rangi. Cała inwestycja, wedle koncepcji z 1927 r., miała być podmiejskim osiedlem z pasami zieleni i ogrodami, dobrze skomunikowanym z centrum (ob. ulicami Brzegową, Jana Pawła II i Św. Jana)¹⁴⁹. Zadanie zlecono wrocławskiemu architektowi Hermannowi Wahlichowi, kojarzonemu głównie z kilkoma projektami wrocławskich domów towarowych oraz zabudową części osiedla Sępólno.

Szerokim planem objęto tereny usytuowane na wschód i północ od centrum. Pierwszy kompleks to ponad 100 budynków, które miały stanąć między ob. ulicami Staszica, Brzegową, Oławską a arterią, która po łuku (mniej więcej obecnymi Krzepicką i Glinianą) łączyć się miała z drogą na Wrocław. W kompleksie zaplanowano kilkanaście uliczek tworzących wachlarz. Miały tam stanąć domy jedno-, dwu- i wielorodzinne (stanęły budynki przy ob. Konopnickiej). W styczniu 1938 r. burmistrz Strzelina zapowiadał, że budowa kolejnych 54 mieszkań (apartamentów i lokali o dużych metrażach w zabudowie bliźniaczej i jednorodzinnej) między ulicami Oławską a Brzegową jest priorytetem. Jeszcze w sierpniu 1939 r. burmistrz Rother raportował, iż rozbudowa osiedla dla 5000 osób jest kontynuowana – docelowo miało powstać tam 14 nowych ulic i centralny *Hans-Schemm-Platz* z przylegającą do niego szkołą ludową.

Ponadto pomiędzy ob. ulicami Oławską, Glinianą a Gen. Maczka realizowano osiedle kilkudziesięciu domów jednorodzinnych wzdłuż trzech uliczek. Wybudowano (najpewniej w końcu lat 20.) domy przy obecnej ul. Wita Stwosza, co pozwala przypuszczać, że osiedle miało być utrzymane w klimacie wiejskich domostw z drewnianymi okładzinami lukarn.

Pomiędzy stacją kolejową a arterią na Wrocław zaplanowano trzeci kompleks, z powiatowym szpitalem pośrodku. Zrealizowano budowę lecznicy, przed którą stanęło wspomniane już osiedle z roku 1926 jedno-, dwu- i wielorodzinnych domów.

16. Strzelin. Widok centrum miasta od wschodu, 1928

Do dziś zachowane budynki charakteryzuje duże zróżnicowanie kształtów dachów, liczby kondygnacji, detali i rozwiązań architektonicznych – nawet w obrębie jednej ulicy. Czytelna jednak jest spójna koncepcja. Wydzielenie kilku osiedli to typowa dla „Śląskiego Domostwa” chęć zorganizowania niezależnych miejsc zamieszkania dla różnych grup społecznych i zawodowych, o różnych potrzebach i możliwościach finansowych. Obok osiedli mieszkaniowych główną miejską inwestycją tego czasu była budowa w latach 1927–1928 powiatowego szpitala – *Neues Kreiskrankenhaus* (ob. Wrocławska 46)¹⁵⁰. Autorem projektu nowoczesnej lecznicy był wspomniany już Hermann Wahlich¹⁵¹. Kryzys lat 20. zahamował natomiast zaplanowaną na wiele etapów rozbudowę dróg w regionie. Na kilka lat zamknięto większość szkół, a potrzeby edukacyjne w mieście zaspokajało jedynie cesarskie gimnazjum i dwie placówki elementarne.

W latach 30. nastąpiło pobudzenie gospodarki Strzelina. Było to m.in. konsekwencją dużych inwestycji państwa w budowę dróg i zwiększonego zapotrzebowania na strzeleński kamień. U podnóża Góry Maryjnej zorganizowano wówczas kompleks sportowy (*Sportplatz*) z kortem tenisowym, salą gimnastyczną i boiskiem (ob. Okrzei). Zbudowaniami opiekowało się zasłużone *Männer Turnverein* (Męskie Towarzystwo Gimnastyczne). W 1930 r. nauczyciel i pilot szybowcowy Paul Friedrich powołał *Strehlener Verein für Luftfahrt* (Strzeleńskie Towarzystwo Lotnicze), któremu miasto nieodpłatnie wydzierżawiło 40 morgów ziemi obok Gęsińca (powstało tam szybowcowe lotnisko i hangar). Zbudowano na Gromniku trasę narciarstwa biegowego, tor saneczkowy na Górze Maryjnej oraz zorganizowano miejskie lodowisko. Od 1878 r. pod miastem, między Oławą a Młynówką, znajdowało się prywatne kąpielisko (*Badeanstalt*) – w 1919 przeszło ono pod zarząd magistratu, a osiem lat później stało się darmową rozrywką dla strzelinian¹⁵².

W połowie lat 30. XX w. zakończono wytyczanie nowej dużej arterii – *Neue Umgehungs Str. /Reich Str.* (ob. Wojska Polskiego). Przy węźle komunikacyjnym „w kącie Zenauów” (*am Zenaueck*) postawiono *Rundbau* – nowoczesny budynek mieszkalny na planie łuku („okrągłak” przy Rondzie Zesłańców Sybiru). Styl obiektu wskazuje na budowę między 1927 a 1933 rokiem.

Na rok 1940 zaplanowano kolejne etapy budowy dróg wylotowych i nowej trasy przelotowej. Między ob. ulicami Okulickiego, Gen. Maczka a Wrocławską projektowano (od 1937) budowę kompleksu *Heim der Hitlerjugend*¹⁵³. W skład osiedla miały wchodzić budynki mieszkalne, ogrody oraz plac apelowy, rozłożone przy wybudowanej do połowy 1940 r. fabryce cygar (*Zigarrenfabrik lob. Sp. Pracy „Tęcza”*). Analogiczne kompleksy na terenie Rzeszy były wpisane w tradycyjną, lokalną architekturę. Pomysłodawcą koncepcji był śląski architekt Alfred Hinderlich.

Przeprowadzono wówczas także pewne inwestycje na Rynku – budynki u wylotu *Münstenberger Str.* (ob. Kościuszki) podkreślono narożnymi ryzalitami, zgeometryzowanymi podcieniami i zdobieniami z pasowo ułożonej cegły. Z lat 40. pochodzi także ostatnia zrealizowana inicjatywa budowlana: adaptacja na obóz pracy przymusowej strzeleńskiej fabryki konserw (ob. Mickiewicza 1).

STRZELIN PO ROKU 1945

Po II wojnie światowej miasto odbudowywano chaotycznie i fragmentarycznie. Dawna architektura zachowała się w minimalnym stopniu. Zastąpiono ją linearną i punktową zabudową w postaci bloków mieszkalnych, których układ nawet nie nawiązywał do pierwotnej siatki ulic. Już w 1946 r. wznowiła działalność cukrownia oraz kamieniołomy, należące obecnie do największych w Europie.

Kilka miejskich inwestycji z ostatnich lat świadczy o coraz częstszym uwzględnianiu przez władze stanowiska konserwatorów i w konsekwencji częściowej przynajmniej rewitalizacji miejskiej tkanki. W 2000 r. zrekonstruowano pomnik strzelca. W rok później, podczas badań archeologiczno-architektonicznych, wyeksponowano kolorem bruku pozostałości urzędzeń Bramy Ziębickiej, a następnie Bramy Wodnej oraz zmianę w przebiegu ul. Kościuszki. Wyremontowano kościół św. Gotarda i szpital Jerzego (na salę muzealną). Odbudowano wieżę ratuszową. W 2010 r. otwarto dawną wieżę ciśnieniową jako punkt widokowy na Górze Szańcowej. Z sukcesem zaadaptowano jeden z kamiennych budynków dawnej cementowni na aptekę (ul. Mickiewicza 5).

Dzisiejszy Strzelin jest siedzibą starostwa powiatowego oraz urzędu miasta i gminy, a sama gmina (36 sołectw) ma powierzchnię 171,64 km². W 2015 r. w mieście żyło w niej 21 479 osób; w mieście zaś – podobnie jak w 1939 r. – 12 099.

Dariusz Wędzina

WOJENNE ZNISZCZENIA I ODBUDOWA HISTORYCZNEGO CENTRUM PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Niemal do końca wojny Strzelin zachował swoją historyczną strukturę nienaruszoną. W marcu 1945 r. miasto stało się terenem walk, których następstwem były rozległe zniszczenia i liczne pożary w trakcie działań wojennych, jak i po ich zakończeniu, w wyniku celowych bądź przypadkowych poczynañ Niemców i Armii Czerwonej¹⁵⁴. Dotychczasowe szacunki nie są jednoznaczne – najczęściej mówi się o zniszczeniach ok. 80-procentowych. Ale Aleksander Krzywobłocki, analizując w roku 1955 stopień zniszczeń zabytków i stan ich zachowania w 1945, oszacował straty w Strzelinie na 40% (podobnie jak i w Jaworze)¹⁵⁵. Z zachowanej dokumentacji fotograficznej oraz relacji świadków z pierwszych powojennych lat wyłania się obraz miasta z marca 1945 r. Radzieckie bombardowania uszkodziły kościół Michała Archanioła, a ostrzał artyleryjski – kościół starołuterański przy ob. Staromiejskiej. Tuż przed wkroczeniem Armii Czerwonej, na rozkaz dowódcy miejscowego *Volkssturmu* Kurta Eberlega, wysadzono miejskie

wieżę – ratuszową oraz kościołów Michała Archanioła i Podwyższenia Krzyża Świętego. Katastrofalne pożary zniszczyły centrum miasta, zwłaszcza północną pierzeję Rynku wraz z ob. ulicami Wrocławską i (Staro-)wrocławską. W samym Rynku ocalały domy przy wylocie ob. ul. Kościuszki oraz – zachowane do końca lat 50. – domy południowej pierzei. Przetrwali również kilka kamienic przy ulicach św. Mikołaja, Starej Kościelnej i Piekarskiej. Spośród zabytków monumentalnych, oprócz wymienionych kościołów, zniszczeniu uległ ratusz, dom książąt brzeskich, kaplica Jerzego i rotunda św. Gotarda¹⁵⁶. Zburzono także synagogę.

17. Strzelin. Ruiny ratusza, 1945

opracowano. Podtrzymując wcześniejsze ustalenia, przyjęto ważne dla przyszłego obrazu miasta zasady: (1) zachowanie historycznego układu przestrzennego, tj. rozplanowania dróg i linii zabudowy, i konserwacja zachowanych zasadniczych elementów tego układu; (2) zachowanie historycznych wnętrzy urbanistycznych oraz usuwanie (lub przebudowa) elementów zniekształcających lub dysharmonizujących założenie historyczne. W konsekwencji uchwalono (2003) dwa plany miejscowe dla części centrum, obejmujące: (1) kwartał północno-zachodni zabudowy przyrynkowej, (2) kwartał południowo-wschodni zabudowy pomiędzy ulicami Wodną,

Od roku 1948 przygotowywano dokumentację architektoniczno-urbanistyczną i planistyczną¹⁵⁷. Strzelin należał do tych miast, które wskazano do odbudowy w ich historycznej formie w pierwszej kolejności. Z 1953 r. pochodzi jedna z niewielu ówczesnych refleksji nad kierunkami odbudowy miasta: ustalono, że rekonstrukcja historyczna powinna dążyć do możliwie maksymalnej odbudowy zabytków renesansu i baroku (przede wszystkim w Rynku) – jako analogii do „polskiej architektury narodowej”¹⁵⁸.

Planu tego nie zrealizowano. A co gorsza, do początku lat 60. dopuszczano się dalszych dewastacji, mimo że 25 listopada 1956 r. obszar Strzelina w granicach średniowiecznej lokacji, określonej przebiegiem murów średniowiecznych, wpisano Decyzją nr 392 do rejestru zabytków jako teren ścisłej ochrony konserwatorskiej. Mimo to od początku lat 60. zaczęto na tym obszarze zabudowę wieloblokową, w oderwaniu od dawnych linii zabudowy. Zniekształcony został historyczny kształt Rynku – niekonsekwentna realizacja koncepcji zabudowy standardowymi blokami mieszkalnymi doprowadziła do karykaturalnego niemal jego kształtu (ok. 140 x 230 m). Koncepcja ta zakładała ponadto wyburzenie na terenie miasta wszystkich zachowanych budynków sprzed 1945 r. z wyjątkiem obiektów sakralnych, szkół, niewielkiego zespołu budynków mieszkalnych przy ul. Kościuszki i dwóch domów przy ul. Wodnej.

W 1984 r. po raz kolejny zajęto się problemem wizerunku miasta z uwzględnieniem konserwatorskiego punktu widzenia. Opracowano nowe studium, w którym wymieniono zachowane zabytkowe kamienice przy Rynku (nr 9 i 10 w pierzei południowej), przy skrzyżowaniu ulic Wodnej i Rycerskiej, przy ul. św. Floriana oraz kilka zabytkowych budynków w międzymurzu od strony południowo-wschodniej. Nie istniały już wtedy inne kamienice. Nieprzemysłane lokalizacje powojennych inwestycji budowlanych dokonały dalszych zaburzeń w układzie miasta. Zacierano historyczną, lokacyjną strukturę poprzez wprowadzanie w tę przestrzeń nowej zabudowy bez liczenia się z dawnym układem parcel i siatką ulic. Dzielono je w poprzek nowymi blokami, np. ulica z Rynku do kościoła św. Gotarda została przecięta domem postawionym pośrodku. Takie posadowienie zniszczyło pierwotne proporcje Rynku, „stwarzając pozory wielkiego, martwego placu rynkowego”. Dom mieszkalny postawiony na tyłach południowego bloku przyrynkowego zatępił przebieg dawnej ul. Piekarskiej (czytelny wówczas jeszcze w układzie bruku). Analogicznie zakłócono przebieg uliczki w poprzek obu wschodnich bloków przyrynkowych. Pilną sprawą stało się ratowanie średniowiecznego układu przestrzennego przed dalszymi zmianami i jednoczesne odtwarzanie starej siatki ulic i zwartej zabudowy kwartałów. Z kolei planowana nowa zabudowa powinna być zabudową zwartą, obrzeżającą kwartały historyczne, w miarę możliwości o drobnych podziałach, nawiązujących do pierwotnych działek miejskich i odwołujących się do przekazów ikonograficznych. Na pusty wówczas plac rynkowy miała wrócić dawna zabudowa śródrzynekowa, a przy projektowaniu miano zwracać uwagę na przywrócenie funkcji handlowo-usługowych przyziemiom budynków i tu, i w budynkach pierzei rynkowych¹⁵⁹.

Na początku lat 90. przystąpiono do sporządzenia planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta i do roku 2000 takie studium

Rycerską i Kościelną. W latach 2010–2011 odbudowano wieżę ratusza, co stanowiło symboliczny początek przywracania przestrzeni staromiejskiej historycznego charakteru. W roku 2012 powstała propozycja rekonstrukcji historycznej zabudowy północnego i wschodniego kwartału – elewacji kamienic przyrynkowych¹⁶⁰.

Krzysztof Demidziuk

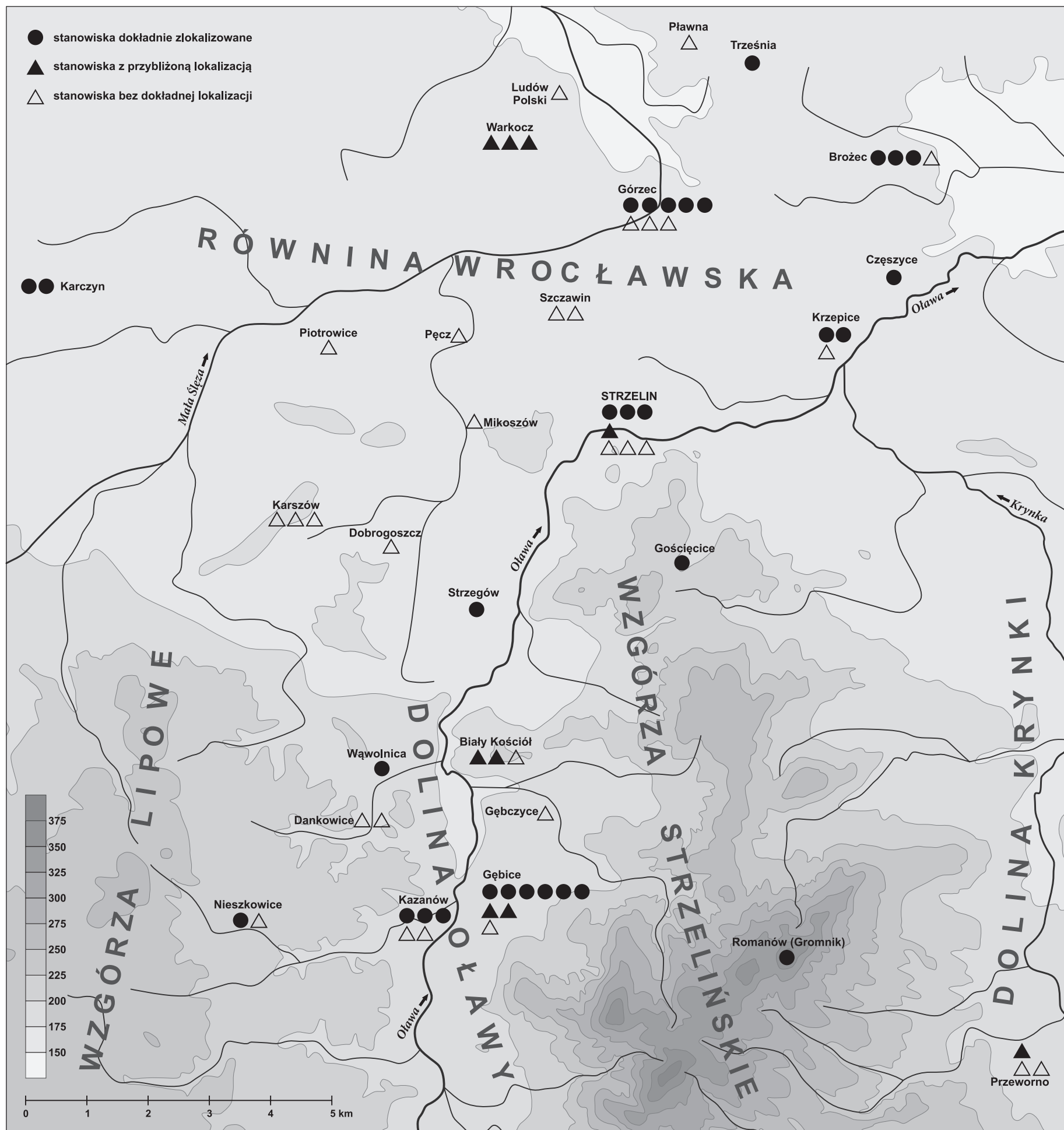
ROZMIESZCZENIE WCZESNÓŚREDNIOWIECZNYCH STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH W GRANICACH GMIN STRZELIN I PRZEWORNO

Przedstawiony obszar – Strzelin i najbliższe okolice – jest wycinkiem większego regionu osadniczego. Zawężony do nieistniejących wcześniej granic, winien być zatem rozpatrywany jako teren „wyrwany”. Przyjmuje się bowiem, że obszar ten najpierw przynależał do dużego terytorium plemiennego Ślężan, prawdopodobnie po 885 r. zależał politycznie od Wielkich Moraw, a od połowy X w. do Czech – państwa Przemysłidów, wreszcie od około roku 990 należał do jednej z dzielnic państwa Mieszka i jego następców – Śląska.

Te wszystkie wydarzenia winne znaleźć swe odzwierciedlenie – z braku dostatecznej liczby dokumentów pisanych – w źródłach archeologicznych. Na stan tych ostatnich wpływ mają jednak różne czynniki, które mogą w znacznym stopniu wypaczyć obraz osadnictwa w określonych przedziałach chronologicznych. Wprawdzie ziemia strzelińska od początku XIX w. była w kręgu zainteresowań tzw. miłośników starożytności, a od 2. połowy tego wieku już zinstytucjonalizowanej archeologii naukowej, to jednak z przyczyn politycznych wczesne średniowiecze pozostawało poza głównym nurtem zainteresowań archeologów niemieckich, jakim było osadnictwo germańskie okresów rzymskiego i wędrowek ludów oraz osadnictwo niemieckie okresu rozwiniętego średniowiecza.

Nie oznacza to, iż tzw. znaleziska słowiańskie nie były dokumentowane i publikowane. Przeciwnie, około 2/3 odkryć z interesującego nas tu terenu pochodzi właśnie sprzed roku 1939. Niestety, z braku wypracowanych metod i schematów periodyzacyjnych chronologii względnej większość znalezisk określano wówczas ogólnym terminem „wczesne średniowiecze”. W okresie powojennym archeologia polska, wychodząc w latach 60. z kręgu badań nad przede wszystkim początkami państwowości, zainteresowała się także – poza dużymi ośrodkami grodowymi i wczesnomiejskimi – osadnictwem otwartym wieków średnich. Podjęte wówczas badania – głównie powierzchniowe, ale na wybranych stanowiskach także wykopaliskowe – pozwoliły zrekonstruować procesy osadnicze we wczesnym średniowieczu, także na omawianym obszarze. Tyle tylko, że taka rekonstrukcja zależy od

18. Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne w granicach gmin Strzelin i Przeworno. Oprac. K. Demidziuk

stanu badań. Ponieważ ten jest niedostateczny – może być ona wypaczona i nieobiektywna, zwłaszcza w części odnoszącej się do starszych faz wczesnego średniowiecza – do tzw. okresu plemiennego.

Na ogólną liczbę 70 zarejestrowanych i skartowanych stanowisk archeologicznych tylko trzy – Gębice, Szczawin i Gromnik – datowane są na okres plemienny. To pierwsze, datowane na VIII–X w., leży w południowej części gminy; drugie, zawężone do IX i X w. – przy północnej granicy dzisiejszego Strzelina; trzecie, datowane na IX–X w. – na południowy wschód od miasta, już w gminie Przeworno. Na podstawie dwóch pierwszych osad (Gębice, Szczawin) można mówić jedynie o tym, iż ziemia strzeleńska była zamieszkała już w VIII w. Nieco inaczej przedstawia się sytuacja w wypadku Gromnika. Zlokalizowane na szczycie najwyższego wzniesienia Wzgórz Strzeleńskich grodzisko, badane już od końca XIX w., z każdym sezonem dostarcza nowych informacji, zarówno dotyczących obronności, przynależności państwowej, jak i początków chrześcijaństwa na Śląsku.

Znacznie lepiej wygląda obraz osadniczy młodszych faz wczesnego średniowiecza. Na te fazy datowanych jest sześć stanowisk, w tym trzy osady (Gębice, Górzec, Szczawin), jedno bliżej nieokreślone, a piąte i szóste to skarby srebrnych monet i ozdób. W wypadku tego ostatniego, odkrytego w granicach współczesnego Strzelina, wątpliwości budzi datowanie, wynikające z mało precyzyjnej informacji o zawartości tego depozytu („duża ilość brakteatów”). Natomiast odkrycie w Gębicach jest jednym z ważniejszych na ziemi strzeleńskiej – ukryty pod koniec X w. w naczyniu glinianym skarb składał się ze srebrnych ozdób (naszyjnik, wisiorki, kabłączki skroniowe) i 633 monet. Wymienione wyżej stanowiska zamykają się w dość szerokich ramach – od końca X do początków XIII w. Pozostałe 62 odkrycia

to stanowiska tylko ogólnie datowane („wczesne średniowiecze”); z nich 42 to osady, dwa to grodziska o mało precyzyjnej chronologii (Nieszkowice, Przeworno), a jedno to wątpliwe cmentarzysko szkieletowe (Warkocz).

Pomimo tych wszystkich zastrzeżeń można pokusić się o ogólne wnioski z analizy skartowanych znalezisk na obszarze sprowadzonym do najbliższych okolic Strzelina. Po pierwsze, wyraźnie wyodrębniają się dwa centra osadnicze: jedno na południe od Strzelina – bardzo intensywnie nasyczone stanowiskami zwłaszcza w okolicach miejscowości Biały Kościół, Gębzyce, Gębice i Kazanów; oraz drugie wokół Strzelina – z osadnictwem rozproszonym. Po drugie, sam Strzelin niczym szczególnym się wówczas nie wyróżniał.

Ewa Lisowska

WYDOBYCIE SUROWCÓW SKALNYCH NA WZGÓRZACH STRZELIŃSKICH

Rozciągające się na południe od miasta Wzgórze Strzeleńskie¹⁶¹ od najdawniejszych czasów skupiały uwagę poszukiwaczy dobrej jakości kamienia. Decydujący wpływ na koncentrację wydobywania surowców skalnych w tej części Przedgórze Sudeckiego ma zróżnicowana budowa geologiczna, co doceniano już w pradziejach. Dowodem jest duża liczba stano-

wisk archeologicznych w najbliższych okolicach wzgórz oraz pozostałości po dawnej eksploatacji w postaci niewielkich, opuszczonych i w większości już dziś zarośniętych kamieniołomów.

Trzon tego górotworu powstał w wyniku ruchów tektonicznych w kilku okresach paleozoiku (od syluru po perm), podczas orogenezy waryscyjskiej. Na obecną rzeźbę Wzgórz Strzelińskich wpływ miały również późniejsze ruchy tektoniczne w neogenie oraz akumulacja osadów i ich erozja w plejstocenie i holocenie¹⁶². W efekcie na obszarze Wzgórz można spotkać wychodnie granitów i granitoidów, kwarcytów i łupków kwarcowych, gnejsów, amfibolitów, tonalitów i marmurów. Niezwykle cennym surowcem, o wysokich walorach estetycznych, jest kryształ górski, który występuje w obrębie kwarcytów z okolic Jegłowej i Krzywiny.

19. Strzelin. Widok kamieniołomów obok miasta, 1927

Surowce ze Wzgórz Strzelińskich pozyskiwano już w mezolicie (10 000–6000 lat p.n.e.). Poświadczają to odkryte w okolicy Jegłowej niewielkie narzędzia z kryształu górskiego, służące łowcom-zbieraczom do obróbki surowców organicznych bądź jako elementy broni¹⁶³. Z uwagi na użyty surowiec należą one do niezwykle rzadko spotykanych na stanowiskach z epoki kamienia. Przeważnie bowiem korzystano wówczas z łatwiej dostępnych krzemieni. W neolicie (ok. 5600–2300 lat p.n.e.), wraz z gospodarką rolno-hodowlaną, nastąpiła zmiana w asortymencie narzędzi. Znaczenia nabrały te związane z przetwórstwem płodów rolnych oraz gładzone topory i siekiery. Ludność neolityczna dość intensywnie eksploatowała lokalne zasoby skalne, również te w okolicach Strzelina¹⁶⁴. Nieckowate kamienie żarnowe i rozcieracze, a także płyty szlifarskie wykonywano z granitów i kwarcytów (rzadziej z łupków kwarcowych, które chętniej przeznaczano na motyki czy siekiery).

Początki epoki brązu są czasem odejścia od intensywnej eksploatacji surowców skalnych ze względu na pojawienie się metalurgicznych nowinek – zaledwie kilka wyrobów kamiennych zaświadcza o niewielkiej skali ówczesnego wydobycia. W epoce żelaza lokalne zasoby wykorzystano po raz pierwszy do wzniesienia monumentalnych wałów grodów kultury łużyckiej. Obiekty takie można spotkać w lesie opodal wsi Witostowice oraz na szczycie góry Gromnik (liczne przekształcenia morfologii polany szczytowej uniemożliwiają dokładną lokalizację grodziska). W niewielkim już stopniu eksploatowano złoża kamienia w celu wyrobu narzędzi. Dopiero dalszy rozwój asortymentu narzędzi żelaznych, a także udoskonalenie procesu wytopu rudy żelaza w okresie wpływów rzymskich, przyczyniły się do wzrostu zainteresowania skałami ze Wzgórz Strzelińskich, głównie w celu pozyskania materiału, z którego wytwarzano osetki. Na szeroką skalę w tym czasie (II–V w. n.e.) wydobywano w okolicach Jegłowej kwarcyty i łupki kwarcowo-serycytowe, najlepsze do ich wyrobu (70% osetek z tego okresu wykonano właśnie z nich; są one znajdowane daleko poza obszarem występowania, m.in. na Górnym Śląsku)¹⁶⁵.

Bardzo niewiele wiemy o eksploatacji surowców skalnych Wzgórz Strzelińskich na początku wczesnego średniowiecza (VI–VII w.). Wynika to pośrednio z faktu, iż po wielkich migracjach w trakcie Wędrówek Ludów Dolny Śląsk był stosunkowo słabo zaludniony. Ponowny, widoczny w źródłach

archeologicznych wzrost zainteresowania surowcami tego obszaru obserwujemy w tzw. okresie plemiennym wczesnego średniowiecza (VIII–X w.). Wówczas teren Śląska zasiedliły już słowiańskie plemiona Ślążan, Opolan, Dziadoszan, Trzebowian i inne. Ludność ta także doceniła łupki kwarcowe do wyrobu osetek. Zmieniła się jedynie baza surowcowa, gdyż chętniej korzystano ze źródeł w innych rejonach Przedgórze Sudeckiego¹⁶⁶. Niemniej jednak osetki z łupków jegłowskich nadal cieszyły się sporym zainteresowaniem – są znajdowane na stanowiskach położonych nawet 200 km w linii prostej od Wzgórz Strzelińskich (okolice Zielonej Góry).

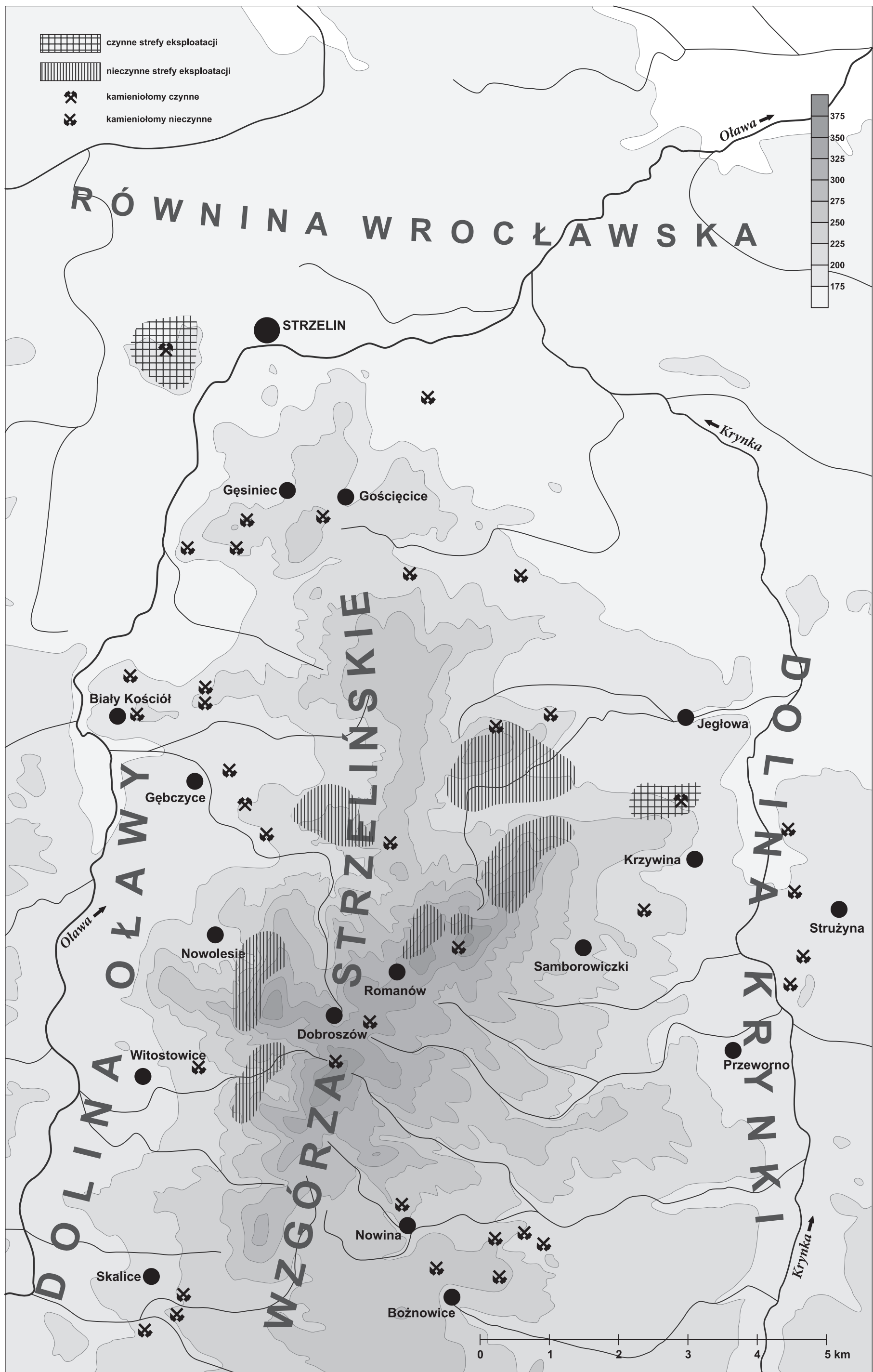
Początki okresu wczesnopolskiego wiązały się z zapotrzebowaniem na znaczne ilości dobrej jakości skał. Przyczyną był rozwój monumentalnej architektury sakralnej w centrach władzy politycznej i kościelnej, a także

po wsiach. Inwestycje budowlane we Wrocławiu w bardzo dużym stopniu oparte były na wydobyciu granitów i kwarcytów ze Wzgórz Strzelińskich¹⁶⁷. Wykonano z nich np. niektóre elementy konstrukcyjne katedry. Jako okładziny ścienne lub płytki podłogowe zastosowano po raz pierwszy marmury z okolic Przeworna. Bliskość oraz jakość złóż została doceniona również przez ludność młodszych faz wczesnego średniowiecza (XI–XIII w.). Granitów użyto m.in. wznosząc rotundę św. Gotarda w Strzelinie¹⁶⁸, kościół pw. NMP w Białym Kościele czy też nieistniejący już kościół w Górcie Sobockiej¹⁶⁹. O rosnącej popularności granitu strzelińskiego świadczy także fakt, iż na początku XIII w. użyto go, budując bazylikę w Trzebnicy. W dalszym ciągu powodzeniem cieszyły się kwarcyty z Jegłowej, używane do wyrobu osetek.

Zapotrzebowanie na wysoko cenione surowce skalne okolic Strzelina jeszcze bardziej wzrosło w późnym średniowieczu. Już na początku XIV w. z inicjatywy Bolka II, księcia ziębskiego, wzniesiono z granitu mury miejskie Strzelina. Z tegoż granitu wybudowano w latach 1370–1417 kościół św. Mikołaja w Brzegu¹⁷⁰, a z czarnego marmuru z okolic Przeworna – ołtarz katedry w Nysie oraz niektóre elementy architektoniczne świątyni w Oławie i Brzegu. Czarny marmur przewornieński widzimy również w wystroju niektórych ołtarzy kościoła w Henrykowie, katedry oraz kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Rozwój kamieniarstwa strzelińskiego zdynamizowało wykupienie kamieniołomów granitu w 1402 r. z rąk ksieni klarysek¹⁷¹ i rozpoczęcie na początku XV w. na szerokiej skali wydobycia marmurów w Przewornie. Nastąpił wówczas złoty okres rozwoju kamieniarstwa w Strzelinie. W kamieniołomach pracowali już wykwalifikowani robotnicy (wcześniej zatrudniano chłopów)¹⁷². Z granitoidów wydobywanych u podnóża Gromnika rodzina von Czirnów wzniosła w 1439 r. na jego szczycie pierwszy zamek¹⁷³. Po jego zniszczeniu drugi zamek w 1447 r. wybudowano, wykorzystując surowiec z ruin, a także pozyskując nowy. Pierwsza większa droga brukowana kostką z granitu strzelińskiego powstała w 1584 r. na zlecenie księcia brzesko-legnickiego Jerzego II Wspaniałego – prowadziła z Brzegu do jego rezydencji w Brzezynie (docelowo miała dojść do Wrocławia).

W XVI–XVIII w., pomimo kontynuacji eksploatacji w rejonie Strzelina, wydobycie jest stosunkowo słabo udokumentowane. Wiadomo, że funkcjonowały stałe wyrobiska w Strzelinie i Przewornie. „Słynne kamieniołomy” wymienione są także w latach 1734 i 1735, przy przebudowie szubienicy

20. Wzgórze Strzeleńskie. Rozmieszczenie kamieniolomów rozpoznanych podczas badań terenowych. Oprac. E. Lisowska

(ob. Wzgórze Gołka)¹⁷⁴. Z kolei poszukiwania kryształów górskich w Jegłowej i w rejonie Kryształowej Góry na większą skalę prowadzono już w połowie XVII w. Używano ich głównie w pracowniach wyrobów artystycznych, ale w 1794 r. wyczerpano łatwo dostępne złoża powierzchniowe¹⁷⁵. Dopiero ok. 1830 r. eksploatację surowców skalnych zaczęto prowadzić na szerszą – przemysłową – skalę, stopniowo mechanizując poszczególne etapy. W latach 1875–1900 granity znalazły zastosowanie m.in. w budownictwie dworców kolejowych. Na przełomie XIX i XX w. kamieniołomy strzelińskie regularnie dzierżawiono różnym przedsiębiorstwom¹⁷⁶. Jednocześnie w 2. połowie XIX w. powstawały nowe ośrodki, ukierunkowane na przetwórstwo innych surowców. Gnejsy i granitognejsy pozyskiwano w kamieniołomach w okolicy Gościęcic, Kaczowa i Białego Kościoła, zaś bazalty wydobywano od początków XX w. w Dobroszowie i Brukalicach¹⁷⁷. W 1854 r. rozpoczęto na wielką skalę wydobycie łupków kwarcytowych w Jegłowej, wykorzystywanych przy produkcji tworzyw ogniotrwałych. Od 1875 r. działała w Wyszonicach fabryka ceramiki i szamotu, bazująca na miejscowych złożach kaolinitu. Na przełomie XIX i XX w. w pobliżu Witostowic pozyskiwano metodą głębinową grafit, używany m.in. do produkcji smarów i form odlewniczych.

W czasie I wojny światowej produkcja spadła, choć nie we wszystkich zakładach. Dorywczo zatrudniano jeńców wojennych. Prosperowała cegielnia w Wyszonicach. Od 1924 r. kamieniołomy strzelińskie eksploatowała wrocławska firma *Vereinigte Schlesische Granitwerke*, która zarządzała również odkrywkami w Mikoszowie i Rogoźnicy¹⁷⁸. Surowiec wydobywano wówczas także w Białym Kościele, Gębczycach i Jegłowej. W okresie II wojny w kamieniołomach strzelińskich zatrudniano miejscowych Polaków oraz jeńców wojennych (Francuzów, Polaków, Rosjan). Po 1945 r. część zakładów szybko uruchomiono, powstały np. Strzelińskie Kamieniołomy Drogowe i Dolnośląskie Zakłady Łupku Kwarcytowego w Jegłowej. Surowce skalne w latach 1946–1974 eksploatowano głównie na obszarze Strzelina, Gębczyc, Kowalskich, Targowicy, Strzegowa i Jegłowej. Z biegiem lat jedne kamieniołomy zamykano, a w innych zwiększano wydobywanie. W latach 90. XX w. i na początku XXI w. większość zakładów sprywatyzowano, a w niektórych miejscach (np. w Gębczycach) uruchomiono ponownie wydobycie z nieeksploatowanych od wielu lat złóż. Obecnie Wzgórze Strzelińskie stają się stopniowo jedną z większych geoatrakcji Dolnego Śląska¹⁷⁹.

Rafał Eysymontt

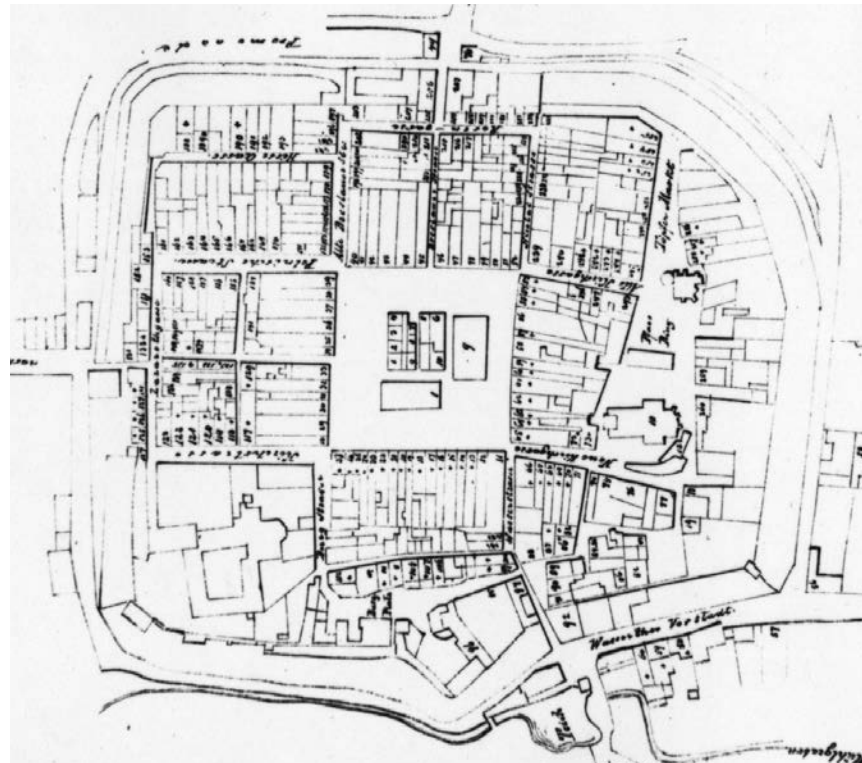
PLAN ŚREDNIOWIECZNEGO STRZELINA

Strzelin należał do tych miast śląskich, które charakteryzowało regularne rozplanowanie, prawie kwadratowy Rynek i potężny blok śródrzykowy. Regularność tę wzmacniało szczególne położenie miasta, bez ograniczających je cieków wodnych i stoków wzgórz. Rozwinięta forma planu Strzelina to konsekwencja późnego nadania prawa miejskiego, wzorowanego na ustroju lokacyjnym Świdnicy. W 1292 r. pojawia się określenie *civitas nostra novella*. W dokumencie Bolka I księcia świdnickiego z 1293 r. mowa jest o *nova plantacione et locatione*. Wówczas książę przekazał wójtowi dziedzicznemu ważne elementy wyposażenia miasta: łaźnię, jatki, ławy chlebowe i szewskie. Centralne położenie Rynku i jego regularny wymiar można porównać do układu przestrzennego lokacyjnego miasta *Reichenbach / Dzierżoniowa*. Rynek strzeliński od początku lokacji miał mieścić 34 jatki i 32 ławy chlebowe, a także 30 ław szewskich¹⁸⁰. Mikołaj Mały książę ziebicki dał miastu pozwolenie na wystawienie na Rynku, w pobliżu ratusza, dodatkowych stoisk dla handlu tojmem, sianem i paszą, a także kramów sukienicznych, w których strzyżono sukno.

Prawie kwadratowy plac rynkowy o wymiarach 115 x 115 m miał podwójne ulice wybiegające z narożników. Godne uwagi jest dodatkowe przecięcie pojedynczą ulicą bloków od strony północnej i zachodniej (ulice te przebite zostały prawdopodobnie dopiero po pożarze miasta w 1548 r.). W ten sposób Rynek uzyskał proste połączenie z bramami miejskimi. Prostoliniowość tych ulic wyraźnie widać zarówno na planie z 1824 r., zw. *Urmessstischblatt*, jak i na planie Alkiewicza z 1865 r. Przebieg wyznaczonych ulic oraz głównej osi bloku zabudowy śródrzykowej świadczy o kierunkach rozwoju przestrzeni miejskiej oraz o najważniejszych szlakach komunikacyjnych (w kierunku Wrocławia i Ziębic). Jedyna większa nieregularność widoczna na planie miasta, to przebieg drogi wychodzącej z Rynku ukośnie w kierunku południowo-wschodnim (w ten sposób naśladowała ona kształt starszej owalnicy wokół kościoła św. Gotarda).

Po pożarze w 1548 r. zabudowa Rynku w dużym stopniu była już murowana. Widoczne na nowożytnym mapie narożniki północno-wschodni i południowo-zachodni – z zasłoniętym przez nie wjazdem na plac – świadczą o istnieniu w mieście podcieni (na pewnym etapie jego rozwoju). Największe zróżnicowanie szerokości parcel wykazywała pierzeja wschodnia – z wąskimi działkami o nieregularnym przebiegu granic, co może wskazywać na najstarszą metrykę tego fragmentu miasta (co więcej, prowadzona łukiem frontowa ściana tego bloku zabudowy była mocno wysunięta w światło Rynku – pokazuje to plan z 1865 r.).

Przy Rynku bloki zabudowy były dwu- i trzyfrontowe. Blok zachodni został dodatkowo podzielony krzyżowo dwoma wąskimi uliczkami. Bloki

21. Strzelin. Plan miasta, 1865

były prostokątne wyłącznie po stronie północno-zachodniej. Nieregularne granice pozostałych bloków wynikają z ich usytuowania: po południowej stronie był klasztor i zamek, a po stronie wschodniej – kościół św. Gotarda, fara, rynek farny (*Pfarr Ring*) i targ garncarski (*Topfer Markt*).

Kościół Michała Archanioła (powstały zapewne wraz z miastem, gdyż wzmiankowany od 1301 r.)¹⁸¹, wzniesiono po stronie wschodniej, na rzucie prostokątnym do pierzei rynkowej. Od południa przylegała do Rynku „ziemia książęca”, na której założono m.in. klasztor klarysek z kościołem, dwory rycerskie i osiedle żydowskie¹⁸². W 1307 r. siostry zrzekły się części swoich czynszów w mieście, m.in. z rzeźni, w zamian za zgodę na powiększenie arealu klasztornego¹⁸³. Klasztor przylegał do murów miejskich oraz będących po ich zewnętrznej stronie stawów i strumieni, spiętrzonych tam i zasilających młyn należący do klarysek¹⁸⁴. Bliskie położenie tego stawu mogło też spowodować nieregularność zarysu miasta od tej strony. Kurt Bimler, twierdzący, że wieża rotundy św. Gotarda była fragmentem obwarowań miejskich, wysunął teorię o pierwotnie mniejszym zarysie miasta – mniej rozległym w kierunku wschodnim (o ponad 100 m) i południowym (o około 50 m)¹⁸⁵. Dziś jednak przyjmujemy, że owa nieregularność zarysu od strony wschodniej wynikała z istnienia tam wcześniej osiedla rycerskiego, związanego z kościołem św. Gotarda i wchłoniętego przez miasto lokacyjne.

Mury otaczające miasto poświęcone zostały w 1328 r. Wymiary w murach pierwszego pierścienia wynosiły ok. 1050 x 950 m (prawie prostokątny, a nie elipsowaty obrys). Drugi, obszerniejszy pierścień oddalony był od pierwszego o około 65 m. W murach usytuowano Bramę Wrocławską od północy, Bramę Ziębicką od zachodu i od południa Bramę Wodną – prowadzącą do przedmieścia wodnego. Na narożnikach murów usytuowano cztery wieże: Garncarską, Piekarską, Prochową i Katowską (zwaną Prosiańą).

Najbardziej rozbudowane przedmieścia były przy kamiennej drodze na południe. Przed Bramą Wodną w Wojślawicach stał od XIV w. szpital, od strony Wrocławia – kaplica pw. św. Barbary (1532), a na przedmieściu południowym, czyli na Starym Mieście, znajdował się kościół pw. NMP, wymieniany od roku 1316¹⁸⁶.

Po pożarze z 1548 r., po którym zostało tylko 12 domów¹⁸⁷, miasto odbudowano w dużym stopniu w stylu renesansowym. Na początku XVII w. na miejscu dawnego klasztoru klarysek wzniesiono dom książęcy. Wiele domów powstać musiało też po drugim wielkim pożarze, z roku 1619, podczas którego spłonęła wieża ratusza, kramy, Dom Kupców, słodownia, katownia i wiele domów mieszczańskich. Kolejny etap modernizacji to barokowe przebudowy z inicjatywy augustianów, choć jeszcze w 1711 r. istniały w obrębie murów puste parcele.

Maciej Małachowicz

STRZELIN – BLOK RATUSZOWY – HISTORIA PRZEKSZTAŁCEŃ (KOMENTARZ DO PLANSZY NR 6)

Pierwszym murowanym budynkiem bloku ratuszowego była zapewne kamienna, kwadratowa w rzucie wieża o zewnętrznym wymiarze w przziemiu 10,6 x 10,6 m. Dolna kondygnacja pełniła funkcję lochu głodowego. Nad nią znajdowało się sklepione, ogrzewane kominkiem pomieszczenie, będące miejscem przesłuchań lub izbą strażnika. Była ona połączona wewnętrznymi schodami (w grubości muru) z górną, sklepioną izbą, jeszcze w średniowieczu zamienioną na pomieszczenie więzienne. Powyżej mury wieży miały formę ośmioboku. Murowany ratusz o rzucie w kształcie litery „L” dostawiono do wieży od południa i wschodu (zapewne w pierwszej tercji

22. Strzelin. Ratusz i rynek, 1747–1750

XIV w.). Piwnice ratusza mieściły karczmę piwną i magazyn piwa lub wina. Od zachodu do wieży dostawiono dwa rzędy kramów, początkowo zapewne o konstrukcji szachulcowej, a w późnym średniowieczu zamienionych na murowany, podpiwniczony, dwupasmowy i sześcioczęściowy budynek handlowy, złożony z pięciu kramów.

Późnośredniowieczną przebudowę ratusza przeprowadzono do ok. 1526 r. (data zachowana na portalu). W 1548 r. gotycki gmach zniszczył pożar. W latach 60. XVI w. nastąpiła renesansowa przebudowa, która włączyła do ratusza zachodni budynek handlowy. Wygląd renesansowego ratusza przedstawiają rysunki F.B. Wernera. W 1619 r. kolejny pożar miasta zniszczył m.in. ratuszową wieżę, w 1620 r. odbudowaną. W 1648 r. runęła górna część wieży – odbudowę zakończono w roku następnym. Pożar miasta w 1706 r. zniszczył częściowo ratusz i wieżę – ich odbudowę skończono w 1719 r. Wieża ratuszowa uległa ponownemu zniszczeniu w czasie burzy w 1817 r. – odbudowana została w następnym roku. Po kolejnym pożarze miasta (1822) przebudowano ratusz w formach neogotyckich, rozbierając jednocześnie m.in. górną część renesansowej attyki.

Działania wojenne w 1945 r. doprowadziły do całkowitego zniszczenia ratusza. W latach 2004–2005 przeprowadzono prace badawcze i konserwatorskie. Kilka lat później odbudowano wieżę wg koncepcji architektów Macieja Małachowicza i Rafała Karnickiego.

Małgorzata Chorowska,
Ewa Różycka-Rozpędowska, Jerzy Rozpędowski

DZIAŁKA I DOM MIESZCZAŃSKI W ŚWIELE BADAŃ ARCHEOLOGICZNO- ARCHITEKTONICZNYCH (KOMENTARZ DO PLANSZ NR 4 I 5)

Zachodnia część miasta o regularnym narysie została rozmiarzona przy użyciu sznura mierniczego długości 150 stóp (stopa 28,8 cm = 1/2 łokcia wrocławskiego; są to jednostki miar stosowane na Śląsku co najmniej od lat 40. XIII wieku¹⁸⁸). W wypadku Strzelina potwierdzeniem użycia rzeczony stopy i sznura są wymiary regularnej części miasta – bloków zabudowy oraz Rynku. Ten ostatni, na planie zbliżonym do kwadratu, miał bok długości 3 sznurów, co daje 9 sznurów kwadratowych, czyli tzw. wężysek. Południkowa szerokość miasta to około 7 sznurów: 2 sznury – północny blok przyrynkowy, 3 – Rynek, 2 – południowy blok przyrynkowy. Rozpiętość równoleżnikowa miasta, od linii zachodnich murów obronnych do wschodniej pierzei przyrynkowej – 260 m, czyli 6 sznurów. Za wschodnią pierzeją Rynku rozpoczynała się strefa mniej regularnej zabudowy, związanej z dawną osadą przy św. Gotardzie, ale i tu widać związek zewnętrznego obrysu miasta, zwłaszcza wschodniego odcinka murów miejskich, z rozmierzeniem sznurem.

Choć miasto uległo kilkakrotnie zniszczeniu, w interesujących nas fragmentach siatka ulic pozostała, mimo przebudowy w XVI w., niezmienną do roku 1945. Najpoważniejsze zniszczenia miały miejsce w czasie II wojny światowej. Zabudowa wokół Rynku została wtdy w znacznym stopniu zrujnowana. W latach 50. XX wieku dosłownie zrównano ją z ziemią, burząc ruiny i zasypując gruzem piwnice. Jedynie wzdłuż dwu pierzei rynkowych wzniesiono nowe budynki. To wszystko spowodowało, że badania nad rozmierzeniem i parcelacją bloków zabudowy są obecnie bardzo utrudnione.

PROBLEM PARCELACJI LOKACYJNEJ STRZELINA

Rozmiar wyznaczonej przez Janusza Pudelkę kurii (parceli) o froncie 50-stopowym w zasadzie koresponduje z siatką sznurową, gdyż w jednym sznurze mieszczą się fronty 3 takich parcel. W blokach przyrynkowych pierwotnie powinno się mieścić po 8 działek plus 50-stopowa szerokość ulicy – w sumie 450 stóp. Długość kurii przyrynkowych, w nawiązaniu do długości sznura, też powinna wynosić 150 stóp. Parcele te jednak wchodzą dość głęboko w Rynek, co powoduje, że ich długość dochodzi do 200 stóp. W wypadku działek zorientowanych poprzecznie do przyrynkowych dwie ich długości zajmowały 400 stóp, a więc jedna powinna liczyć sobie 200 stóp. Obserwacje te stały się dla Janusza Pudelki podstawą do ustalenia

długości działki lokacyjnej na 200 stóp¹⁸⁹. Na planszy przedstawiono taki właśnie, poprawny geometrycznie schemat parcelacji lokacyjnej Strzelina, z zaznaczeniem siatki sznurowej kolorem niebieskim, a kolorem czerwonym – podziału na kurie z wyróżnieniem frontów posesji. Schemat opracowano na tle planu miasta z 1912 r. Posłużono się nim z braku planu późniejszego, na którym byłyby jeszcze budynki zniszczone w 1945 r.

Rekonstrukcję parcelacji średniowiecznego Strzelina zweryfikowano wymiarami relikwów oryginalnej zabudowy – materiałem z prowadzonych tam wykopaliisk. W wypadku Strzelina szerokopłaszczyznowe badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzono w obrębie jednego kwartału – stycznego narożnikowo z Rynkiem od południowego wschodu. Jest on ograniczony ulicami Kościelną, Rycerską i Wodną¹⁹⁰. Z kwartałów przyrynkowych badano (w znacznie mniejszym zakresie) jedynie dwa: (1) wschodnią pierzeję Rynku przecięto wąskim wykopem, który ujawnił średniowieczne piwnice wyburzonych kamienic nr 1–9 (wg numeracji przedwojennej)¹⁹¹; (2) blok ograniczony ulicami Starowrocławską, Różaną i Jana Pawła II poddano badaniom punktowym¹⁹². Mimo ograniczonego zakresu tych ostatnich badań odtworzono strukturę podziałów w bloku, uzyskując bardzo ciekawe rezultaty dotyczące najstarszej zabudowy murowanej Strzelina. Jest to bowiem blok położony w samym centrum parcelacji regularnej – stanowi zachodnią część północnego kwartału przyrynkowego. Kwartał ten do połowy XVI w. nie był podzielony ulicą o przebiegu północ–południe (ob. Jana Pawła II), lecz tworzył jedną całość¹⁹³.

Ustalono rzeczywiste wymiary bloku: głębokość – 290–300 stóp (mniej więcej 2 sznury), szerokość – 176–180 stóp (pierwotnie zapewne 200 stóp, pomniejszone o połowę szerokości ulicy, którą przebito w XVI w.). Powstaje zatem pytanie, czy na dystansie owych 200 stóp odnajdziemy pozostałości 4 kurii 50-stopowych.

W pierzei przyrynkowej odkryto relikty 7 średniowiecznych budynków, które obecnie przynależą do 6 kamienic o numerach Rynek 29–34. Szerokości ich frontów sumują się do 180 stóp, jednakże poza dwoma narożnymi domami (Rynek 29 i 30), które rzeczywiście wypełniały posesję o szerokości 50 stóp, pozostałe po połączeniu w pary odbiegają od wymiaru modularnej posesji: suma szerokości domów Rynek 31 i 32 wynosiła aż 63 stopy (24+39), a suma szerokości domów w obrębie posesji Rynek 33 – tylko 45 stóp (22+23).

Podobnie wygląda sytuacja w pierzei ul. Starowrocławskiej. Południowej jej część stanowiła pierwotnie boczną granicę posesji Rynek 29. Archeolodzy odkryli tam mury z XIX–XX w. długości 168,4 stopy. W tej wartości mogła się mieścić modularna parcela (150 stóp) oraz podcień wchodzący w Rynek. Dalej w kierunku północnym wystąpiły już relikty zabudowy średniowiecznej, należącej do 5 budynków – tu jednak sąsiednie posesje sumują się w kurie o szerokości 50 lub 60 stóp, co nie pozwala rozstrzygnąć kwestii wielkości modułów podziału pierwotnego.

Podsumowując, regularność rozmierzenia zachodniej części Strzelina z pewnością nie jest dziełem przypadku. Wynika z zastosowania przez mierniczych siatki sznurowej o boku 150 stóp. Wprowadzenie tej siatki zdecydowało o geometrii Rynku i bloków zabudowy przyrynkowej. Jest prawdopodobne, że przy dalszych podziałach bloków na kurie zastosowano już moduł 50 x 200 stóp, ale nie da się też wykluczyć braku modułu i dzielenia frontów posesji na różne szerokości, zgodnie z potrzebami mieszkańców (przybyszów?) lub zastaną sytuacją własnościową.

Wspomniany na wstępie kwartał zabudowy ograniczony ulicami Kościelną, Rycerską i Wodną nie był tak jednoznacznie związany z geometrią okołorynkową, ponieważ znajdował się w rejonie dawnej osady przy kościele św. Gotarda, a raczej – na styku tych dwóch stref. Ratownicze badania archeologiczne potwierdziły informacje z danych historycznych, że początki osadnictwa na tym terenie można datować na wiek XII. Badaniem objęto trzy czwarte kwartału. Pomiar zachowanych murów fundamentowych i piwnicznych oraz analiza położenia 22-centymetrowego miedzucha (odkrytego u styku domów nr 14 i 15 przy ul. Kościelnej) wskazują na inny model parcelacji niż przy Rynku. Miedzuch dzieli blok na dwie mniej więcej równe trapezowe działki o szerokości ok. 17,6–21 m i długości 36,4–39 m. W przeliczeniu na stopy reńskie (= 31,4 cm) jest to 56–67 na 116–124 stóp, co odpowiada parcelom o wymiarach 60 x 120 stóp. Każda z nich rozpadła się później na trzy posesje (Kościelna 12–14 oraz Kościelna 15–16, Wodna 1). Możemy tu zatem zaproponować dynamiczny model podziału kwartału, zakładający reorganizację parcelacji w związku z powtórnią lokacją Strzelina w przez Bolka I. W tym modelu rozmiary miedzucha i parcel o wymiarach 60 x 120 stóp reńskich byłyby związane z parcelacją osady przy św. Gotardzie, będącej prywatną lokacją możnowładczą, natomiast późniejszy podział na parcele 50-stopowe – z próbą reorganizacji tej części miasta w związku z udaną lokacją księcia Bolka I.

DOM MIESZCZAŃSKI W STRZELINIE W ŚREDNIOWIECZU I WCZESNEJ NOWOŻYTNOŚCI

Jeszcze w średniowieczu niemal cały zachodni odcinek północnej pierzei Rynku i jego wschodnią pierzeję wypełniły kamienice murowane, zazwyczaj zwrócone do placu szczytem. Zabudowa ta poprzedzona była jednak na pewno przez domy drewniane lub wzniesione w technice mieszanej (ryglowej), posadowione na kamiennych, sklepionych piwnicach. Na terenie zbadanych kwartałów stwierdzono obecność 17 piwnic (Rynek 1–9,

29–34 i (Staro-)wrocławska 13–14), zbudowanych z łamanego granitu, na zaprawie z dużym udziałem gliny lub ilastego piasku i stosunkowo niewielką ilością wapna. Nad niektórymi piwnicami były relikty kamiennych ścian magistralnych, spojonych taką samą zaprawą. Były to więc podpiwniczone domy murowane, a biorąc pod uwagę grubość murów – jedno- lub dwupiętrowe. Inne rozwiązanie konstrukcyjne stanowiły podpiwniczone budynki ze ścianami opartymi na fundamentach filarowo-łękowych (arkadowych). W niektórych wypadkach piwnice i fundamenty arkadowe powstały w ramach jednej akcji budowlanej, w innych – te ostatnie pojawiły się po zastąpieniu ścian szachulcowych murowanymi, z łamanego granitu na zaprawie ze spiaszczonej gliny. W Świdnicy zaprawy na bazie gliny były stosowane do połowy XIV w., a potem jedynie w niektórych zejściach do piwnic i pochylniach oraz – wyjątkowo – w synagodze z 1381 r. w zachodnim kwartale Rynku¹⁹⁴. Przez analogię można zatem stwierdzić, że najstarsze murowane domy w Strzelinie mogły się pojawić już przed połową XIV w. Ich relikty stwierdzono na posesjach Rynek 2, 3, 8, 9, 29–31, Różana 12, 13 oraz przy ul. (Staro-)wrocławskiej 12, 13 i 17. W wypadku posesji Rynek 4–7, 32, 34, (Staro-)wrocławska 14–16 i Jana Pawła II 3–4 murowane fasady pojawiły się ponad sklepieniami piwnic w 2. połowie XIV lub w XV w.; jedynie w kamienicy Rynek 33 zabudowę szachulcową wymieniono na murowaną w okresie renesansu.

23. Strzelin. Widok północnej pierzei rynkowej, 1747–1750

W nieco bardziej odległych od Rynku pierzejach ulic Kościelnej i Wodnej zabudowa murowana w wersji zbliżonej do znanej z nowożytnej ikonografii i kartografii na tym terenie pochodziła najwcześniej z końca XV, a w większości z XVI i początków XVII w. Podobnie jak przy Rynku, poprzedzona była na pewno zabudową ryglową, posadowioną na kamiennych, sklepionych piwnicach.

Kamienice strzelińskie były w większości szczytowe. Szerokości fasad niewielkie, w granicach 5,5–13 m, z przewagą 6,5-metrowych. Głębokość kamienic przyrynkowych dochodziła do 24 m (Rynek 34), natomiast położonych przy ulicach bocznych – do 18–20 m (Kościelna 12–16, Wodna 1). Działki przyrynkowe były dłuższe od pozostałych o podcienia, pierwotnie zapewne drewniane, które zostały wchłonięte przez kamienice murowane, co wpłynęło na zwiększenie długości tych działek ponad standardowe 150 stóp.

Domy średniowieczne były 2-traktowe, a nowożytne 3-traktowe. Układ przestrzenny typowy, podobny jak we Wrocławiu, Świdnicy czy Głogowie. Od strony ulicy było na parterze jedno szerokie pomieszczenie zwane sienią, a nad nią, na piętrze, jedna duża izba lub dwie wąskie, przedzielone drewnianym przepierzeniem. Na parterze, na tyle, była także izba, a obok niej wąski przechód na podwórze (Kościelna 12). W kamienicach nowożytnych w środkowej części domu wydzielano dodatkowy (trzeci) trakt komunikacyjno-kuchenny. Były tam schody na piętro i zejście do piwnicy, które swój początek miało w tylnej części sieni.

ZABUDOWA W KWARTALE OGRANICZONYM ULICAMI KOŚCIELNĄ, RYCERSKĄ I WODNĄ

Fundamenty i dolne partie odkrytych tam murów domów były kamienne, stawiane na zaprawie glinianej, co znacznie utrudniało ich rozwarstwienie chronologiczne. Brak było też bezdyskusyjnie datującego detalu, zachowanego *in situ*. Badania archeologiczne potwierdzają koncepcję, że kwartał powstawał w wiekach XV–XVI i później, i pozwoliły ustalić, przynajmniej w niektórych wypadkach, kolejność wznoszenia sąsiadujących domów. Przed domami murowanymi istniała na tym terenie zabudowa drewniana lub ryglowa.

Domy były częściowo podpiwniczone. Piwnice kopano w tzw. calcu i otaczano raczej cienkimi ścianami, na których wznoszono sklepienia kołebkowe. Zejścia do piwnic prowadziły początkowo kamiennymi schodami z sieni budynków (tak było w domach nr 12–16). Zejścia z podwórek przebito dopiero w XIX/XX w.

Jedynie w wypadku domu nr 12 można przypuszczać, że miał on układ 2-traktowy, z sienią w pierwszym trakcie i z wąskim (1–1,5 m) przechodem na podwórze. W domach nr 13, 15, 16 stwierdzono bez wątpliwości istnienie traktu środkowego, służącego komunikacji pionowej; w kamienicy nr 16 zachowały się ponadto zabiegowe schody do piwnicy i ślady podobnych na piętro.

Wszystkie podwórka otaczały kamienne mury o grubości 75–85 cm. Jedynie na posesji nr 12 oraz przy ul. Wodnej mury te sygnalizują piwnice i wskazują na istnienie niegdyś nad nimi budynków. Na pozostałych posesjach (nr 13–15) mury od strony podwórek oraz mury oddzielające posesje posadowione są płytko, a na terenie tak oddzielnym, w południowej części tych parceli, odkryto pozostałości kuchni, kominów i piecowisk związanych z wytwórczością przemysłową oraz urządzeń świadczących o intensywnej działalności browarniczej mieszczan. Były to kamienne kadzie, w których fermentował słód, ozdownie, czyli suszarnie słodu, piece warzelne i kilka niezbędnych studni, które sytuowano (podobnie jak w Świdnicy) przy granicach parcel, żeby też sąsiedzi mogli swobodnie z nich korzystać. Z nawarstwień archeologicznych wynika, że piwo zaczęto tu warzyć bardzo wcześnie, zaraz po lokacji miasta, czyli w końcu XIII w. Schyłek browarnictwa zorganizowanego na zasadzie manufaktury nastąpił w końcu XIX w., gdy w pobliżu stanął nowoczesny browar.

POSESJA PRZY UL. KOŚCIELNEJ 12

Jest to działka narożna u styku ulic Rycerskiej i Kościelnej, z frontem na północ, od ul. Kościelnej. Kamienica była 2-traktowa (ok. 10 x 20,5 m). W trakcie frontowym na parterze znajdowała się sień. Wschodnią część zajmował zapewne niewielki kantor, jak można wnosić na podstawie zachowania się pod nim kamiennej, sklepionej piwniczki.

POSESJA PRZY UL. KOŚCIELNEJ 13

Jest to działka bardzo wąska (ok. 4,5–5,0 x 36 m). Kamienica miała od początku układ raczej 3-traktowy, podpiwniczoną sień w pierwszym trakcie, od podwórza izbę z wąskim obok niej przechodem i pomiędzy nimi wydzieloną klatkę schodową w trakcie środkowym.

POSESJA PRZY UL. KOŚCIELNEJ 14

Działka ma szerokość 5–6 m w świetle bocznych murów (rozszerza się ku północy) i długość ok. 36 m. Na poziomie poniżej podłogi parteru domu zachował się starszy, częściowo rozebrany mur, ograniczający pierwotnie od zachodu posesję nr 14 i równoległy do obecnego muru granicznego pomiędzy kamienicami nr 14 i 15, a także miedzuch szerokości niecałej stopy (21–23 cm). Oba te mury posadowiono płytko, na warstwie wyrównawczej piasku, położonej na warstwie kulturowej. Po stronie południowej podwórka, 95 cm od lica muru działowego, była studnia i zagłębiony w ziemi prostokątny pojemnik, prawdopodobnie na wodę. W partii pd.-zach. parceli nieckowate wgłębienie – najprawdopodobniej umieszczano tam kadzie, w których fermentował zacier.

POSESJA PRZY UL. KOŚCIELNEJ 15

Stała tam kamienica o wymiarach 5,5 x 19 m, po przebudowie 3-traktowa, z kamiennymi piwnicami. Przy zachodnim murze granicznym studnia z ceglana cembrowina, postawiona na miejscu kamiennej.

POSESJA PRZY UL. KOŚCIELNEJ 16

Podpiwniczony budynek o wymiarach 4,5–5,5 x 17 m.

POSESJA PRZY UL. WODNEJ 1

Wzdłuż ul. Wodnej, ok. 7 m od naroża z ul. Kościelną, stwierdzono na odcinku 15 m lico kamiennej zewnętrznej ściany kamienicy, ułożone na zaprawie glinianej z płaskich (ok. 6 cm grubości) płytek łamanego granitu.

¹ T. Sahaj, *Środowisko geograficzno-przyrodnicze*, [w:] *Strzelin. Monografia*, s. 11–12.
² Por. SUB, Bd. 1, nr 19, 28, 45, 100, 115, 148, 171, 186, 247.
³ Niemcza. *Wielka historia małego miasta*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002, s. 32.
⁴ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 68–70.
⁵ SUB, Bd. 6, nr 308.
⁶ Przede wszystkim: A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII wieku*, „Studia z dziejów Osadnictwa”, t. 3, 1965, s. 39–51; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 30, 1972, s. 1–36; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzelów*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buśko et al., Wrocław–Prahá 2002, s. 93–95.
⁷ SUB, Bd. 2, nr 8, 24, 79, 167, 229, 234, 241, 245, 252, 270–271, 273, 276, 297, 323, 329, 331, 342, 410, 421–422, 429; A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, s. 40; M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, s. 74–75. Za fałszyfikat uznaje się dokument z 1228 r., na którym świadczy Raclaw ze Strzelina (SUB, Bd. 1, nr 367). Zob. uwagi: F. von Heydebrand und der Lasa, *Die Herkunft der Breslauer Bischöfe Thomas I. und Thomas II.*, ZVGS, Bd. 51, 1917, s. 134–163.
⁸ SUB, Bd. 3, nr 482.
⁹ SUB, Bd. 3, nr 468 (*nova ecclesia, quam edificavit nobilis vir Boguslaus amicus noster*).
¹⁰ Szerzej: A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, s. 43. Por. identyfikację wsi z zaginioną przed 1550 r. osadą *Ellgot* między Biedrzychowem a Krzepicami (K. Eisterl, *Die Dörfer Ellguth im Kreise Strehlen*, SH, 1942, s. 91–95) lub z Mikoszowem (P. Klemenz, *Die Ortsnamen des Kreises Strehlen*, SH, Bd. 2, 1926, s. 24).
¹¹ A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, s. 41; M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie...*, s. 76; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 93.
¹² O genezie tzw. Starych Miast: T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy: przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII wieku*, KHKM, R. 4, 1956, nr 4, s. 631–750.
¹³ Np. T. Kozaczewski, *Strzelin przedlokacyjny*, Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej. Architektura, R. 13, 1956, nr 1, s. 17 i nn.; P. Rozenek, *Ulice dawnego Strzelina*, Kwizdyn 2014, s. 8–9, 71.
¹⁴ SUB, Bd. 6, nr 457; RS, nr 2635.
¹⁵ Szerzej: M. Młynarska-Kaletynowa, *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. Kuczyński, t. 6, Warszawa 1994, s. 88–89.
¹⁶ Autor polemizuje z tezą K. Bimlera (*Die schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 2, Breslau 1941, s. 93), że kościół był reliktem fortyfikacji Strzelina.
¹⁷ T. Kozaczewski, *Strzelin przedlokacyjny...*, s. 17–37; *idem*, *Rotunda w Strzelinie*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. 8, 1953, *passim*. Rekonstrukcję autor przeprowadził na podst. planu z 1849 r. i rysunków K. Bimlera (*Die schlesischen Massiven...*, s. 93). W części północnej owalnicy stał kościół św. Gotarda, na południe wychodziła droga ku domniemanej przeparowej przez Olawę. Uwagi o prymitywizmie techniki i tradycjonalizmie formy śląskich rotund, podważające tak wcześnie datowanie kościoła: Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 250–251.
¹⁸ H. Śledzik-Kamińska, *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych na cmentarzu przy kościele św. Gotarda w Strzelinie*, ŚSA, t. 21, 1980, s. 94–95; Z. Lissak et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Kościół św. Gotarda*, InfArch, Warszawa 1980, s. 188–190. Najstarszą pozyskaną ceramikę (tzw. tradycyjną) autorzy datowali, zapewne w związku z ustaleniami T. Kozaczewskiego, na XII w.
¹⁹ RS, nr 3552.
²⁰ SUB, Bd. 5, nr 86; APWr, Rep. 121, nr 46 (45); RS, 3655; *Beiträge zur mittelalterlichen Statistik des Bisthums Breslau*, hrsg. v. J. Jungnitz, ZVGS, Bd. 33, 1898, s. 387–388; K. Eisterl, *Die Dörfer Ellguth...*, s. 93.
²¹ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie...*, s. 430; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z epoki zachodnimi*, Wrocław 1974, s. 172.
²² RS, nr 2965, 3147, 3552; A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, s. 46.
²³ RS, nr 2661, 2719.
²⁴ RS, nr 3607. Stare Miasto jako *Altstadt* wspomniane w 1316 r. W 1409 r. jako *die alte Stadt*; APWr, Rep. 121, nr 52 (51).
²⁵ Z. Bandurska, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzelina (woj. wrocławskie)*, mpis PKZ, Wrocław 1984, s. 12–13.
²⁶ T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 93–95. Od Strzelina (drogą przez Biały Kościół) i od Grodkowa miasto oddalone było o niecałe 20 km. Za inicjatywę lokacyjną panów ze Strzelina uznaje je m.in. A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, 49.
²⁷ SUB, Bd. 5, nr 367.
²⁸ T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 94. W 1284 r. Przeworno jako wieś: SUB, Bd. 5, nr 86.
²⁹ SUB, Bd. 5, nr 86; Bd. VI, nr 251; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 93–95.
³⁰ W. Kuhn, *Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Bad Windsheim 1971, s. 162; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 93. Porównaj funkcjonowanie *Siebenhuben* pod Wrocławiem czy Jaworem. Wieś pod Przewornem to dziś małe osiedle; relikty są pałac, kościół i cmentarz.
³¹ RS, nr 3847.
³² RS, nr 5409; H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 241.
³³ P. Kopka, *Katholische Pfarrgeschichte von Prieborn-Siebenhufen 1292–1926*, [b.m.w.] 1926, s. 12.
³⁴ J. Harasimowicz, *Mors ianua vitae: śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992, s. 194, 272–273.
³⁵ SUB, Bd. 6, nr 78; RS, nr 3553.
³⁶ RS, nr 3466, 3553; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 93–95.
³⁷ SUB, Bd. 6, nr 78, 85; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 94.
³⁸ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt Strehlen in Preussisch Schlesien*, Breslau 1853, s. 3.
³⁹ T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Prace Naukowe Instytutu Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, t. 5, 1976, s. 7, 12; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki*, Wrocław 2009, s. 507.
⁴⁰ W. Gluźniński, J. Piątek, M. Zlat, *Studium historyczne do odbudowy ośrodka zabytkowego w Strzelinie*, mpis PKZ, Wrocław 1953, s. 9.
⁴¹ T. Jurek typuje na inicjatora lokacji Strzelina aktywnego na dworze wrocławskim Raclawa Drzemlika – brata Bogusława Młodszy (T. Kozaczewski, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 93).
⁴² T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, s. 95.
⁴³ RS, nr 3607.
⁴⁴ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, hrsg. v. G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, Hamburg 1832, nr 164.
⁴⁵ SUB, Bd. 6, nr 308.
⁴⁶ RS, nr 4140.
⁴⁷ RS, nr 3694; APWr, Rep. 121, nr 39 (38); C.A. Schimmelpfennig, *Bemerkungen, Ergänzungen und Berichtigungen zu neueren Schriften auf dem Gebiete der schlesischen Geschichte*, ZVGS, Bd. 10, 1870, s. 198.
⁴⁸ K. Drescher, *Chronik der Stadt Strehlen*, Strehlen 1889, s. 455; M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1, Wrocław 2000, s. 94.
⁴⁹ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 33–34.
⁵⁰ Opartej na stopie równej 0,288 m i łokciu 0,576 m – J. Pudełko, *Działka lokacyjna*

w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku, KAIU, t. 9, 1964, nr 2, s. 118–119, 131.
⁵¹ K. Drescher, *Chronik...*, s. 455.
⁵² K. Drescher, *Chronik...*, s. 6–7.
⁵³ RS, nr 4764.
⁵⁴ APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 29 (19a).
⁵⁵ APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 101 (87a).
⁵⁶ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 33–34.
⁵⁷ W przebiegu ob. ulic Staszica, Pocztovej, Rybnej i Młynarskiej. Do dziś zachowały się relikty najstarszych murów ze śladami po ganku przy ul. Wodnej, oraz drugiego pierścienia, np. przy ul. Pocztovej. Część ul. Brzegowej to fragment starej Młynówki.
⁵⁸ G. Ciara et al., *Brama Ziębicka w Strzelinie*, ŚSA, t. 44, 2002, s. 375–392.
⁵⁹ E. Günther, *Der Strehleener Pulverturm*, SH, 1942, s. 47.
⁶⁰ W k. XVIII w. osada z 19 domami zachowała odrębność – *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, t. 1, cz. 2, Wrocław 1976, s. 109.
⁶¹ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 173–174; K.F. Schönwalder, *Die Piasten zum Bringe oder Geschichte der Stadt u. des Fürstenthums Brieg*, Bd. 3, Brieg 1856, s. 331.
⁶² E. Günther, *Strassen und Plätze im alten Strehleener Stadtgebiete*, SH, 1938.
⁶³ APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 13 (7).
⁶⁴ K. Drescher, *Chronik...*, s. 6–7.
⁶⁵ C.A. Schimmelpfennig, *Strehlen und der Rummelsberg*, Strehlen 1887, s. 67.
⁶⁶ R. Heck, *Rozwój stosunków gospodarczych i społecznych*, [w:] *Historia Śląska*, red. K. Maleczyński, t. 1, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 178.
⁶⁷ *Lehns- und Besitzkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, T. 1, hrsg. v. C. Grünhagen, H. Markgraf, Leipzig 1881, s. 308–309.
⁶⁸ RS, nr 5808.
⁶⁹ RS, nr 5572; M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, vol. 2, Breslau 1897.
⁷⁰ Zob. J. Romanow et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Dawny kościół parafialny św. Michała*, InfArch, Warszawa 1979, s. 259.
⁷¹ RS, nr 2660, 3663.
⁷² RS, nr 2260, 2262; wg K. Dreschera (*Chronik...*, s. 3, 96) fundacja miała miejsce w 1295 r., kiedy klaryskom został przyznany plac pod budowę.
⁷³ APWr, Zbiór rękopisów Klosego, *Diplomata Strigonensia et Bregensia*, sygn. 152, k. 24.
⁷⁴ APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 18 (12), 33 (21).
⁷⁵ APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 33 (21).
⁷⁶ J. Romanow et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Średniowieczny szpital i kaplica*, InfArch, Warszawa 1979, s. 260.
⁷⁷ RS, nr 5006; APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 11 (6a), 13 (7), 96 (83); *Urkundensammlung zur Geschichte...*, nr 165; J. Kopietz, *Geschichte der deutschen Kultur und ihre Entwicklung i Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910, s. 136.
⁷⁸ RS, nr 5464; APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 94 (81), 103 (89).
⁷⁹ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 12, 122–123; ślady spaleniwca widoczne w reliktach murów miejskich: G. Ciara et al., *Brama Ziębicka...*, s. 378.
⁸⁰ R. Heck, *Rozwój stosunków...*, s. 176. Liczbę parcel szacuje się na 180–190: M. Goliński, *Wokół socjotopografii...*, s. 94.
⁸¹ R. Heck, *Rozwój stosunków...*, s. 176; M. Goliński, *Wokół socjotopografii...*, s. 26–27.
⁸² R. Heck, *Stosunki społeczne i narodowościowe Strzelina w drugiej połowie XIV wieku (w świetle nieznanego spisu podatkowego z roku 1371)*, „Sobótka”, 1964, z. 1–2, s. 182, 193.
⁸³ Wieś wzmiankowana od 1301 r. – P. Klemenz, *Die Ortsnamen...*, s. 27.
⁸⁴ C. Grünhagen, *Die Hussitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872, s. 139–140.
⁸⁵ *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Bd. 6. *Geschichtsquellen der Hussitenkriege*, hrsg. v. C. Grünhagen, Breslau 1871, nr 142; *Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, opr. R. Heck, E. Maleczyńska, Wrocław 1953, s. 112.
⁸⁶ E. Günther, *Der Strehleener...*, s. 47.
⁸⁷ *Scriptores Rerum...*, nr 111, 129.
⁸⁸ *Lehns- und Besitzkunden...*, s. 378–380, 386–388, 392, 394–395.
⁸⁹ M. Goliński, *Dzieje zamku na Gromniku*, [w:] *Gromnik. Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu*, red. K. Jaworski, A. Pankiewicz, Wrocław 2007, s. 15; o rodzinie: R. Sikorski, *Czynnienie na średniowiecznym Śląsku – wybrane problemy z historią rodu do połowy XIV wieku*, [w:] *Z badań nad historią Śląska i Europy w wiekach średnich*, red. M. Goliński, S. Rosik (*Scripta Historica Medievalia*, t. 3), Wrocław 2013, s. 97–121 (tam wcześniejsza literatura).
⁹⁰ APWr, Akta miasta Wrocławia, B 89.4, nr 178 (1478 r.).
⁹¹ E. Günther, *Die Raubritter vom Rumelsberge*, SH, 1925, b.s.
⁹² APWr, Akta miasta Wrocławia, B 89.4, nr 103.
⁹³ K. Drescher, *Chronik...*, s. 90–91.
⁹⁴ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 149.
⁹⁵ APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Strzelina, nr 106 (91).
⁹⁶ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 167, 282–283; *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*, T. 17: *Schlesische Religions-Akten 1517 bis 1675*, Teil 2, hrsg. v. J. Grünwald, J. Gottschalk, Köln 1982, s. 48.
⁹⁷ Do Krakowa w 1600 r. wyjechał jeden wóz: M. Wolański, *Statystyka handlu Śląska z Rzeczypospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1963, s. 2.
⁹⁸ K. Drescher, *Chronik...*, s. 128; *Strehlen im Jahre 1809*, SH, 1929, s. 62.
⁹⁹ F. Lucae, *Schlesiens curieuse...*, s. 1416; *Kurze Beschreibung der Stadt Strehlen im Jahre 1735*, SH, 1927, s. 5–6.
¹⁰⁰ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. V, 39, 435.
¹⁰¹ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 1, Brieg 1783, s. 13.
¹⁰² F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, s. 316–317.
¹⁰³ Szerzej: *Jubiläumsschrift zum 350 Jahr Bestehen der Adler-Apotheke*, Strehlen 1941.
¹⁰⁴ K. Drescher, *Chronik...*, s. 103–104, 413, 415.
¹⁰⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur...*, s. 13.
¹⁰⁶ Z. Bandurska, *Dom książy w Strzelinie*, KAIU, t. 28, 1983, s. 69 i nn.
¹⁰⁷ F. Lucae, *Schlesiens curieuse...*, s. 1416–1417.
¹⁰⁸ K. Drescher, *Chronik...*, s. 36; I. Czachorowska, *Wiek XVII i pierwsze dziesięciolecie XVIII w.*, [w:] *Strzelin. Monografia*, s. 80, 84.
¹⁰⁹ D. Wojtucki, *Publiczne miejsce straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, Chudów 2009. Kamienny pręgierz stoi ob. na terenie b. klasztoru.
¹¹⁰ K. Lineck, *Die katholische Pfarrkirche zu Strehlen*, SH, 1925, b.s.; A. Kolbierz, *Życie i twórczość Leopolda Straussa. Przyczynek do badań nad rzeźbą barokową w księstwie ziębickim*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. 20, 2011, s. 14–18.
¹¹¹ Na kamieniu data upamiętniająca powołanie miejskiej straży nocnej (ogniowej).
¹¹² E. Günther, *Aus der Baugeschichte der Strehleener Michaelis-Kirche*, SH, 1927, s. 30–33.
¹¹³ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1930 bis 31 Dezember 1931*, s. 44. Statua obecnie stoi pod kościołem przy ul. Staromiejskiej.
¹¹⁴ Szerzej: E. Günther, *Was Strehlen als junge preußische Stadt erlebte*, SH, 1928, s. 4–26.
¹¹⁵ M.K. Kocińska, J. Maik, *Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku*, „Acta Archaeologica Lodziensis”, t. 50/52, 2004, s. 23, 50–51.
¹¹⁶ K. Drescher, *Chronik...*, s. 345–346.
¹¹⁷ *Strehlen im Jahre 1809...*, s. 63.
¹¹⁸ T. Bieda, J. Domański, *Z historie českých kolonii v okolí Střelina*, „Slezský Sborník”, R. 1964, z. 1, s. 31–41.
¹¹⁹ [b.i.] Klebs, *Die Gründung der evangelisch-reformierten Gemeinde Hussinetz durch Friedrich den Großen*, SH, 1927, s. 25–27.
¹²⁰ H. Hoffmann, *Beschwerden über die Ansiedlung böhmischer Kolonisten in Pentsch 1799*, SH, 1942, b.s.

- ¹²¹ Szacunki liczby osadników wahają się od 1100 do 2000 osób. W 1783 r. w samym Gęsińcu mieszkały 692 osoby, a w Gościńcach 352 – *Die Dörfer des Kreises Strehlen im Jahre 1783*, SH, 1930, s. 24, 26; K. Eistert, *Die ländlichen Siedlungsformen im Kreise Strehlen*, SH, 1940, s. 93; I. Borkowski, *Cmentarze – relikty pobytu Czechów w okolicach Strzelina*, „*Annales Silesiae*”, t. 24, 1994, s. 61–75; J. Szczepankiewicz-Battek, *Bracia czeszy w Kościele ewangelicko-reformowanym w Polsce – przeszłość i teraźniejszość*, „*Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*”, t. 2, 2013, s. 247.
- ¹²² J. Szczepankiewicz-Battek, *Bracia czeszy...*, s. 247–248.
- ¹²³ Szerzej: E. Günther, *Das Strehlemer Land in der Franzosenzeit 1806–1810*, SH, 1929, s. 3–22.
- ¹²⁴ E. Günther, *Das Strehlemer...*, b.s.
- ¹²⁵ K. Orzechowski, *Terytorium województwa wrocławskiego w przeszłości Śląska*, „*Sobótka*”, 1970, nr 3, s. 345.
- ¹²⁶ K. Drescher, *Chronik...*, s. 399, 400, 402–403, 404.
- ¹²⁷ E. Günther, *Der Strehlemer...*, s. 45.
- ¹²⁸ *Unsere Kreisverwaltung*, SH, 1929, s. 65.
- ¹²⁹ K. Baedeker, *Schlesien, Riesengebirge, Grafschaft Glatz*, Leipzig 1938, s. 181.
- ¹³⁰ Niewykluczone, że budynek ten był siedzibą gildii kupieckiej, wzniesioną już w 1852 r. – P. Rozenek, *Ulice dawnego...*, s. 117.
- ¹³¹ „Rübezahl. Der schlesischen Provinzialblätter”, Neue Folge, Bd. 77, 1873, H. 1, s. 53.
- ¹³² M. Dziedzic, *Pomniki Friedricha Ludwiga Jahna na Śląsku*, Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, t. 41, 2013, s. 61.
- ¹³³ *Führer durch die Strehlemer Berge mit dem Rummelsberge*, hrsg. v. Strehlemer Bergverein, Strehlen 1927, s. 11.
- ¹³⁴ J. Sydor, *Od połowy XIX w. ....*, s. 139.
- ¹³⁵ *Städtische Gymnasium zu Strehlen. Programm durch welches zu der Freitag den 14 August, Vormittags 8 Uhr, stattfindenden Prüfung*, Breslau 1874, s. 22–27.
- ¹³⁶ R. Petersdorf, *Das Kaiser-Wilhelm-Denkmal des Königlichen Gymnasium zu Strehlen in Schlesien*, Strehlen 1904.
- ¹³⁷ E. Grahn, *Die städtische Wasserversorgung im Deutschen Reiche: sowie in einigen Nachbarländern*, Bd. 1, München–Leipzig 1898, s. 108.
- ¹³⁸ E. Günther, *Die Strehlemer Michaelis-Kirche als Kunstdenkmal*, SH, 1927, s. 38.
- ¹³⁹ K. Drescher, *Chronik...*, s. 401, 409, 419, 435.
- ¹⁴⁰ *Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Breslau für das Jahr 1835*, Bd. 26, Breslau 1835, s. 144.
- ¹⁴¹ R. Schian, *Die innere Mission in Schlesien, ihre Aufgaben und ihre Arbeit*, Liegnitz 1869, s. 83.
- ¹⁴² E. Günther, *Strehlen*, [w:] *Festschrift zur General Kirchenvisitation*, Bd. 1, 1928. Pomocowy związek kobiet funkcjonował w mieście od 1815 r. – D.A. Reder, *Frauenbewegung und Nation. Patriotische Frauenvereine in Deutschland im frühen 19. Jahrhundert (1813–1830)*, Köln 1998, s. 502.
- ¹⁴³ APWr, Rejencja wrocławska, sygn. I/1502, I/1511, I/1518.
- ¹⁴⁴ *Gesetz-Sammlung für die königlichen preußischen Staaten*, Berlin 1860, s. 207.
- ¹⁴⁵ N.H. Schillings, *Statistische Mitteilungen über die Gasanstalten Deutschlands, Österreich-Ungarns und der Schweiz auf Anregung des Deutschen Vereins von Gas- und Wasserfachmännern*, München 1885, s. 722.
- ¹⁴⁶ H. Starke, *Vom Brauerhandwerk zur Brauindustrie*, Köln–Weimar 2005, s. 499.
- ¹⁴⁷ E. Schalow, *Aus dem Baum und Strauchwelt der Marineberges*, SH 1934, s. 12.
- ¹⁴⁸ Nazwy ulicom w tej części miasta nadano dla upamiętnienia osób związanych z regionem.
- ¹⁴⁹ APWr, Rejencja wrocławska, I/16516, k. 5–84; IV/198.
- ¹⁵⁰ *Das neue Kreiskrankenhaus in Strehlen*, SH, 1930, s. 53.
- ¹⁵¹ G. Kersten, *Bauwirtschaft und Normung*, „*Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau*”, Jg. 27, 1929, Nr 69, s. 522–523.
- ¹⁵² G. Haekel, D. Stein, *Die deutschen Mittel- und Kleinstädte*, Berlin 1929, s. 123.
- ¹⁵³ APWr, Rejencja wrocławska, I/16516, k. 97 i nn.
- ¹⁵⁴ I. Czachorowska, J. Czachorowski, *Strzelin – zarys dziejów miasta*, Wrocław 1992, s. 41; R. Majewski, *Dolny Śląsk 1945. Wyzwolenie*, Wrocław 1982; M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Elbląg–Bydgoszcz 2004, s. 16–17.
- ¹⁵⁵ A. Krzywobłocki, *Prace konserwatorskie. Dziesięć lat pracy konserwatorskiej w woj. wrocławskim*, OZ, nr 8/1(28), s. 50.
- ¹⁵⁶ M. Przyłęcki, *Zniszczenia wojenne i odbudowa historycznych miast Dolnego Śląska*, [w:] *Architektura współczesna w mieście zabytkowym*, red. A. Zwierzchowski, Wrocław 2003, s. 110; R. Masztalski, *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 r.*, Wrocław 2005, s. 179–180.
- ¹⁵⁷ APWr, UWW, Wydział Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego, sygn. 1/1–2; A. Krzyszkowski, *Znaczenie studiów historycznych dla planów zagospodarowania przestrzennego miast*, OZ, nr 7/2 (25) 1954, s. 69–76.
- ¹⁵⁸ W. Gluzińska, M. Zlat, J. Piątek, *Studium historyczne...*
- ¹⁵⁹ Z. Bandurska, *Studium historyczno-urbanistyczne...*
- ¹⁶⁰ R. Masztalski z zespołem oraz Autorska Pracownia Architektoniczna Macieja Małachowicza.
- ¹⁶¹ M. Staffa et al., *Wzgórza Niemczańsko-Strzelińskie, Przedgórze Paczkowskie*, [w:] *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, red. M. Staffa, t. 21, Wrocław 2008.
- ¹⁶² T. Oberc-Dziedzic, *Geologia masywu strzelińskiego: dlaczego musimy chronić geostanowiska?*, [w:] *Walory przyrody nieożywionej Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, red. R. Tarka, K. Moskwa, Wrocław 2012, s. 4–12.
- ¹⁶³ D. Bobak, *Badania mezolityczne stanowiska Jęglowa 2, gm. Przeworno*, ŚSA, t. 39, 1997, s. 395–399.
- ¹⁶⁴ P. Cholewa, *Rola sudeckiego zaplecza surowcowego w kamieniarstwie neolitycznym na Śląsku*, StudArch, t. 34, Wrocław 2004.
- ¹⁶⁵ S. Pazda, M. Sachanbiński, *Problem eksploatacji surowców i dystrybucji łupków kwarcytowych (kwarcowo-serycytowych) z rejonu Wzgórz Strzelińskich jako surowca do sporządzania oselek na Śląsku w starożytności*, StudArch, t. 20, 1991, s. 47–73.
- ¹⁶⁶ E. Lisowska, *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2013.
- ¹⁶⁷ M. Sachanbiński, J. Kaźmierczyk, *Eksploatacja surowców skalnych na Wzgórzach Strzelińskich we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Surowce mineralne w pradziejach i wczesnym średniowieczu Europy Środkowej*, Wrocław 1988, s. 157–172.
- ¹⁶⁸ T. Kozaczewski, *Rotunda w Strzelinie*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. 8, Wrocław 1953.
- ¹⁶⁹ Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII w.*, Warszawa 1955.
- ¹⁷⁰ S. Strauss, *Strzelin i Wzgórza Strzelińskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 91.
- ¹⁷¹ APWr, Rep. 121, nr 50 (31).
- ¹⁷² I. Czachorowska, *Od połowy XV w. do wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Strzelin. Monografia*, s. 74.
- ¹⁷³ Gromnik, *Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu*, red. K. Jaworski, A. Pankiewicz, Wrocław 2007.
- ¹⁷⁴ S. Strauss, *Strzelin i Wzgórza Strzelińskie...*, s. 92.
- ¹⁷⁵ M. Sachanbiński, *Kamienie szlachetne i ozdobne*, Wrocław 1979, s. 82.
- ¹⁷⁶ J. Sydor, *Od połowy XIX w. do roku 1918*, [w:] *Strzelin. Monografia*, s. 132.
- ¹⁷⁷ S. Strauss, *Strzelin i Wzgórza Strzelińskie...*, s. 29.
- ¹⁷⁸ F. Biały, *Lata 1918–1945*, [w:] *Strzelin. Monografia*, s. 149.
- ¹⁷⁹ Szerzej: R. Tarka, K. Moskwa, *Walory przyrody nieożywionej Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, Wrocław 2012; R. Tarka, B. Jawecki, K. Moskwa, *Walory przyrodnicze Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, t. 2, Wrocław 2014.
- ¹⁸⁰ SUB, Bd. 6, nr 78, 85; zob. R. Czerner, *Zabudowy rynków. Średniowieczne bloki śródmiejowe wybranych dużych miast Śląska*, Wrocław 2002. Podobną wielkość mogły mieć rynki Strzegomia i Ząbkowic.
- ¹⁸¹ RS, nr 2635, 2660, 3147.
- ¹⁸² RS, nr 3147.
- ¹⁸³ RS, nr 2956.
- ¹⁸⁴ *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stob, P. Johanek, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 419.
- ¹⁸⁵ K. Bimler, *Die schlesischen Massiven...*, s. 92–94, il. 30.
- ¹⁸⁶ RS, nr 3607.
- ¹⁸⁷ K. Drescher, *Chronik...*, s. 30.
- ¹⁸⁸ M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013, s. 23–24 i przyp. 12.
- ¹⁸⁹ J. Pudelko, *Działka lokacyjna...*, s. 118.
- ¹⁹⁰ J. Rozpędowski, E. Różycka-Rozpędowska, *Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych, przeprowadzonych w V–VIII 2009 r. na zlecenie firmy Millenium ze Strzelina na terenie zawartym pomiędzy ulicami Rycerską, Kościelną i Wodną w Strzelinie*, cz. I. *Architektura*, Wrocław 2009 (archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu).
- ¹⁹¹ J. Burnita et al., *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne na obszarze wschodniej pierzei rynku strzelińskiego, przeprowadzone w związku z wymianą instalacji gazowej i wodociągowej*, Wrocław 2002 (archiwum Katedry Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej).
- ¹⁹² P. Jarysz et al., *Studium historyczno-architektoniczne i wyniki sondażowych badań architektoniczno-archeologicznych dla potrzeb odtworzenia podziałów działek kwartału ograniczonego ulicami: Jana Pawła II, Rynkiem, ul. Starowrocławską, Różaną w Strzelinie*, Wrocław 2002, (WZN–612, kat. A, sygnatura 24/479).
- ¹⁹³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny...*, s. 507–508.
- ¹⁹⁴ M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczańska...*, s. 10–14, il. 8.

Dagmara Adamska

THE LOCATION OF THE TOWN

Strzelin and the former town district are located on the edge of Wroclawska Plain (part of the Silesian [Śląska] Lowland) and Strzelińskie Hills (part of the Sudeten Foreland). The Hills extend in a curve from the town up to the Nysa Kłodzka Valley, culminating in Gromnik Mountain (393 MASL)¹. The region is cut by numerous valleys of watercourses that flow into the Oława River (with its tributary – the Krynka) and the Mała Ślęza River. The Oława used to be navigable and its catchment area was favourable to settlement – it was rich in fertile soils (chernozem and brown earths), covered with mixed forests. The area was intensely colonized as early as the mid-12th c. and the beginning of the 13th c.² Strzelin and the land to the west of it was probably part of the castellany of Niemcza – a burg district that was most likely established at the turn of the 12th c.³ A factor that contributed to the town's development were plutonic rock deposits, both in front of Ziębicka Gate in the Old Town, and – further south – at Biały Kościół (*Steinkirche*) and Gębczyce (*Geppersdorf*).

The town was a meeting point of various trade routes. The oldest one was the bishop's route that linked Wrocław with Nysa and Paczków (and then ran via Kłodzko to Prague)⁴. From the early 14th c., the road was connected with a customs house, whose income belonged to the local ruler and bishop.

Dagmara Adamska

SPATIAL DEVELOPMENT OF THE MEDIEVAL STRZELIN

FROM A KNIGHTLY TRADING SETTLEMENT TO A DUCAL CHARTER TOWN

It can be assumed that the town of Strzelin was created by combining two urban centres, mentioned in a document from 1297: *antiquus Preworn* and *Strelin*. In that year, the hereditary voyt Raszek confirmed the Henryków-based Cistercians' ownership of a butcher's shop and a shoemaker's shop. Previously, they had two butcher's stalls at Stare Przeworno and one at Strzelin, and after the two towns were joined (*civitates coniungerentur*), they had the right to operate the two above-mentioned, lease-free stalls at Strzelin⁵. This piece of information led to questions to which answers have been sought by proposing various reconstructions of the creation process of Strzelin⁶.

The oldest certificate of Strzelin as the seat of a noble family is a 1239 document of Henry the Pious, witnessed by comes Bogusław (the Older) *de Strelin*. Perhaps the latter acted as an *amicus* on a document of bishop Thomas I, which led to speculations that he was a brother-in-law of bishop Thomas I and the father of Thomas II. Therefore, he must have been the same person as the knight of Henry the Bearded from 1223 – castellan of Niemcza, Ryczyn, Wrocław and a judge of Wrocław⁷. A 1264 document issued by Wrocław bishop Thomas I in connection with the chartering of many new villages in the parish of Strzelin put in order the tithes of the old and new church at the settlement⁸. As the founder of the new temple, the issuer indicated the above-mentioned Bogusław⁹. The endowment included tithes from several settlements, and the old church had the right to income from newly cultivated land and some unidentified Ligota¹⁰. The group of villages (see Illustr. 2) has been regarded so far by researchers as the assets of comes Bogusław (similarly to Strzelin – treated as the seat of the old church, and Biały Kościół – the presumed seat of the new temple)¹¹.

It is assumed that the original Strzelin constituted a complex of dispersed farms, i.e. a settlement on the left-hand bank of the Oława River (near St Gotthard's Church), on the right-hand bank (the Old Town) and Biały Kościół, universally acknowledged in the literature as the seat of the new church. In the light of the extant sources and the archaeological studies conducted so far, it is impossible to determine whether the hypothesis is correct or whether the settlement referred to as the Old Town or the settlement on the left-hand bank, where the old and the new churches are situated, is older.

There are several hypotheses as regards the last issue. (1) The two churches from the document from 1264 can be associated with the area that is today occupied by Strzelin – the old (or the new) temple would correspond to the chapel in Staromiejska Street (originally, the chapel of the Blessed Virgin Mary in the Old Town), and the new (or the old) temple would correspond to the rotunda of St Gotthard¹². (2) The old (or the new) temple is only one of those Strzelin churches; the other one identified with Biały Kościół, which is 5 km away south of the town. In both cases, the 13th-century Strzelin should be regarded as a complex of scattered settlements. (3) The concepts according to which Stare Przeworno was Strzelin's

Old Town, the church of St Gotthard was the church of the Blessed Virgin are not supported by the sources¹³.

The first information about the existence of a temple of St Gotthard can be found in a 1300 document that granted an indulgence to the donors, which can be linked both to the construction of the temple and the adaptation of the interior for the purposes of the new chartered town¹⁴. That the church should be regarded as an early structure is supported by the denomination of St Gotthard, characteristic of even 12th-century burghs, although popular with knights-founders only from the beginnings of the 13th c.¹⁵ Unfortunately, not all of our doubts have been dispelled by archaeological and architectural studies. Questionable are, for instance, the conclusions of Tadeusz Kozaczewski, who, based on works from 1953, suggested that the relics discovered under the tower of the church of St Gotthard must date back to the 12th c. He thought that the temple was a rotunda operating as the parish church for the pre-charter fair centre¹⁶, and the surviving layout of narrow plots, with a bend of their back boundaries, in the light of the modern history cartography, was regarded by him as an oval-shaped square – a relic of a settlement of nobles of Strzelin¹⁷. In the 1970s, further excavations at the rotunda indicated a previous existence of a churchyard (from the 13th c.) and a 14th c. ossuary, adjoining the church from the north¹⁸. The discussion about the pedigree of the pre-charter settlement and its relation to the church of St Gotthard remains open, as the latest archaeological and architectural studies suggest that the beginnings of the settlement may well go back to the 12th c. (cf. the Appendix).

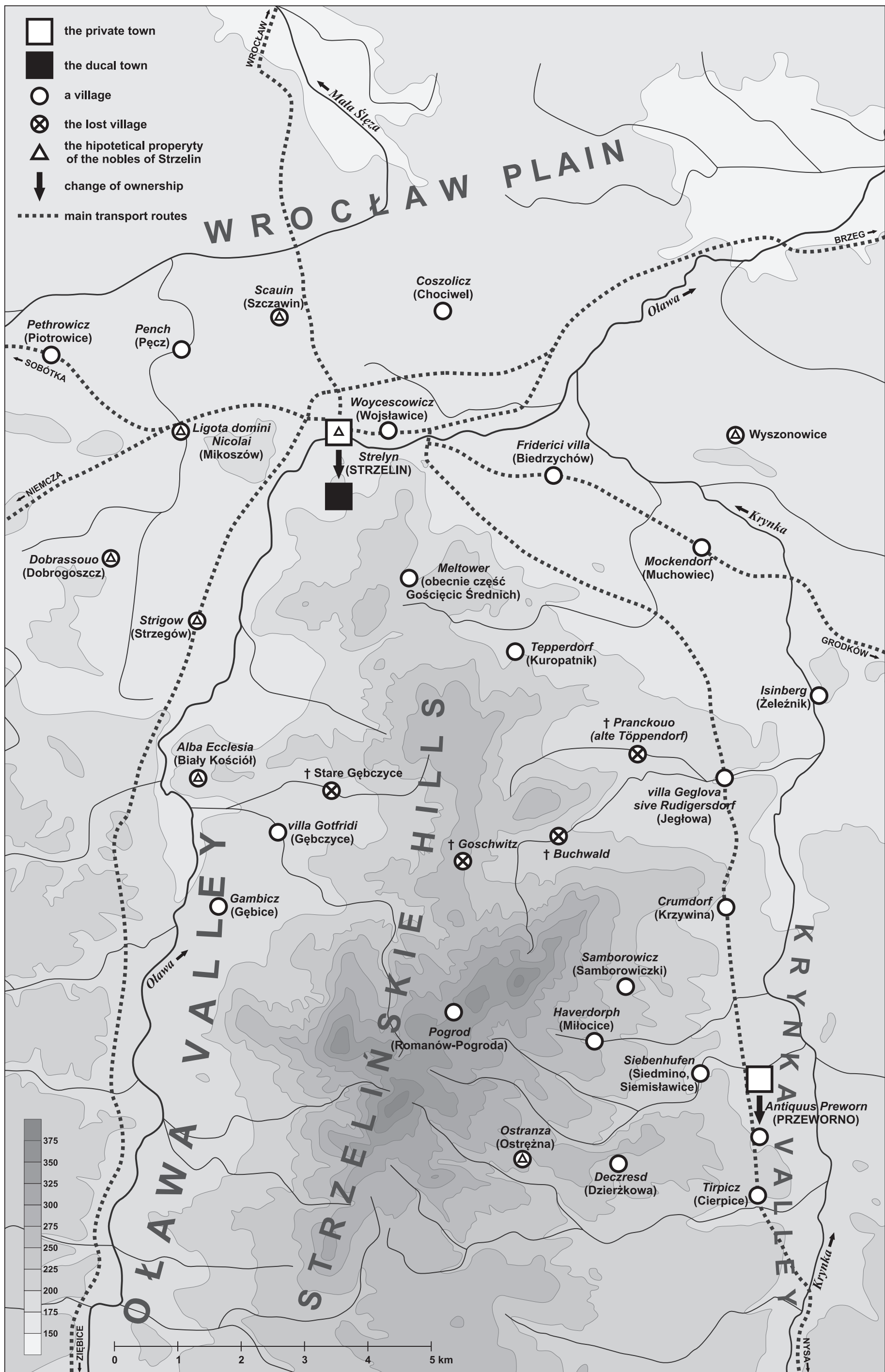
1. Strzelin. St Gotthard Church, 1747–1750

The claim that the new temple, mentioned in 1264, should be identified with Biały Kościół, must be viewed as a hypothesis. In fact, on the basis of a later document (from 1316), the tithes of the Henryków monastery at the village of Biały Kościół included income from the two farms specified in 1264 as the endowment of the new church¹⁹. In the light of the written sources, a masonry temple must have existed there already in 1284, as the village was called *Alba Ecclesia* (the nomenclature related to the settlement was changeable, but each time the name referred to the appearance of the granite church – in the 14th and 16th c. it had the form of *Alta ecclesia*, *Schoene Kirche* and *Hoe Kirche adir Steyne Kirche*)²⁰. An analysis of the building led to the conclusion that it had been erected in the 3rd quarter or in the mid-13th c.²¹ By decision of Bolko I, the church of the Blessed Virgin Mary (together with the church of St Michael the Archangel at Strzelin) was granted for use to the newly established convent of the Poor Clares²². However, in 1301 the duke purchased the settlement from knight Mojko of Byczeń²³. The earlier history of the village remains unclear.

The oldest piece of information about the Marian church in the Old Town at Strzelin is a mention from 1316²⁴. We do not know when it was built. In its present form it is a Late Gothic structure (14th–15th c.), and in the mid-15th c. it came to be used as a graveyard church²⁵. The question remains, however (if we assume that the temple was in fact erected in the Late Gothic period), about the justifiability of building a parish church in a suburban domain if there were already two temples in the chartered town, less than a kilometre away from the settlement.

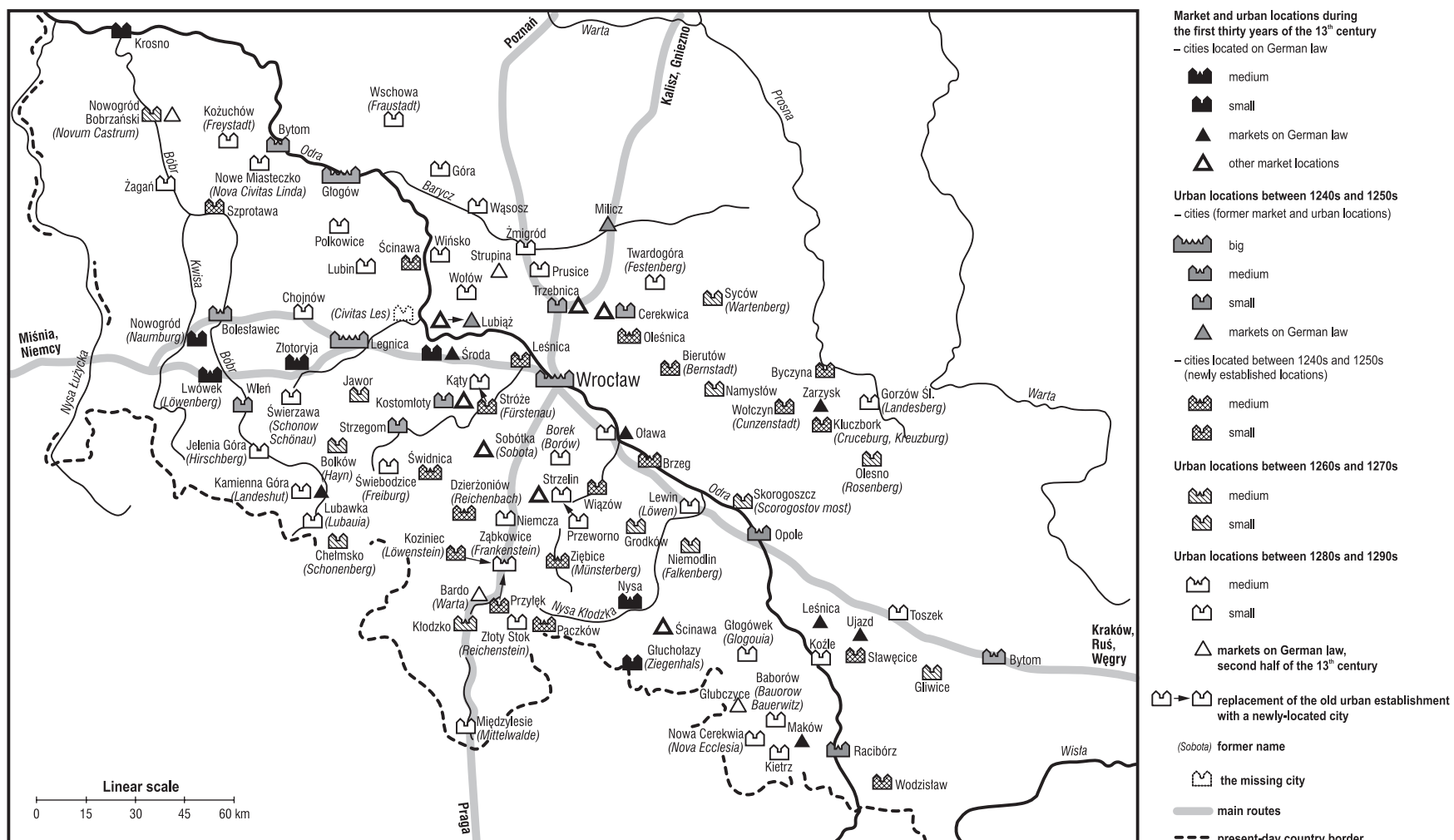
Stare Przeworno – 15 km away to the south-east of Strzelin – is regarded as a private town foundation of Jarosław of the Pogorzal family²⁶. In the 1280s, the settlement was organised as an economic competition for the nearby Strzelin (which was still in private hands) and Grodków (which

2. Settlement in the area of Strzelin and Przeworno until the end of the 13th century. Study by D. Adamska

3. City locations in Lower Silesia and in the Kłodzko Land in the 13th century (within the present-day borders of Poland). Study by M. Młynarska-Kaletynowa

belonged to the duke). The term *ante quem* of the foundation indicates the mention in 1288 about rent fiefs near Przeworno²⁷, although Jarosław and his wife had lived there before 1284²⁸. The fact that in 1297 Stare Przeworno (the town) was mentioned may mean that there was already a 'new' Przeworno nearby, i.e. a colonisation village (already mentioned in 1296). The urban centre ceased to operate when it was combined with Strzelin (1297), although it seems that the duke may have taken the assets over already in the years 1290–1292²⁹. The existence of the urban settlement, apart from the butcher's shop referred to above, may be the name *Siebenhufen/Siebenhuben* (today: hamlets of Siedmino and Siemysławice) – typical of suburban villages. Thus, the location of Stare Przeworno may be associated with the present-day village of Przeworno or its environs³⁰.

In 1318 we learn about village head John, whose estate included some 'old' (the former town?) mill³¹. There are no indications that the town had a church. The oldest information about a (rural) temple at *Prevorno* comes from 1335³². In 1429 the church was destroyed by the Hussites³³. The walls of today's neo-Gothic church at Przeworno hide epitaphs of the von Czirn family – a 16th-c. relic of the furnishings of the structure that has been subject to numerous redevelopments³⁴. Stare Przeworno did not have the form of a typical chartered urban settlement, which was perhaps a result of its unfavourable location. The situation of Strzelin seems to have been regarded as a better one, for instance because of the navigable Oława River that was flowing nearby. The decision to join both centres and to do away with Stare Przeworno may have also been affected by the unclear ownership status of the settlement on the Krynka. The creation of the ducal town of Strzelin towards the end of the 13th c. was thus a consequence of the so-called settlement concentration, i.e. the joining of Stare Przeworno and the following Strzelin settlements: one near the church of St Gotthard, the Old Town and the fishing settlement on the Oława (near *Fischergasse*).

THE CHARTERING OF THE TOWN

Probably in the years 1290–1292, also Strzelin became – although in unknown circumstances – the property of nobility. Perhaps still in the 1280s, knights chartered the town for the first time (in the Old Town or rather near the church of St Gotthard). This is attested to by a document concerning the purchase of the settlement from comes Bogusław and information about its rechartering by Bolko I, Duke of Świdnica and Jawor³⁵. The lack of clarity as to the transaction may be echoed in the doubts regarding the patronage over the parish church of St Michael the Archangel, situated on the site of the former private settlement, and in the following years – the chartered town (150 m away from the rotunda of St Gotthard). They were still referred to in 1316, when it was certified that the patronage, in spite of objections voiced by Bogusz (son of Raclaw Drzemlik, a nephew of Bogusław the Younger?), remained in the ducal hands (and was transferred to the Poor Clares)³⁶.

Of key importance is a 1292 document of Bolko I, by which the duke granted voythood at the newly organised town to his 'faithful Zygfryd'. In the following year, the centre received craft privileges. The voyt had the right to 1/3 of income from courts, *allodium* near the town, a bath house, 16 out of 34 butcher's stalls, 24 out of 32 baker's stalls, 14 out of 30 shoemaker's stalls³⁷. The charter document from 1292 indicates Strzelin's strong commercial position. The status does not come as a surprise, when we realise where the

settlement was located – a day away from other centres (Wrocław, Oława, Brzeg, Ziębice, Grodków, Niemcza, Dzierżoniów/*Reichenbach*, Ząbkowice), on the trading route Wrocław-Ziębice-Nysa.

The newly chartered ducal town was arranged on the left-hand bank of the Oława, not far from a private settlement – a so-called Old Town, incorporating the settlement near the church of St Gotthard into it³⁸. The fact of a late chartering initiative is reflected in the regular layout of the plots *ad quadratum*, without specifying any internal communication between the plots³⁹. The town received a rectangular-like shape, with an almost square Rynek Square. Of note is its almost perfect division by two longitudinal and two latitudinal stretches of streets that start at the corners of Rynek Square. In this way, nine fields for development (including Rynek Square) were laid out, and the town was supposed to extend north and south by three widths of Rynek Square⁴⁰. The area of the central square (ca. 200x x200 ells), one of the biggest ones in Silesia, indicates the intent to establish a large, populous centre.

At the same time, the plots in the vicinity of the church of St Gotthard shows traces of an oval-shaped settlement. The following noblemen should be regarded as the initiators of the town's legal and spatial organisation (the presumed first chartering): Bogusław the Younger (died before 1284), Raclaw Drzemlik (d. before 1288) or even Bogusław the Senior (d. after 1264)⁴¹.

The ducal chartering under German law was a relatively late event, but connected with Bolko I's plans, who received the land from Duke of Wrocław Henry V for help in acquiring the assets after the death of Henry IV Probus in 1290⁴². Already in 1301, Bolko I's land was divided between his sons: out of Bernard's estate, his younger brother Bolko II Ziębicki received the eastern part of the Duchy of Świdnica together with Ziębice in 1321. In this way, the Duchy of Ziębice, which included Strzelin and Ząbkowice, was formed.

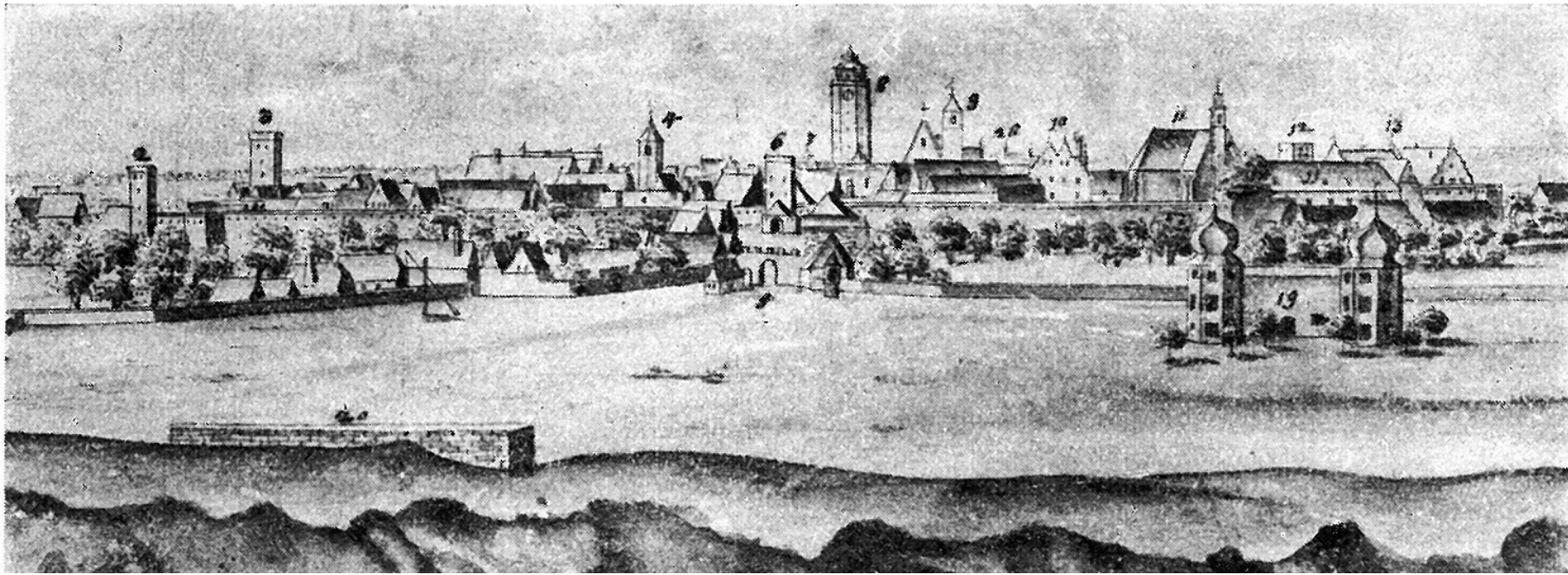
The legal normalisation of the settlement was also a sign that in the 2nd half of the 13th c. the settlement process near Strzelin stabilised. The oldest villages were transferred under German law in the mid-13th c. A 1264 document attests to the dynamism of creation of new land for cultivation. Initially, the settlement in the area concentrated to the west and north-west of Strzelin, in the area between the town and the boundaries of the Duchy of Wrocław. The rural chartered settlements from the end of the 13th c. and the first half of the 14th c. were also situated near Wiązów.

Until the mid-14th c., Strzelin was led by a hereditary town voyt. From 1316, the voyt was accompanied by a four-member representation of councillors⁴³. In 1349, the town bought out the voythood, receiving from the Duke of Ziębice Nicolas the Little the right to elect councillors autonomously⁴⁴. Already in 1297, a four-member town council is mentioned⁴⁵.

Strzelin after the chartering, as a site for a fair, was the seat of the district voyt (a landvoyt of a *weichbild*)⁴⁶. The existence of the district is confirmed by a document from 1299. In 1321 there was the first mention of an official called 'landvoyt'. For several dozens of years, the district operated in parallel with the castellan district (in this case – a *burggraviate*) – probably established already by Bolko I of Świdnica, around the newly erected castle. In 1373, the castle *castellatura* was no longer in existence, and the forest that used to be part of its endowment had gone to the local Poor Clares⁴⁷.

Rynek Square was laid out at the crossing of the roads to Ziębice and Wrocław. It was only from the mid-16th c. that some additional streets (*Breslauer Gasse*/today: John Paul II Street and *Münsterbergische Gasse*/

4. Strzelin. View of the town from the south, 1713

today: T. Kościuszko Street) crossed the western and northern Rynek front-ages. Until that time, the through arterials were *Polnische Gasse* (today: Zamkowa Street), *Kloster Gasse* (today: Książąt Brzeskich Street) and a non-extant *Alte Breslauer Gasse*. According to a 1331 census, there were 55 houses in Rynek Square – opulent ones, on elongated plots. In 1371, each raised 3–6 or 4–8 *marcae* (Lat.); smaller ones, laid out on the basis of them – 2–3 *marcae*⁴⁸.

It is assumed that the masonry buildings in Rynek Square were primarily erected after the mid-16th c., and one of their characteristic feature were arcades. Perhaps it was them that were mentioned in a 1378 document that resolved a dispute between the Poor Clares and the town. The nuns were then granted the ownership of the middle part of the streets (i.e. beyond the reach of the arcade pillars): from Rynek Square to the convent gate (in *Gärber Gasse*) and from Rynek Square to the convent, without the houses near Ziębicka Gate (at *Kloster Gasse*)⁴⁹.

According to Janusz Pudelko, the original foundation areas were laid out using a module that had been in use in Silesia from the mid-13th c., and were divided into plots measuring 50 x 200 feet, i.e. 25 x 100 ells (just like at, for instance, Ząbkowice)⁵⁰. In his opinion, Rynek Square at Strzelin was surrounded by four blocks, each divided into eight plots. According to a 1331 census, in *Kirch Gasse* (today: Kościelna Street) stood 12 houses, in *Wasser Gasse* (today: Wodna Street) and *Nicolaus Gasse* (today: Rynek Square) – 10 each, in *Burg Gasse* (today: St Florian Street) – 17, and in *Alte Breslauer Gasse* – 13. The number of houses in the other streets did not exceed ten⁵¹.

In the southern part of Rynek Square stood the town hall, known from several modern period descriptions and iconographies – a four-sided building with a high tower (also on a quadrilateral plan). In the 16th c., it was approached via stone steps. On the first floor, there was a councillors' chamber with a place for the town scribe, a town archive, a jurors' hall and a court clerk. In the attic, there was a two-room prison. The vaulted ground floor was home to a town office and a weigh house⁵².

5. Strzelin. Town panorama from the south-west, 1747–1750

The town was encircled by moats and a wall, equipped with three oak gates, which were locked for the night. The wall was probably erected in the 1st quarter of the 14th c. at the discretion of Bolko of Ziębice (d. in 1341). The first source piece of information about him comes from an agreement concluded between the Poor Clares and the town in 1328. It provided for the use by the burghers of the weir by the convent mill and pond (with a view to controlling the water level in the moat and the fish pond) and a two-morgen pasture field at the road to Ziębice. The convent undertook to restore to proper condition and to maintain the weir on the Młynówka (*Stadtgraben*), which was flowing towards *Woyzlavicz* (Wojślawice), and the local self-government was obliged to discharge wastewater and rain water from the town properties outside the walls through the sewers. At the same time, the convent assumed the duty to clean the sewers from the town wall to the pond, 'without damaging the town moat'⁵³. Already in 1350, Nicolas the Little, Duke of Ziębice, ordered the councillors to overhaul the water control system for the moat, because of the destruction of the convent's fish pond, which posed a threat to Strzelin⁵⁴. The fortification system not only made

use of the pond that was located just beyond the town walls, but also of the Oława (the weir at the mill for dropping the water level in the moat) and the Młynówka (the weir for raising the water level), whose beds must have been subject to change still in the Middle Ages. In 1485, the parson from the church of St Michael the Archangel was granted the consent to set up a fish pond in a depression in which a river once flew⁵⁵. In 1378, there were already two mill flows near the town (the so-called *alte* and *neue Bach*), and the meadow between them was owned by the Poor Clares, who were allowed to surround it with a fence. Their duties also included care for the section of the town walls near the convent, but the town had the right of free access to the pasture⁵⁶.

Three streets led from the town through gates with towers: Ziębicka towards the west, Wrocławska towards the north, and Wodna towards the south⁵⁷. Remnants of the gates have been found under today's Kościuszki Street (relics of the gate are marked on the stone surface), John Paul II Street as well as Wodna and Kopernika Streets⁵⁸. In the 15th c., the fortification system was expanded with four towers in the wall corners (Garncarska, Piekarska, Prochowa and Katowicka, called *Prosiana*) and another ring of entrenchments⁵⁹.

In the south, the Old Town functioned as Strzelin's suburb; it was spread out along a stone road (*Steinweg*). Near the south-western walls, but within the town's jurisdiction, there was a fishing settlement (*Fischergasse*)⁶⁰. The western Ziębickie Suburb and the northern Wrocławskie Suburb were built as the last ones in the 16th c. In the east, at the road to Brzeg (today: Brzegowa), there was the village of Wojślawice – a modern period suburb – officially incorporated into Strzelin in 1885. In the mid-16th c., the town earned income from as many as twelve nearby estates and villages, which, together with gardens and a forest, totalled over 260 łans⁶¹.

The mid-Rynek block included the town hall, trading facilities and a long Merchants' House (a cloth hall)⁶². The cloth hall is mentioned for the first time in a 1344 document of Duke Nicolas the Little – in it the ruler gave his consent to the erection of a *domus vendicionis*⁶³. In one of the house corners, there were gingerbread maker's stalls and at the east wall – herring stalls. In parallel to the cloth hall stood makeshift soap seller's stalls. Further west, there were stalls selling meat, bread, shoes, as well as 'counters of the richest traders'⁶⁴. In 1354, the duke permitted stalls for selling hay, fodder, lard as well as cropping house stalls to be set up in Rynek Square⁶⁵. Eight years later, twelve cloth stalls and at least six stalls for rich traders were built. In 1371, the number of the latter is estimated to have reached at least ten, on the basis of the growth in the town's income in pepper, which was used to partly pay for the stalls⁶⁶.

At the turn of the 14th c., a castle complex was erected on the Oława; it was connected with the town walls in the 1st half of the 14th c. The existence of a manor house is reported for the first time in 1337⁶⁷. It was located between the fortifications, *Burg Platz* and *Burg Gasse* (today: St Florian Street), *Bäcker Gasse* and Wodna Street. It was a belt of 'ducal land', legally joined with the town as late as after 1548. Strzelin must have been a major centre of power in the duchy of Bolko I, as in the years 1293–1298, the ruler came to it on a number of occasions. The residence was also visited by Przemysław I Nosiak. Some remnants of the castle can be found in the basement of the house at 14, St Florian Street. This modern period manor house, on a horseshoe-shaped basis, was composed of the main building and two two-storey wings that surrounded a small yard. In 1666, it was 35 ells long and 19 ells long (ca. 27 m x 15 m acc. to the Austrian ell). It had 15 chambers, a kitchen and a bath.

In its immediate vicinity, also on the 'ducal land', there was a Jewish settlement (*area iudeorum*)⁶⁸. The presence of Jews at Strzelin is confirmed from 1336, when the sources refer to a Musko. In 1441, *Żydowska Street* (*Judengasse*) is mentioned, and the information about the demolition of a synagogue (1439) confirms its former operation⁶⁹.

Near the rotunda stood the parish church of St Michael the Archangel⁷⁰. It was probably built soon after 1292, as it was mentioned for the first time in a 1301 document that transferred the right of patronage to the Poor

6. Strzelin. Parish church of St Michael the Archangel, 1747–1750

Clares. The endowment of the parish church included the income of the 'old church' referred to above. From the 14th c., next to the church there were a school, a priest's house, and the manor houses of the archpresbyter and the presbyter.

Bolko I funded the construction in the town of a convent of the Poor Clares (before 1301, most probably after 1290⁷²). The nuns received the south-western ducal settlement in a corner of the walls. The shape of the original stone church of the Blessed Virgin Mary and Peter and Paul⁷³ (from the 18th c. – of the Raising of the Holy Cross) and the adjoining convent is not known. Most probably, the pedigree of the two structures goes back to the turn of the 14th c.

7. Strzelin. Monastery and church of St Augustine the Hermits, 1747–1750

By 1346, the councillors provided funds for the erection at *Woycescowicze* (Wojślawicach) a poorhouse and a sick house. The modest hospital building was adjoined by a stone chapel (its initial dedication is unknown; it was called 'on the moat'; from the 16th c. – of George), mentioned for the first time in 1351⁷⁴. It was a buttressed building on a rectangular base, covered with a rib vault. The endowment resulted in the dissatisfaction of Strzelin's Poor Clares, whose abbess even complained to the pope, which was responded to by the town council by boycotting the convent's mill and prohibiting the burghers from providing services to the order. Ultimately, in 1351, the bishop of Wrocław limited the number of masses and processions held at the hospital chapel to the benefit of the parish church⁷⁵. Perhaps the conflict had something to do with the fact suggested by the archaeologists that the chapel was only a fragment of a chancel of a bigger structure that was never built⁷⁶.

THE DEVELOPMENT OF A COMMUNAL TOWN

Until the early 15th c., the town experienced upturns in economic activity, which was linked to the privileges bestowed upon it. In 1331, Strzelin received from the duke the monopoly right to store and sell barrels of wine and beer transported through the town. Nicolas the Little granted the town the right to store and trade in salt (accompanied by the permission to build a salt house next to the town hall) and the right of the mile, which prevented competition by rural shoemakers, innkeepers and salt traders. From 1343, the town operated a mint, and from 1380 it collected charges from traders going through Górzec, i.e. bypassing the town during their journey from Brzeg to Świdnica. Already in 1331, the duke consented to the erection of a weigh house. The first information about the existence of a malt plant and a brewery in the town comes from as late as 1483⁷⁷.

Already the earliest income of the voyt included profits from one of the municipal bath houses, although it is not impossible that after 1335 the town had another one as well⁷⁸.

In 1349, the town suffered the 'black death', and in the years 1351 and 1357 it was damaged by fires (among the structures affected was the parish church)⁷⁹. Consequently, Strzelin's inhabitants were exempted from paying taxes for five years. The town also received the consent to set up new stalls near the town hall.

More information about the town's size comes from a tax census in 1371. Property rent was to be paid by 187 citizens (within the walls) and

23 suburb inhabitants, which puts the total number of the town's inhabitants at about 1,700⁸⁰. Strzelin was thus one of many little Silesian towns, not much smaller than Brzeg or Ziębice. At the same time, the amount of tax, which can be regarded as a different point of reference, puts the town next to, for instance, Grodków, but below *Reichenbach/Dzierżoniów*⁸¹. The most populous professional groups (from among 40) included, just like in other towns, bakers (32), butchers (34) and shoemakers (32). At the same time, tax was only paid by two linen weavers, two wool weavers and one cropper, which indicates a small production (just for the local market) and a well developed trade in products imported from other centres. Strzelin had as many as four master stonemasons (each obliged to sell to the burghers some of the extracted material – 100 carts of stone at an attractive price of one 1 ferton/viertel per cart), while only two master brewers⁸². Tax to the town was also required from potters from the specialist suburban village of *Toppendorf/Kuropatnik*⁸³.

DESTABILISATION IN THE 15TH C.

The town was not overlooked by the Hussites⁸⁴. Already in the spring of 1428, they arrived at its walls, having burned down the villages around it⁸⁵. At the time, Strzelin did not suffer any damage, which is ascribed by the chroniclers to the agreement under which the town's hospital was to take care of the wounded Hussites. However, already in the years 1429–1430, it was plundered and destroyed⁸⁶, and in 1432 – because of its strategic position near Niemcza – it saw fighting between Wrocław troops and the Hussites⁸⁷. In effect, not only the town walls but also the church of the Blessed Virgin Mary in the Old Town were damaged (already in 1429, the Poor Clares found a safe haven at Brzeg, at the Franciscan monastery).

In 1436, after the death of Ludwik II, Duke of Legnica and Brzeg, Strzelin was taken over by widow Elisabeth of Hohenzollern (d. 1471), whose new husband – Wenceslaus of Cieszyn – accepted homage by the councillors⁸⁸. Simultaneously, the rising anarchy in Silesia was accompanied by a growth in the income and assets of the local family of Czirn. Already in 1437, Duchess Elisabeth granted the post of the district governor (*starosta*) at Strzelin to Opicz von Czirn and ordered him to build a castle⁸⁹. It was erected by the town walls, not far from the parish church (in *Ritter Gasse*). Nearby stood also the knightly seat of the Reideburg family of Borów – owners of properties in the Old Town⁹⁰. In 1439, Opicz and Hain von Czirn concluded an agreement with the Piasts, under which they were allowed to build a castle on the Gromnik Mountain, which significantly reduced the importance of the town residence at Strzelin⁹¹. In 1441, the ruler entrusted one member of the Czirn family with the defence of the entire district. In 1445, Strzelin was taken over by Dukes of Lubin John I and Henry X, who pledged the 'land and town of Strzelin' to a knight⁹².

Soon afterwards the town was plundered and destroyed (1459), sacked and burned down on three occasions (1466) by the troops of Bohemian King George of Podebrady⁹³. In 1474, the Polish troops supporting Vladislaus II, the candidate to the throne after George's death, occupied the settlement on the route of their march. It is estimated that during that turbulent time the town (within the town walls) had not more than 800 inhabitants⁹⁴.

In 1475, Duke Frederick I of the dynasty of Legnica and Brzeg, having the dowry of his wife, Ludmila of Podebrady, repaid the money he owed to the Chirn family and took over the rule at Strzelin and the castle from private hands. After the wars in the 15th c., the town was slowly recovering from the crisis. The inhabitants' common financial problems were reflected in numerous transactions of pledge (of town properties) and in the existence of empty plots⁹⁵. The destruction resulted in depopulation and the destruction of the suburban villages. The nearby Stary Wiązów practically ceased to exist and the land near Strzelin was in ruin. Crafts were practised, but rather on a local scale. In fact, only church institutions were able to afford any construction projects. Towards the end of the 15th c., the pillaged convent and church of the Poor Clares were redeveloped (still in the mid-16th c. the property condition surveyers were surprised by the scale of the undertaking), and around 1470 the church of St Gotthard received a south aisle. The only Russian initiative at the time was the construction before Wrocław Gate of a chapel of St Barbara (1532), at which a graveyard was set up (1553).

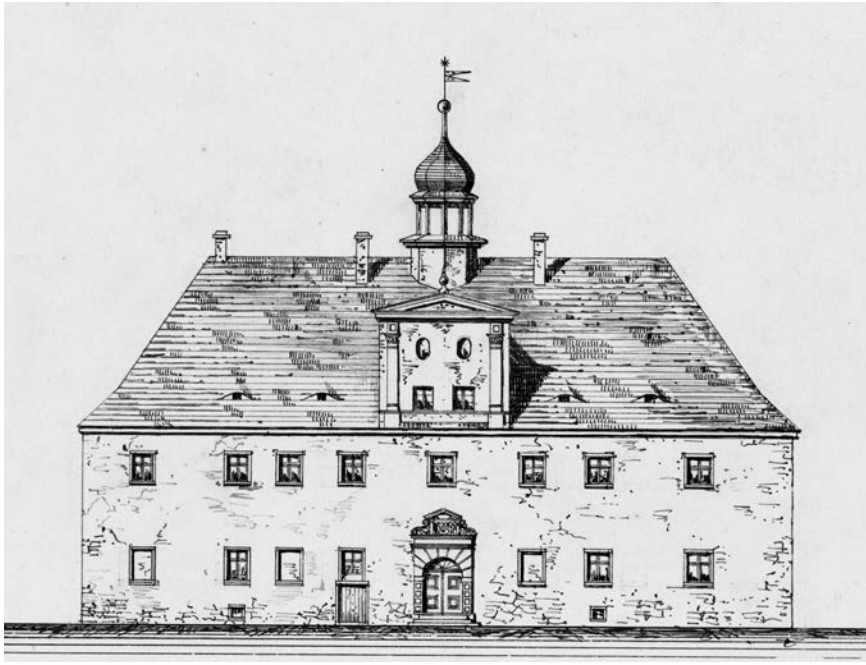
Dagmara Adamska, Zofia Bandurska

THE TOWN'S SPATIAL DEVELOPMENT FROM THE 16TH C. TO THE 21ST C.

FROM THE REFORMATION TURNING POINT TO THE THIRTY YEARS' WAR

First Lutheran sermons were heard by Strzelin's inhabitants in the year 1535⁹⁶. Nearly all of the parish priests from Strzelin's *weichbild* opted for Lutheranism after it had been done by Frederick II, Duke of Brzeg (d. 1547). In 1540, the Catholic parish priest left the parish church and the convent of

8. Strzelin. Old Evangelical school, 1893

the Poor Clares was closed down. Abbess Ursula and a few nuns entered into marriage and a small group of the Poor Clares who had survived the epidemic that had decimated the order found refuge in a convent at Wrocław. Frederick II entrusted care for the convent building and the property condition survey to Kasper Senitz, district governor of Strzelin, and nobleman Peter Tschesch of Strużyna.

The period of economic stability and demographic development, which lasted in Silesia from the end of the 15th c. to the early 17th c., was interrupted at Strzelin by successive plagues (1521, 1540–1542, 1568), fires (1548, 1577) and almost yearly floodings of the Olawa. The town saw the development of cloth making and leather crafts, but of a rather local significance. Although cloth made at Strzelin was exported to Cracow, trade in it was incomparably smaller than that in the same product manufactured at Wrocław or Brzeg. In the following years, trade with Little Poland died down entirely⁹⁷. Worth noting is the production of beer (the so-called Wrocław *sepcz*), which in the years 1703–1704 was protected with a beer urbarium and the right of the mile for the brewers⁹⁸. The town was granted the privilege to hold fairs. First of all, however, it extracted and sold stone. The annual export of granite to Cracow alone amounted to 28 carts. The material from Strzelin was primarily bought locally, especially by dukes of Brzeg. In 1573, George II ordered that 16 carts of stone be brought from the town to build a pulpit at Brzeg. Soon afterwards, stonemasons from Strzelin were hired to work in the castle garden. Granite deposits enabled construction projects to be undertaken at Strzelin as well. In 1548, a stone Evangelical school edifice was erected on the site of an older building near the parish church⁹⁹.

In 1548, the former convent of the Poor Clares saw the biggest fire in the town's history, engulfing nearly all streets. Fire consumed the town hall, the church of St Michael the Archangel with the parish priest's house, the houses in Rycerska Street with the manor house of the Chirn family, the tower over Wodna Gate, only leaving a total of twelve buildings unscathed¹⁰⁰. Strzelin was offered help by the towns, convents and monasteries in Silesia, thanks to which the reconstruction did not take long¹⁰¹. The ruined building of the former convent was converted into the town granary. The town hall was redeveloped – it was crowned with an attic and by 1565 a new tower was erected. The parish church was reconstructed and the tower over Wodna Gate was renovated. In 1580, in the so-called pasture of Ziębice a shooting range was set up.

After the fire two new arterial thoroughfares were laid out, which linked the gates with Rynek Square: *Breslauer Gasse* (today: John Paul II Street) and *Münsterbergische Gasse* (today: Kościuszko Street). In the 16th c., some streets were renamed and the grid of transport routes became fixed until the 19th c. It is known that in 1735, the town had 18 streets (previously, the number was higher, as it included numerous alleys). On the basis of the available documents it is possible to recreate their positions within the town walls fairly accurately. To the east from Rynek Square went Łaziebna Street (*Bader Gasse*, also known as *polnischel Klein Kirch Gasse*), which led to a 'parish church square' and then to a 'pottery square' and Garncarska Street (*Töpfer Gasse*). The church of St Michael the Archangel was approached via *deutschel Grosse Kirch Gasse*. By walking from the parish church along a small Poprzeczna Street (*Querkirch Gasse*, *Quirichtkirch Gasse* or *Quer Gässlein*), from the mid-16th c. it was possible to reach Wodna Gate. Behind the church of St Michael the Archangel there was Rycerska Street (*Ritter Gasse*, *Ritter Gässchen* or *Ritter Gässlein*) with noblemen's houses along it. A mention from 1551 refers to a street *auf der kwericht Ritter Gasse*, which went up to the Młynówka, which attests to its proximity to the town walls and the gate¹⁰². The main street leading south was Wodna Street (*Wasser Gasse*). In 1554 it was met by Poprzeczna Street, known as *der Wassergasser Kwirigks Gesslein*. At the right angle to it ran *Bäcker/Bäcker Gässchen* and *Burg Gasse*. From the mid-16th c., the latter was also called *Bohringk Gasse* (after the well situated within the castle). Because of the small distance to the convent of the Poor Clares, Zamkowa Street was also called *dem*

Kloster gegenüber, although the 'proper' Klasztorna Street (*Kloster* or *Lazareth Gasse*) led from Rynek Square to Ziębicka Gate (from 1550 onwards also referred to as *Kaffenthor* or *Gaffenthor*, allegedly from the surname of the Kaffe family, whose house was to be found nearby). From Rynek Square to the convent gate led (along the convent's eastern walls) *Gärber Gasse* (also referred to as *Brauhaus Gasse*). In the mid-16th c., Ziębicka Street was built in parallel to Klasztorna Street. Ziębicka Street was crossed by *Sieber Gässlein*. In the north, a new street was built in the direction of Wrocław – (Nowo-)Wrocławska Street (next to (Staro-)Wrocławskiej). Of medieval origin was *Judenquer/Juden Gasse*, from the 17th c. known as *Polnische Gasse*. Next to the slaughterhouse there was a malt plant, from which a street leading to Żydowska Street was called *Mälzer Gässlein*. Near the town walls there was *Hirsel/Hirsche Gasse*, in which weaving workshops were mentioned in 1558. Its western end joined the street at the prison – *Stock Gasse* (an extension of *Juden Gasse*), while its eastern end met *Alt Breslauer Gasse*. From 1543, a street intersecting (Staro-)Wrocławska Street, called *Breslische Kwerig Gasse*, that led to St Nicolas Street (*Nikolaus/Niclas Gasse*), was also known as *Rosen Gasse*. In 1615, there was a mention of a small *Büttner Gasse* nearby.

In 1577, fire consumed the 14th-century hospital and the chapel *auf dem Graben* (at Wojślawice). In honour of the initiator of the reconstruction – Duke George II the Magnificent (d. 1586), who after the death of Frederick II took over the Duchy of Brzeg together with Strzelin – it received the name of George (from the end of the 17th c. it was dedicated to St George). At the same time, a new roof was installed on the church of St Michael the Archangel, and the church of St Gotthard got a bell. The medieval manor house of the Czirn family was renovated and redeveloped (into a horse-shoe-shaped building with a facade crowned with a Renaissance gable). In the eastern frontage of Rynek Square a town pharmacy was opened (1581)¹⁰³.

Undoubtedly, from the 1580s, Strzelin was experiencing a period of economic prosperity. The town, protected by trading and guild privileges granted by Duke George II, became a major trading centre in the Sudeten Foreland. The town's shoemakers built a tannery and a dyeworks before Wodna Gate. In 1581, the town authorities funded the construction of a municipal water supply system and created the position of a pipe master who was to take care of its operation. Water was flowing via wooden pipes from intakes at Gościęcice through meadows in the Old Town, and so, when selling the granges located there to the Unity of the Brethren (1749), the town authorities imposed on the new owners of the land the duty to repair and maintain the water system up to Wodna Gate. In the eastern part of Rynek Square there were two water tanks, which received up to 60,000 litres of water per day. In 1838, the wooden pipes were replaced with stoneware ones, and seven years later they were hidden under a paved street in the Old Town¹⁰⁴.

Already towards the end of the 16th c., the town had scarcely any free space left within the medieval fortifications. In 1470, there were about 160 houses in the area, while 150 years later the number rose to over 300. Considering the nearly twofold growth, it is understandable that even the central part of Rynek Square was taken up by new residential houses, which were added to the mid-Rynek block from the north-west and from the east. Also the suburbs were being expanded; they already encompassed the Old Town, *Fischergasse*, Wojślawice and the newly laid out Ziębickie Suburb and Wrocławskie Suburb (see the Plate).

The town's commercial function determined the nature of some construction projects. Before Wrocławska Gate, in 1670, the councillors erected an inn with stables, and further roadhouses were located in the Old Town and at Wojślawice. A big tavern called 'The Gold Cross' was opened in Rynek Square.

The unfavourable location of the ducal castle, and above all its bad state of repair, reflecting the decline of the medieval complex, persuaded the next dukes of Brzeg – Joachim Frederick (d. 1602) and John Christian (d. 1639) – to erect a new seat¹⁰⁵. By the beginning of the 17th c., on the land next to the convent there was built a residence of the tax collector (*Renthaus*). The presumed builder was Hans Lucas of Legnica, who in the years 1603–1616 was in service of Charles II of Podebrady, Duke of Ziębice and Oleśnica. The square stone yard had two storeys covered with a simple roof and crowned with ten stone gables. The building facades had a sgraffito decoration, very fashionable at the time¹⁰⁶.

IN THE SHADOW OF THE THIRTY YEARS' WAR

A tragic turning point in the history of Strzelin was constituted by the war between the Habsburgs and the Catholic dukes and the Protestant camp. All the towns in the Duchy of Brzeg, at the time under the rule of John Christian, were involved in a political game of an ardent Lutheran, who became a Calvinist in 1613. Already the first twenty years of the 17th c. were dramatic for Strzelin: in 1609 the Old Town and *Fischergasse* burnt down, in the following year fires consumed nearly 30 houses, and in 1612 an epidemic killed 127 people. During the initial period of the war, a fire broke out in *Alt Breslauer Gasse*, which destroyed almost all of the buildings there and spread to the stalls in Rynek Square, the house of the town doctor, the Merchants' House and the malt plant. A total of 224 buildings were damaged. The bell melted down, because the fire also engulfed the

wattle-and-daub superstructure of the tower of the church of St Gotthard. Already in 1620 it was reconstructed and covered with a pyramidal roof. The fire must have damaged the town hall tower as well, because its repair was undertaken by a Melchior Hoffmann. In 1617, the town budget was used to bear the costs of a thorough renovation of the church of St Barbara. In 1636, behind the north-eastern corner of the town walls another chapel was built (redeveloped before 1670). The temple (with an unknown dedication) adjoined the Evangelical graveyard, set up in 1617 (today it does not exist, Staszica Street). Nearby, an ossuary was erected in the following years.

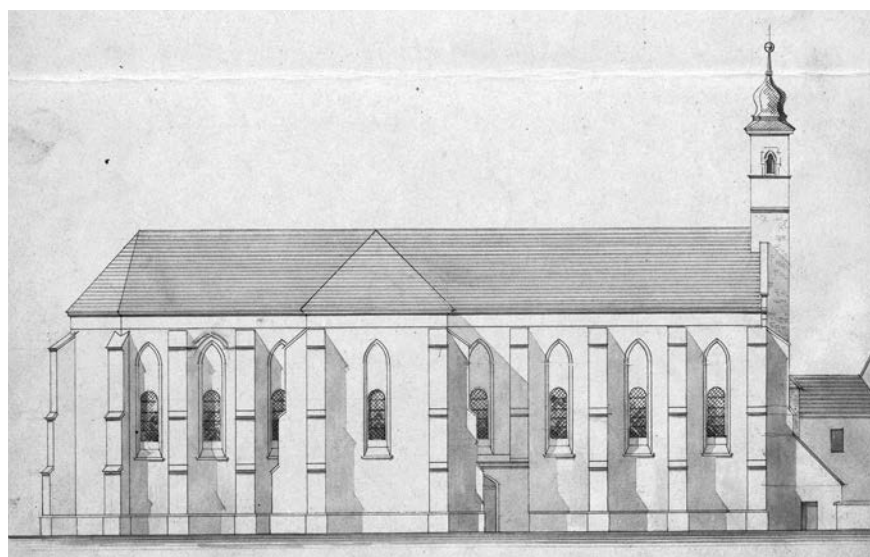
Despite a march of the 'Lisowczycy' cavalry through Strzelin in 1620, it was only later that the town suffered military robberies and damage more acutely. The most tragic was the year 1633, when the occupying force changed as many as 14 times, and the town was plundered on many occasions¹⁰⁷. At the same time, the plague killed a lot of people – reputedly, only 20 families survived. The war destroyed the former convent and the church of the Poor Clares, the parish church (renovated as late as 1669) and the town hall tower, whose collapse damaged the town hall walls. The chroniclers noted that only as war tributes and costs of stay of the troops in the town, during 30 years the inhabitants of Strzelin paid over 30,000 talars. Many became beggars and the taxes rose to such a level that 'out of each 1,000 talars 585 talars had to be given away'. The population in the district fell by nearly 30%, many villages were entirely destroyed, and a considerable number of fields lay fallow¹⁰⁸.

The peace of Westphalia (1648) introduced the principle 'whose realm, his religion' and made it possible for the Habsburgs to restore Catholicism in the Silesian towns. However, the situation at Strzelin was different – a law was there in force that granted the inhabitants of the fief Duchy of Legnica and Brzeg the freedom to choose religion. In the years 1648–1675, the land managed by the Piasts – supporters of Protestantism – became a religious refuge for the Evangelists from the Silesian duchies. Settlers from the neighbouring Duchy of Świdnica were coming to work at Strzelin's weaving workshops. The modest Catholic community was given the renovated chapel of St Barbara and the necropolis assigned to it.

After 1648, taking advantage of the support offered by George Jerzy III (d. 1664), steps were taken to eliminate the effects of the war. The town council participated in the costs of rebuilding the damaged town hall, whose tower received a new dome already in 1649. In the 1650s, by joining forces, the defensive walls were repaired and raised (to prepare for attacks by Turks they were also reinforced in 1663). Interestingly enough, the town – as opposed to the nearby Olawa and even definitely smaller Wiązów – did not receive a new ring of earthen fortifications at the time. However, the gallows on *Galgenberg* (today: Gołka Hill) was renovated and a stone flogging pillar replaced a wooden one in Rynek Square¹⁰⁹. More work on the town hall was done in 1669 by Adam and Zachariasz Wagner, and in 1674 – Hans Rehnisch. Already in the summer of 1674, a fire broke out in the town again. It destroyed over 40 houses, including the malt plant and the buildings near Wrocławska Gate.

THE TOWN'S DEVELOPMENT FROM THE 2ND HALF OF THE 17TH C. TO THE 1ST HALF OF THE 18TH C.

After the sudden death of George Wilhelm, the young ruler of Legnica and Brzeg (d. 1675), the Duchy's political and religious situation changed dramatically. The land became part of the imperial domain and thus became subject to direct impact of Counter-Reformation activities undertaken by district governor Hans Adam Posadowski. This stage in the town's history was symbolically commenced by the arrival from Vienna of the Order of Hermits of St Augustine (1689), who – having settled near the church of St Gotthard – started to recatholicize the burghers. It is known that still in 1700 Strzelin had only eight Catholics. The Augustians started with education. In 1698, backed up by the municipal authorities, they set up a Catholic school. However, in the ninth year of its operation, the teacher approached the town authorities, asking for help with finding students. The Catholic community must have remained small in the following years, as in 1804 the school still had only one teacher. With no problem at all the faithful took over

9. Strzelin. Monastery church, west facade, 1886

10. Strzelin. Allegory of the town with a panorama, 1779

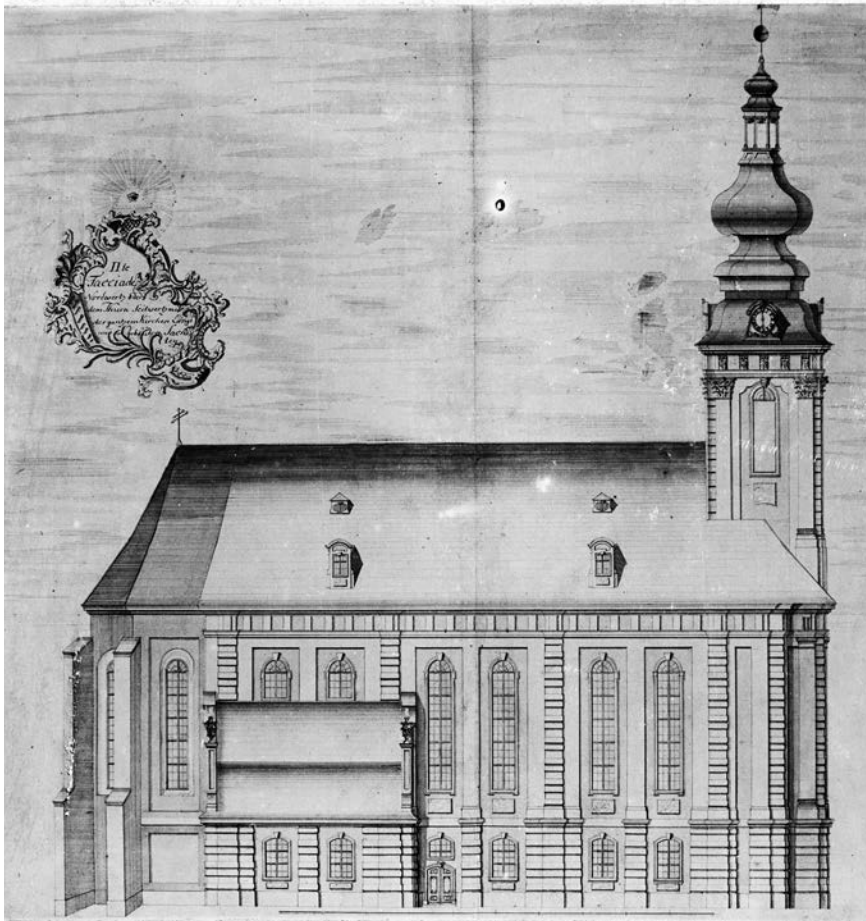
the church of St Gotthard, and the Augustinians set up a provisional seat of the monastery at it. The temple remained in their possession until 1706, when a fire forced the Catholics to return to the chapel of St Barbara and the repaired rotunda building was retaken by the Evangelicals. An attempt to bring a Roman Catholic priest into the parish church (1692) met with a fierce resistance of the burghers, who occupied the building for several weeks.

Of most importance to the evolution of the urban space was the taking over by the Augustians of the derelict post-convent buildings. From 1705 to 1721, the brothers thoroughly redeveloped the complex in the Baroque style: the tower received a dome, a vestibule was added, a free-standing belfry was erected and the monastery wings were made look impressive. The Augustians set up a garden and by 1731 they completed the construction of a stone fence. In 1721 the renovated church of the Raising of the Holy Cross was consecrated by Wrocław auxiliary bishop. The temple furnishings, also in the spirit of Silesian Baroque, was grand¹¹⁰. Thus, the monument to the Counter-Reformation activities was completed and could become the destination of local pilgrimages (to a copy of the picture of the Black Madonna of Częstochowa; 'on their way', the pilgrims were able to visit a Marian hill in the Old Town with a miraculous stone with the baby footprints of Jesus or Mary – the stone was dated 1677).

Under the agreement of Altranstädt (1707), which ended the North War, five Silesian duchies, including that of Brzeg, was granted the freedom of religion. Although at Strzelin Protestant religious services and other Evangelical freedoms were reinstated, not all of the obligations were complied with – the Lutherans regained the church of St Gotthard and several rural temples, but, for instance, the celebration of the anniversary of Martin Luther's address was still prohibited.

The redevelopments in the early 18th c. were, above all, a result of a fire that consumed a part of the town in 1706. After the purchase and expansion in 1713 in the Old Town of a grange called *Brauchitsche Vorwerk*, the town authorities leased it and used the income to rebuild some damaged buildings: the churches of St Michael the Archangel and St Gotthard, the new Catholic school, the Merchants' House, the Gunpowder Tower and a tower with part of the town hall. Also the Augustian library and part of Wojślawice were damaged by fire. First, still in 1706, the damaged hospital of George was redeveloped, and in 1710, a new Catholic school building was erected. The other construction projects were continued until 1719, when the town hall tower was completed (design by Kasper Franze) and the building was covered with a new roof. Already in 1713, the town hall was home to a ceremonious session of the town council, the first one in seven years; previously the council had met in the flat of Strzelin's doctor. *Strehlischen Chronica* from 1735 reported that the town hall was entered via double stone steps. The building had a spacious council hall and two smaller chambers – a mayor's office and a town clerk's office. The other rooms were used by the jurors. From the south, there was the town hall office. The basement, called Świdnicka Basement, was used to store beer and wine, and the tower housed a prison. Before the town hall there was a weigh house, a fish market, a meat market and a grain market. In Rynek Square stood a large boulder to commemorate a fire (today regarded as a judge's table), which was also used as a provisional bench for selling fruit¹¹¹. In 1707 masters Zachariasz Wagner and Tobias Greiner commenced reconstruction of the church of St Michael the Archangel (for some time, the Evangelicals were using the temple in the Old Town). In 1756, a storm collapsed a fragment of the tower on the church's aisle, damaging the vault

11. Strzelin. Church of St Michael the Archangel, north facade design, 1752

above the organ and the sacristy. The reconstruction was done by master Lindner of Wrocław in the years 1757–1758, but the renovation was only officially ended in 1769¹¹².

In 1720, another fire damaged the town grange in the Old Town. In the winter of 1725, fire consumed some buildings in Rynek Square: a part of the Merchants' House, the town hall and the butcher's stalls. Their repair was to be paid with the income of the following year, but some preventive steps were also taken – St John Nepomucene was to protect the town against floods and sudden disasters; his figure (paid for by mayor Francis Barnabas Rupprecht) was placed near the weigh house and encircled with a wrought-iron lattice (1729, a thorough renovation in the years 1823 and 1931)¹¹³. Next to the flogging pillar there were placed a water tank and a shed for fire hoses and buckets, and a wood market, where firewood was traded in, was set up at some distance from Rynek Square. By the early 19th c., a provident fund for fire victims was set up; that was used, for instance, to provide help after a big fire in 1822.

In the mid-18th c., the town had 256 houses, which – under a 1744 regulation – were numbered (using a continuous numbering for the whole town). In 1789, according to estimates that also included the suburbs, there was a total of 389 houses, but only 52 had roof tiles (the rest were covered with a shingled roof or thatch. For comparison: over 100 years earlier, in 1684, the corresponding area had 337 houses, and 100 years later, in 1880 – 470.

Strzelin still had four graveyards: one before Wrocławska Gate, with a chapel of St Barbara; two Evangelical ones, i.e. a 'new' one near a corner in the walls, and another one, at the church in the Old Town; and a necropolis for the poor at the hospital. According to a description from 1735, the town was encircled by double stone walls, with towers in the corners. The walls ran along wide, deep moats, usually without water. In the walls, there were still three gates with massive towers. On the Olawa, next to Wodna Gate, stood a town mill; further downstream towards Brzeg – another two (Wojślawicki and Wierzbowy). Although the houses and pavements were commonly made from Strzelin stone, also bricks from the suburban brickyard, located to the west of Ziębicka Gate, were used.

Despite their impressive appearance, Strzelin's fortifications no longer performed any significant function at the time, which is attested to by the fact that the gates were kept open all the time, and the fate of Prochowa Tower, which after a fire in 1706 was renovated, but the area around it was used as the mayor's gardens and the very tower as the gardener's house, near which a fire access road was built. The structure changed owners quite often: in the mid-18th c. it was occupied by the town doctor, and then it was leased.

The 1735 description of the town is supplemented by drawings by Friedrich Bernhard Werner (mid-18th c.), copperplate by Georg F. Schmidt (1741) and a drawing by Joseph Haas (1713). The quarter next to Rynek Square was built up with residential houses at the front and utility buildings at the back. Three-storey edifices, with their gables facing Rynek Square, had parallel ridges. The southern frontage consisted of 16 buildings with two- or three-axis facades. The western frontage had 13 houses. The northern frontage had 12 houses. The eastern frontage had 14 houses, usually with three storeys and two- or three-axis facades.

The copperplate by Schmidt shows, apart from the houses within the walls, the town walls themselves, which were at the time still intact. Before Wrocławska Gate there were widely spaced rural houses. In the road, there was a church of St Barbara with a churchyard, surrounded by a wall.

Before Ziębicka Gate there were both closely (gabled houses) and widely spaced buildings. The most closely spaced houses were to the south of Wodna Gate, in the Old Town – the buildings closest to the gate included a mill and a tannery with a dyeworks, and just behind the Olawa (along a stone road) there were some gabled houses.

The Evangelical church of St Michael the Archangel was renovated in 1789; it was an impressive structure, with three harmonious bells and a magnificent organ. The 'Polish' temple of St Gotthard had a small tower with a single bell. Of the Catholic denomination was only the monastery church, which was in the hands of the Augustians. The town had two schools – a small, Catholic one, and a bigger, Evangelical one, at which the town council employed three employees. Poor students studied at a small school at the infirmary of St George. Girls were able to learn at a private school for girls (a 'school on the corner').

THE TIME OF FREDERICK II

The period of peace and regular development was interrupted by Frederick the Great. In 1740, the Prussian king started the so-called Silesian Wars, which lasted until 1763. In 1740 the town council was instructed to destroy all the wooden bridges across the Olawa. Despite the above actions, in the early 1741, Frederick II's troops entered Strzelin, and in the summer his army gathered here before an attack against Wrocław. After the capture of the capital of Silesia in 1741, the town council swore allegiance to the new ruler. The province enjoyed religious freedoms, but Lutheranism became the state religion. The district of Strzelin was joined with the district of Niemcza and a district governor (*starosta/landrat*) was appointed.

During the subsequent military operations, on several occasions Strzelin became Prussian or Austrian military quarters. The most difficult for the town was the year 1761, when the very Frederick II stationed at Wojślawice for three months (this is where baron Warkotsch tried to assassinate him). Throughout the year, the town was used as a garrison for 10,000 Prussian soldiers (the town writer recorded: 'in my house I have 102 soldiers and 7 non-commissioned officers, plus some who live in my barn, which they will destroy completely')¹¹⁴.

Following peace negotiations, in 1763 a larger part of Silesia found itself in the hands of Frederick II, who started to eliminate towns' self-governments and to introduce a centralised administration. This, however, had no discernible impact on the district's fairly stable economic situation. Its fertile soils produced high yields and the new ways of ploughing (omni-directional and in wide patches) put the Strzelin land among the agriculturally most advanced areas of Silesia at the time.

The 2nd half of the 18th c. in Silesia was the time of manufactories. Already from the 1720s Strzelin had a snuff manufacturing plant. 1783 saw the opening of stocking making workshops, which employed about 150 people, mainly women. Seven years later, there were already 39 such plants. Strzelin's weaving manufactories had 170 employees and made 8,000–9,000 units of cloth per year. Most products were sent to Wrocław, although some modern period seals found at Gdańsk suggest further exports as well¹¹⁵.

Twice a year, Strzelin was home to a wool fair, which acquired a supra-regional status in the 1780s. Eight weeks after Easter, a traditional animal fair was held – *Drauschke Markt*. In 1777 only 203 horses and 330 cows were offered for sale, but three years later as many as 1828 horses and 5300 cows were brought to the town¹¹⁶. Strzelin also operated as a regional centre for trade in grain and it boasted quarries. It is known that the local granite was used for building projects at Strzelin, but also in the construction of a Jesuit church and during the renovation work at the collegiate at Brzeg. In 1809, the town had 12 rich stalls, 12 cloth stalls, 24 butcher's stalls, 27 bread stalls, 25 shoemaker's stalls, four barbers, a gingerbread baker and a pharmacy¹¹⁷.

An important turning point in the history of the Strzelin land was the appearance of new settlers. In 1742, the town welcomed the first group of persecuted members of the Unity of the Brethren from the district of Hradec Králové under the leadership of pastor Liberda of Cieszyn, and seven years later – another one, with Jacob Tarinski¹¹⁸. In 1747, an agreement with the mayor was finalised regarding the settlement of 142 families in the Old Town and the purchase of two of the local granges: the upper and the lower ones. The town council provided that the settlers were not allowed to acquire the town right, bread or butcher's stalls, and that they had to live outside the walls. Subsequent documents – of the council from 1749 and the royal ones from 1750, regulated the terms of construction of buildings from impermanent materials, the principles of using forests, the amounts of rent and the standards applicable to the settlers' participation in town works¹¹⁹.

Strzelin's community was just a part of a several-thousand strong group of the Bohemian Evangelicals that came to live in Silesia. By 1752, Strzelin's group had established, in the south section of the Old Town, the estate *Husinec* (today: *Gęsiniec*), divided into 6-morgen farms, and after an influx of further settlers, in the years 1764–1766, it set up, within the settlement *Melture* and the grange *Holle*, three small villages: *Dolní, Prostřední* and *Horní Poděbrady* (today: *Gościęcice*) – with 24, 22 and 24 farms respectively. In 1799, the group bought the village of *Pęcz* from Wrocław canons and signed with the mayor of Strzelin an agreement regarding the laying

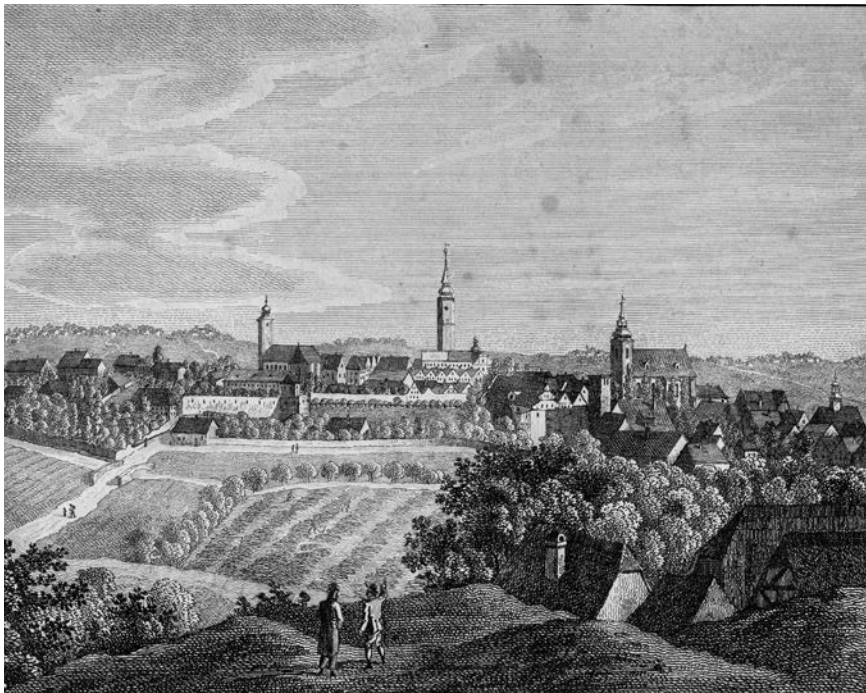

out of 50 plots¹²⁰. In 1801, near Biały Kościół, 120 Bohemians established the estate Dębniaki¹²¹. The Bohemians were chiefly engaged in agriculture and gardening, and, after a while, also in weaving. Under an arrangement with Strzelin's authorities, they enjoyed the freedom of religion, the right to use their native language and to establish schools (they opened one at Gęsiniec (1752) and one at Gościęcice (1778)). Already in 1749, they took over the graveyard and the church of the Blessed Virgin Mary in the Old Town, they renovated it and redeveloped by the end of the 18th c. In the years 1883–1884, they built a priest's house near the church (today: 34, Staromiejska Street).

In 1909, on the slope of Szańcowa Mountain – purchased with money of Jindřich Líbal, the director of the local cement works – the Unity of Brethren set up a new graveyard (today: Gen. Pułaski Street). It was adjacent to a Jewish necropolis, a Seven Days Adventists graveyard and an Old Lutheran cemetery. A German-speaking Old Lutheran community at Strzelin was set up already in 1830. In 1861, it completed the construction of a Neo-Gothic temple at the foot of Maryjna Mountain (non-extant), and in the years 1864–1883 it erected a pastor's house next to it (today: 12, Staromiejska Street).

'THE LONG 19TH CENTURY' – SPATIAL TRANSFORMATIONS UNTIL 1918

The eventful 19th c. began for Strzelin in November 1806, when the Napoleonic troops came to Silesia. The Prussian army gathered on Strzelin's fields, and after the capital of Silesia had been captured, Strzelin was on the way of the marching army on several occasions. By the end of the year, over 53,000 troops went through the town¹²³.

12. Strzelin. General view from the south, 1805

The Prussian town regulations published in 1808, which reinstated the self-government and set out the rules of its operation, did not change Strzelin's clerical structure. Of more importance to the town seems the resumption of military operations in 1812, when Prussian and French troops set out to invade Russia. From 1813, both Russians and Prussians went through Strzelin many times. In its immediate vicinity, about 20,000 troops of the two armies were stationed. The town writer recorded: 'the town was too small for daily, hourly marches of the Russian troops. Cossacks, Kalmyks, Bashkirians, Circassians and all the other peoples serving in the Russian army were in town every day, causing indescribable commotion'. Tsar Alexander I and Prussian King Frederick William III went through Strzelin on many occasions, and in the house of the noblewoman Martha Theresa Radzikowska, near Prochowa Tower (i.e. in the palace of the Czirn family?), the two monarchs met¹²⁴.

The population of the poviát of Strzelin was growing steadily (in the year 1756 – 7,513, in 1787 – 13,579, in 1817 – 15,790, in 1849 – 30,840, in 1885 – 37,614). Towards the end of the 18th c., the poviát included 64 villages with 56 granges. The increase in the population of the town was equally dynamic – by 1852, it had doubled its population as compared to the beginning of the 19th c., and at the end of the 19th c., the number was nearly twice as big again (see the Table). The inhabitants were largely of the Evangelical denomination (in 1800, a total of 138 Evangelical burials and 35 Catholic ones were recorded). There were a few reasons for the town's fast demographic development: Strzelin became the capital of a poviát of the regency of Wrocław (1815); in the 2nd half of the 19th c. a few nearby estates were incorporated into the town; as a result of the socioeconomic situation in Silesia, the town became the destination for people looking for a job at a quarry. The growth in population led to a deficit in housing and a bigger density of houses. One of the attempts to solve the problem was the introduction in 1854 of high rents and high charges for the construction of a house in town.

The 1830s saw an economic recovery, particularly in trade. Strzelin's fairs were attended by traders from several dozens of towns in Silesia, Moravia, Austria and Saxony¹²⁵. Production was concentrated in home craft

workshops – in the 1880s, the town had as many as 330 independent producers. Dynamic development was experienced by the food industry and the footwear industry, with a simultaneous stagnation in cloth and stocking making. The annual wool fair lost its significance: in 1832 only 122 centners of wool were sold and in 1833 – 87 centners, which constituted a several times decrease compared with the end of the 18th c. The situation improved in the mid-1860s, when the wool fair at Strzelin again became the most important one in the south of Silesia. However, attempts to rebuild the importance of Strzelin's animal market proved unsuccessful: from the 1830s, the number of animals brought to the event did not grow¹²⁶.

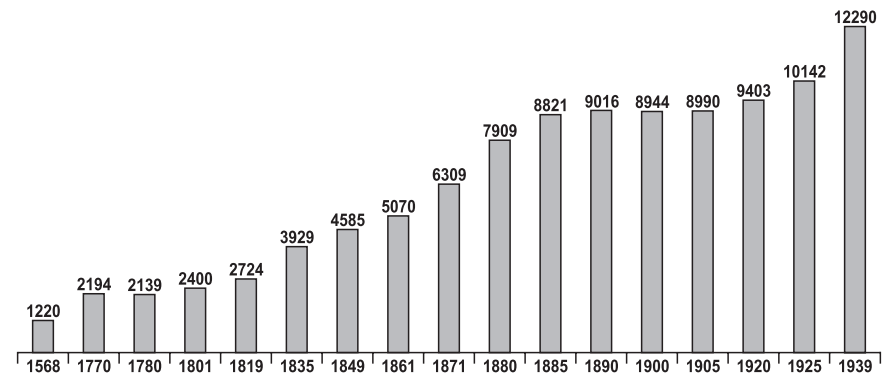

Chart 1. Population of Strzelin between 1568–1939, study by D. Adamska

The local quarries were doing well – the granite was selling outside Silesia (e.g. in Berlin, Toruń, Warsaw), which enabled machinery to be introduced into the production process. The quarries, leased by the town council to private firms, employed more and more of people (in 1875 – 324, in 1907 – 1624), and so they were generating an increasingly big profit for the town (1871 – ca. 9,000 marks, 1911 – ca. 100,000 marks).

The fertile soils in the poviát guaranteed the development of agriculture – in 1902 the district of Strzelin was the Silesian leader as regards the growing of cereals, vegetables and fruit. The 19th c. was, above all, a period in which town houses transcended beyond the medieval walls. This created opportunities for improvement of the town's functionality and appearance and its inhabitants' comfort of life. The demolition of the town walls also acted as a catalyst for the development of the quarries (road building and house construction). The town modernisation started in the market square. First, in 1817, after the town hall tower had been hit by a lightning, it was rebuilt according to a concept of inspector Geissler of Wrocław. Towards the end of the 19th c., the houses in the mid-Rynek Square block were remodelled and lost their Renaissance character. The town hall tower was shortened and covered with a single span dome. The work was completed in 1886, by pulling down the Merchants' House and thus ending the dismantling of the masonry trading facilities.

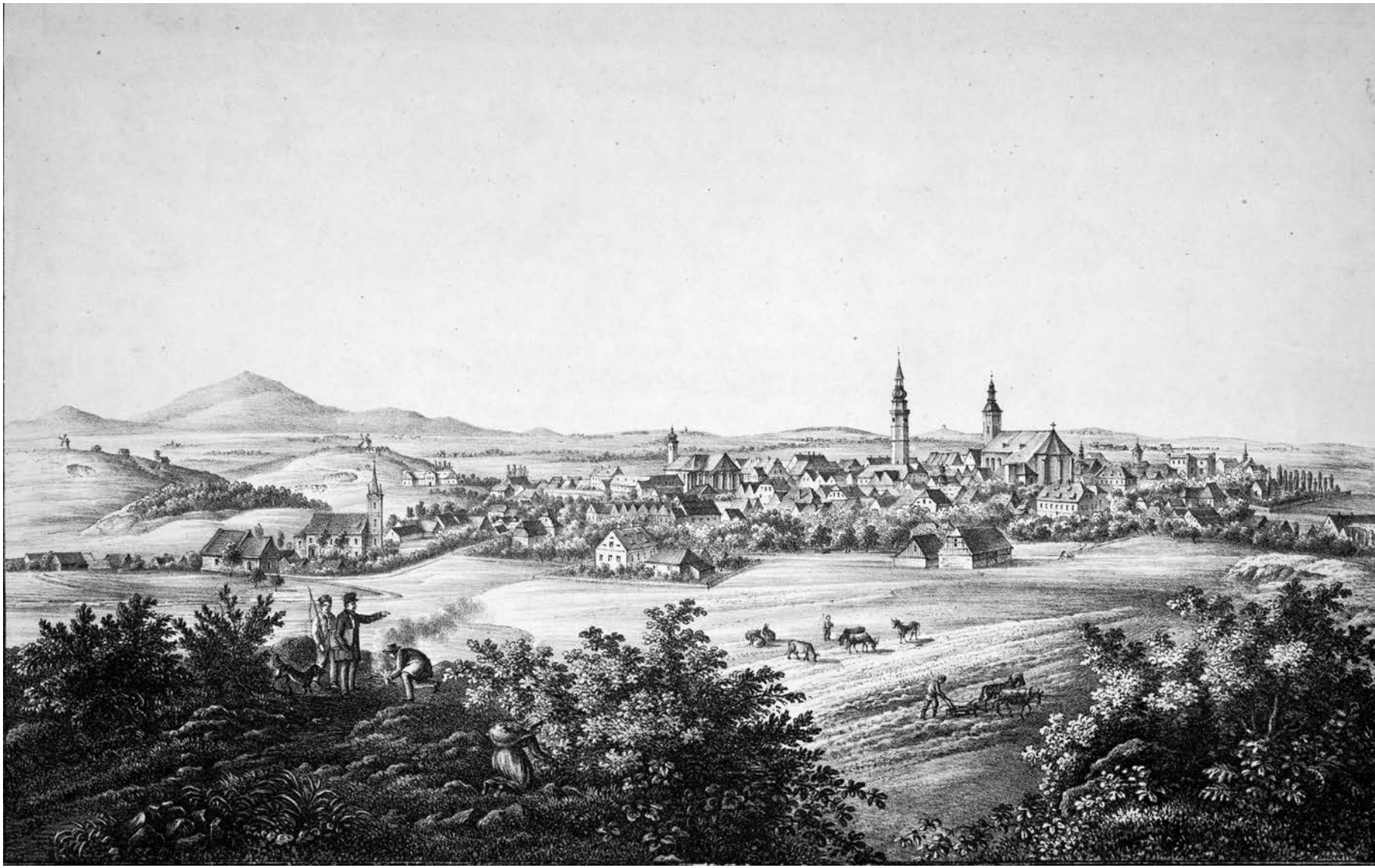
In the years 1819–1858, the fortifications were being removed. First, Garncarska, Piekarska and Katowska Gates were demolished and the dilapidating castle was torn down (1820). At the same time, Ziębicka Gate (1820) and, subsequently, Wrocławska Gate (1823) and Wodna Gate were eliminated (1838). The above process was accompanied by the sale by the town council of fragments of the fortifications to be used as building material. In 1823 a Strzelin-based carpenter was given Wrocławska Gate, which had been partially burnt a year before, and in 1829 the dilapidated Prochowa Tower was sold to the above-mentioned Marta Teresa Radzikowska. By the mid-19th c., the tower had become a local attraction and a viewpoint tower. By decision of the royal minister in 1880, it was supposed to be renovated and preserved as a 'historical monument' [...] a remain of the old town fortifications¹²⁷.

Interestingly enough, a topographical map from 1824 still shows the full walls; they were drawn on the basis of the visible outline and foundations (the land was not levelled until 1881). The same map indicates that the suburbs were still not developed well – there were only some rural homestead buildings in the Old Town and at Wojsławice and a small hamlet near the church of St Barbara. The suburbs were not joined, in terms of town planning concepts, with the area encircled by the walls. The Old Town was at a distance from the town walls because of the beds of the Oława and Młynówka; Schmidt's plan shows a pond on the spot (*Schwamme Teich*).

At the turn of the 20th c. some more major changes in the houses were made: the Renaissance building of the Evangelical school was demolished (1893), just like the provisional structures in Rynek Square (by 1912). The Rynek Square frontages, thoroughly rebuilt, lost their uniform gabled nature. Many houses received new facade decorations and, above all, new roofs (ridge and flat roofs). The biggest transformations were made to the houses in the north: they were joined into houses with four- or five-axis facades, their crownings were done away with and they were covered with flat roofs.

In a poviát town there were certain institutions that required a representative architectural form. In 1889, the seat of the post office – *Kaiserliches Postamt* (today: 13, Pocztowa Street) acquired a neo-Gothic form. 1891 saw the opening of a poviát dietine seat with a representative fasada – *Landratsamt* (today: 11, Ząbkowicka Street). This converted, brick building used to be the seat of the district authorities from 1872¹²⁸. From 1824 there stood nearby buildings for the troops and *Reitbahn* – an old manège (the new one was intended for the Prussian cavalry troops stationed in the town, the so called 'brown' cavalrymen; transferred to Oława only in 1895).

13. Strzelin. General view from the south, 1860s

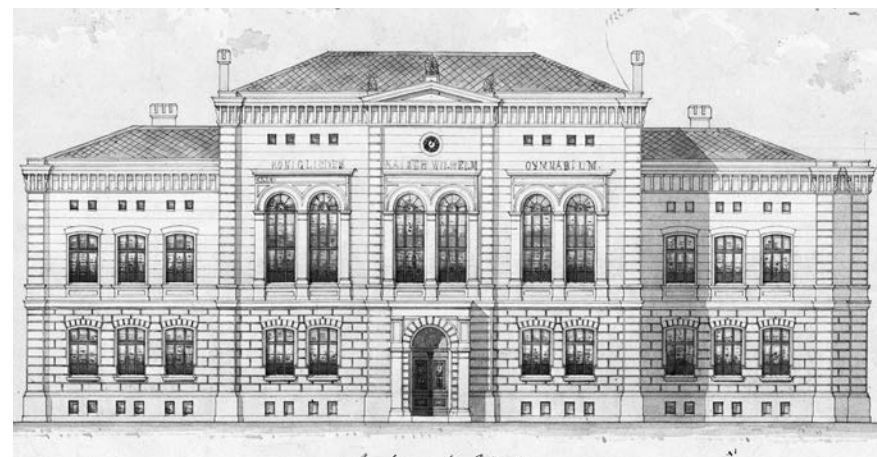
The final section of *Frankensteiner Str.* had widely spaced villa-like houses, and the remnants of the former suburb can only be found today in the form of two houses with a rural character. Before 1880, in *Grosse Kirch Str.* the first elegant hotel – *Reichsadler* – was erected, and by the beginning of the 20th c. several more boarding houses and restaurants had been opened¹²⁹. Around 1880, in Kamienna Street a grand building decorated with pseudo-towers was built – it was used as the Employment Office (*Arbeitsamt*)¹³⁰. The growing wealth of the poviat centre was reflected in the ambitions of the local elite. From the 2nd half of the 19th c. elegant residences were created (e.g. one belonging to surgeon August Pietrulla – today: 7, Książąt Brzeskich Street). Already in 1910, the merchant Müller family planned to erect a fountain and a bronze horseman (*Reiterle*) in front of the town hall to celebrate an anniversary of the family's trading operations. The lack of agreement as to where the figure should be placed, and then the outbreak of WWI postponed its official unveiling (in Rynek Square, at the end of Ziębicka Street) to 1918.

As a result of the demolition of the town's fortifications, Strzelin expanded into the neighbouring areas. In 1872, the estates of Muchowiec (*Mückendorf*), *Fischergasse*, subsequently Maryjna Mountain, the 'grove' (today: the vicinity of Gliniana Street) and Szańcowa Mountain were incorporated into the town. In 1885, the village of Wojślawice also officially became part of the town, and the town council intended to take over further estates, which would have significantly boosted the town's income. Only a part of the plan was put into practice: after several years of attempts, in 1894, Szczawin (*Sägen*) was incorporated into the town; earlier, on its land Strzelin's railway station had been built. In the 1880s, a separate numbering system for each street was introduced (replacing the continuous numbering for the entire town). The area was divided into administrative districts, each of which received a separate number (I-VI).

Steps were taken to improve the inhabitants' living conditions. Some pavements and streets were covered with new granite, and the property owners were obliged to drain away rainwater via gutters. The former fortification locations were being turned into green areas (the work must have begun before 1847, as it was supervised by poviat building inspector Johann Friedrich Knorr, who died in 1847 – the creator of the promenade at Wrocław)¹³¹. The redevelopment was continued into the 1880s (the promenade was joined with *Nicolai Str.*). Along the south section, an elegant alley on the Młynówka was created (*Wasserpromenade*, today: Młynarska Street), with *Etablissement* – a restaurant with a winter garden. On the site of the north and east moats and ramparts, a tree-lined walking route was laid out (*Promenaden Str.*, today: Staszica Street), to which stone steps led from today's Pocztowa Street from 1840. To celebrate the 50th anniversary of the gymnastics association at Strzelin (1862–1912) a monument to Friedrich Ludwig Jahn, the 'father of sports gymnastics', sculpted by Victor Seifert, was placed near a 1902 exercise hall (*Turnhalle*, today: 5, Staszica Street)¹³². Next to the monument, in 1934, a stone plaque with the names of several dozen trainers who died during WWI was situated¹³³.

The deepest changes in the buildings occurred in the eastern part of the town, where four new schools were built in the years 1858–1914.

Already in 1845, the house of the widow Hoffman in the 'potters' market' was purchased from her to make space for a construction project and in the years 1858–1860 *Evangelische Knabenschule*, known as the 'stone school', was erected (using granite acquired from the demolition of the town walls). In the years 1891–1893 another school was constructed; it was referred to as the 'red' school, because it was built from brick, in the austere 'imperial' style (5, Staszica Street). From 1914 a third institution, housing the 'winter' agricultural school, was in operation (today it does not exist; St Michael the Archangel Street). It was created at the discretion of the Silesian Agricultural Chamber, which from 1896 had set up a dozen or so similar places where courses in running agricultural farms were offered. In 1911, the town authorities erected a new building for a school for girls, i.e. *Höhere Töchter Schule/Mädchenschule* (today it does not exist, Staszica Street), which had operated as a private institution from the end of the 16th c., initially teaching needlework and music.

14. Strzelin. High school building design – front facade, 1875

In 1873, a town high school (gymnasium) was opened. It was, however, a reflection of the town authorities' ambitions rather than a response to any authentic educational needs¹³⁴. The edifice was erected in *Breslauer Str.* (today: 23, John Paul II Street). The completion of the work within three years was possible thanks to the town budget, with rents from the lease of a big grange at Muchowiec and the quarries. However, already in 1887, the school, which was battling with financial problems, was partly nationalized (although the town authorities still contributed to its operation), and in 1899 it came under the imperial patronage as *Kaiser-Wilhelms-Gymnasium*¹³⁵. Before the edifice a monument to the emperor was put up (in 1917 it was used to make cannons)¹³⁶. Six years later, on the same spot, a stone obelisk with a list of Strzelin's inhabitants that died during the Big War was placed.

To sum up, the town had several educational establishments: a high school for boys, three elementary/people's schools, a school for girls, a vocational school (from 1877 – an elementary school for craftsmen) and a special school (*Hilfsschule*). The town also organised winter agricultural courses referred to above (transferred to Górzec in 1934). From 1856,

a kindergarten (a so-called *freblówka*) for 120 pre-school children (of both denominations) was in operation. Furthermore, in the north-western part of the town, on the site of the former prison near Katowska Gate (on the drawing by Werner – *Stockhaus*), going back at least to the 17th c., around 1860 a new penal institution, intended for juvenile offenders, was set up.

The years 1907–1911 brought about a radical improvement in sanitary conditions – a new water intake at Gościęcice was put into operation, replacing the previous one, which was almost used up. In 1910, a masonry complex *Wasser- und Pumpwerk* – a waterworks with a potable water pumping station, a water treatment building and a wastewater treatment plant was built on the Olawa and the Młynówka (today: 69–71, Brzegowa Street). A water tower was erected on Szańcowa Mountain¹³⁷.

Another challenge facing the town authorities was a new cemetery. The medical and sanitary problem related to burial grounds that was intensifying in all Silesian towns from the 1770s was not so acute at Strzelin, as, apart from the traditional places at the churches, the town had as many as four other graveyards – those were small, but located outside the town walls. In time, however, a need for a new, big cemetery arose. It was set up in the 1850s and expanded in 1874. The quarter set aside as a necropolis was situated to the north of the town, at the road to Olawa (today: Olawska Street). A little chapel was built at the wall, and in the east some space was reserved for Jews. By 1879 most of the graves around the churches of St Michael the Archangel, St Gotthard and the Raising of the Holy Cross were removed; only a 14th-century slab with the coat of arms of *Ludwik de Hakeburne* was preserved by originally placing it under the parish priest's house, but ultimately transferring it to the mausoleum at Żelowice¹³⁸.

Severe blows to the 19th-century town were struck by fires and epidemics. In 1822, 125 buildings burnt down (some houses were still from wood or covered with wooden tiles). In 1869, the town organised a voluntary fire service. In the years 1832–1871, epidemics of smallpox and cholera were recorded¹³⁹. Apart from the infirmary of George, another similar institution had existed in the town at least from the 1830s¹⁴⁰. In 1852, it was able to accept 36 sick people at a time. In 1865, the town authorities purchased the hospital from its private owner and granted it the status of *Krankenhaus Bethanien*, i.e. a place run by nurses of the Lutheran persuasion. It was closed down in obscure circumstances in 1877¹⁴¹. Towards the 19th c., redeveloped in the neo-Gothic style, it resumed its operation as a district hospital run by the Order of the Sisters of St Elizabeth, until a new institution was opened (then it came to be known as the 'old' hospital). The new facility was located in *Grosse Fischergasse*, and it also functioned as a home for the blind (*Blindenheim*). Presumably it was demolished during the construction of a new road in the mid 1930s.

The town was seeking to improve the difficult situation of its inhabitants: a provident fund for the sick and the poor was set up (1856); a town doctor for the poor was appointed (1857), who later on was given a permanent base in Wodna Street; organisations for helping the poor (1872) and preventing beggary (1882) were established. In the years 1885–1886, a shelter for the homeless and the unemployed (*Herberge zur Heimat*) was built (today: 9, Ząbkowicka Street). The town also had an orphanage – *Hauskinder* (today it does not exist; Zesłańców Sybiru Roundabout) – and some private institutions: a clinic of St Charles Borromeo within the monastery's grounds (from 1895, formerly – a garrison hospital) and a care home in Kamienna Street (from 1859). 1914 saw the completion in *Frankensteiner Str.* (today: 30, Ząbkowicka Street) of the construction of a care home for the elderly and the terminally ill. The institution was run, just like Wrocław's *Bethanien* hospital (today: the hospital in Traugutt Street) by Protestant maidens and widows, who also helped at the above-mentioned orphanage, shelter and the milk kitchen of the Homeland Women's Society (*Vaterländischen Frauenvereins*)¹⁴².

After the edict dissolving convents and monasteries in the Kingdom of Prussia (1810), the Order of Hermits of St Augustine left Strzelin and their buildings were taken over by the town. Initially, the temple was used as a military hospital, but after 1842 its sacred function was reinstated and a Catholic parish established. In 1886, some renovation work was done in the tower and the adjoining vestibules. In 1895, the building was taken over by the Sisters of Mercy of St Borromeo, establishing in it the clinic referred to above. Still in 1815 (three years after the announcement of the emancipation edict in Silesia) Strzelin received a synagogue – a classicizing structure with a square base (today it does not exist; Pocztowa Street) – redeveloped in 1938. Some major investment projects were implemented near the church of St Gotthard. A new pastor's house was erected there (ca. 1876, today: 10, St John Square), after pulling down a Late Gothic parish priest's house to the south of the rotunda. Until the end of the 1920s the house had two storeys and a garden, and was richly decorated with neo-Renaissance detail. Today, it is a three-storey structure with no stylistic features. In 1901, the very church was renovated and stained glass windows were installed in it¹⁴³.

By decision of Wilhelm I from 1860, Strzelin was included in the plan to build a road from Wrocław to Kłodzko via Henryków. As a result, a section of the road called *Chaussée* (today: Borowska Street), crossing the lands of Mikoszków and Szczawin¹⁴⁴, and a town 'ring road' were laid out. The construction of the latter, which encircled the town in the north and the north-west, *Weiden Str./Horst-Wessel Str.* (today: Wolności Street), connecting the two suburbs, affected the transformations of the urban space. This is

because the road was linked with the town radially situated streets: *Post Str.* (today: Mickiewicz Street) and *Konrad Str.* (today: Gen. Sikorski Street). By the end of the 1920s, lines of town houses (initially intended for the military) were built along the first; in 1928, August Hiemsch opened a modern cinema there (*Lichtspielhaus Capitol*). At the same time, *Finanz- und Zollamt* – a tax and customs office (today: 20, Mickiewicz Street) and *Katasteramt* – a cadastre office (today: 3, Piłsudski Street) were built, and in *Konrad Str.* – villas and modernist edifices surrounded with green. In the north, Wolności Street started where a church of St Barbara used to stand. Thus, the buildings in Wrocławskie Suburb lost their rural character, as apart from the monumental high school some free-standing villas were erected there. Only in the southern part, some relics of the original houses still remain (e.g. 32, Wrocławska Street). The former inn was redeveloped and renamed *Etablissement* – it had a dancing hall (today: 30, Wrocławska Street). A characteristic feature of the town's development was, as indicated by topographical maps from the turn of the 20th c., the lack of blocks of dense rental houses on newly acquired land. The increased demand for residential units so typical for those years was only satisfied when housing estates were built in the interwar period.

Road construction shifted the focus of the town projects westwards, where works and a railway station were built. At the end of 1872, on 50 morgens of land between Strzelin and Mikoszków (today: 53, Ząbkowicka Street) a sugar plant – *Strehleener Aktien Zuckerfabrik* – was built, to which a railway siding was connected. From the same period comes a dairy (*Strehleener Molkerei*) on the corner plot at *Chaussée* (today: 1, Borowska Street) – its front building was erected in 1880.

Another catalyst for the town's development and the industrial operation of the quarries was the construction of the Wrocław–Międzyzlesie railway line. Thanks to the railway, Strzelin acquired the ability to cheaply transport raw materials and to develop its industrial plants (apart from the sugar plant and the dairy, a furniture factory and an agricultural machinery factory were opened). The section from Wrocław to Strzelin was put into operation in 1871, and a year later the route from Strzelin to Ziębice was opened. In the following years, a service to Niemcza and Otmuchów (via Przeworno) was launched. Still in 1872, a railway station was built which facade was decorated with yellow face bricks. The construction of the station forced the town authorities to try and take over the land owned by Szczawin on which the station was erected and by 1885 *Bahnhof Str.* (today: Bolko I Świdnicki Street), which led to it, had been laid out. The respective actions drew to a successful close in 1894. Dworcowa [Railway station] Street was of a representative nature and was a chestnut-lined alley with villas on its both sides. In it, an elegant edifice with flats for poviat office workers was built (today: 16–20, Bolko I Świdnicki Street). In 1909, the little pond in its southern part was filled in and a green arranged. Nearby (today: Zesłańców Sybiru Roundabout), closely spaced burgher houses with decorated facades were located. By the 1920s, the little *Garten Str.* (today: Królowa Jadwiga Street) had become a villa street. At the crossing with *Nimptscher Str.* (today: Dzierżonowska Street) a relic of the suburbs was preserved – the former smithy building. Simultaneously with the construction of the railway facilities, some road building projects were continued: four new exit roads from the town were laid out and restrictions on passing through Rynek Square were imposed (1881).

While the railway line was built, in 1871, in *Steinbruchweg*, on a site once occupied by a garrison shooting range, a gasworks was erected – cheap coal transport made that capital investment viable. In 1875, gas supply pipes were extended to the station to provide lighting. Gas lanterns were also installed in the main streets, which became a reason for the mayor's dismissal, who was in dispute with the supporters of the traditional kerosene lighting. The conflict was justified – already 12 years after its opening the performance of the plant dropped so noticeably that more expensive investment into a boiler room and equipment was called for¹⁴⁵. In 1918, electrical lighting was installed in the town's main streets. In 1924, the system was introduced in the church of St Michael the Archangel, and four years later – in the church of St Gotthard.

Further important economic and industrial facilities were located along the road to Brzeg, near the Olawa and Młynówka – the rivers of crucial importance to them. In 1864, a neo-Gothic town mill was built (today: 1, Kopernik Street). On the site of the former fortifications near Prochowa Tower, a brewery (*Jaekkel Brauerei/Strehleener Malzfabrik*) was erected before 1880, which was expanded until 1915 (today: a ruin, Brzegowa Street). The undertaking was initiated by the local brewer Robert Jaekkel (who was the first in the region to have used a steam engine in the production process)¹⁴⁶. In 1887 a slaughterhouse was built (today: 68, Brzegowa Street), which operated on the same spot for the next hundred years. In 1873, near the north-eastern deposit of clay, a brickyard with a drying room (today: 5, Gliniana Street) was opened; the facility was modernised in the early 20th c.

In 1892, at the discretion of mayor Deditius, there was launched a Maryjna Mountain afforestation campaign (this also included some rarer species, such as the mountain elm or the silver spruce) (today: Parkowe Hill). Next, tourist trails were marked out, and stone tables and benches installed. The top of the mountain was crowned with an impressive hotel with a restaurant (*Bergschänke Marienberg/Maria Hotel*). Next to the boarding house, a stone obelisk with a likeness of Otto von Bismarck was placed in 1905.

Care for the mountain was entrusted to *Strehleiner Heimat und Bergverein* (Strzelin Lovers of Homeland and Mountains Society), which popularised local tourism, especially in Strzelińskie Hills. Trekking in the area was also promoted by the erection at the foot of Maryjna Mountain of a youth hostel with 12 beds (*Sporthaus und Jugendherberge*/today: 14, Okrzeja Street)¹⁴⁷.

BETWEEN THE WARS

After WWI, the poviát of Strzelin, one of the smallest ones in the regency, covered an area of 344.82 km². The conscription resulted in a temporary arrest of the population growth rate. In 1910, the poviát had 35,978 inhabitants, and in 1918 – 36,030. That was still an agricultural region, over half of whose population was earning their living by cultivating land and 31% by practising crafts. The post-war crisis in Germany had a crippling effect on the region of Strzelin: unemployment soared, the population became impoverished, people started to migrate in search of jobs, as small employers closed down as a result of the rationing of materials to satisfy the needs of the military. It was only in the 2nd half of the 1920s that the income from the quarries rose slightly, after in 1924 they were leased to the prosperous Wrocław-based firm *Vereinigte Schlesische Granitwerke*. Despite that fact, until 1934, the number of their employees only corresponded to just over 30% of the pre-war employment. The other Strzelin plants, e.g. the agricultural machinery factory of the Ilgner family and the cement works of the Kiehlmanns, were still having problems.

There was a noticeable shortage of housing. The growing profit from the leasing of the quarries was used by the town council to construct new council housing – in the years 1921–1922 the town only built 50 flats, and after 1925 the number of implemented construction projects rose exponentially.

In 1926, the first housing estate, in the north-western part of the town, along *Linden Str.* (today: Piłsudski Street), *Neumann Hegenberg Str.* (today: Matejko Street), *Lenau Str.* (today: Ogródowa Street), *Rößler Str.* (today: Dubois Street), *Rother Str.* (Śłowacki Street) and *Brehmer Str.* (Sienkiewicz Street)¹⁴⁸. The land for the development was bought by the town, partly for a loan, already in 1921. The estate constituted the first stage of a town expansion project prepared by *Schlesische Heimstätte Provinzielle Wohnungs-Fürsorge-Gesellschaft* in Wrocław. From 1919, the company called 'Śląskie Domostwo' [A Silesian home] acted as a middleman in designing, crediting and building cheap homes with comfortable flats for rather poor people, i.e. for office workers and lower ranking officials. The entire development, according to a concept from 1927, was to be a suburban estate with belts of green and gardens, with good transport links with the centre (today: Brzegowa, John Paul II and St John Streets)¹⁴⁹. The task was entrusted to Wrocław architect Hermann Wahlich, mainly associated with designs for several Wrocław department stores and some houses in the Sępólno housing estate.

15. Strzelin. View of the mid-Market Square block from the south-west, pre-1935

fan-forming streets. The houses were designed for one, two or multiple families (the houses actually built were those in today's Konopnicka Street). In January 1938, the mayor of Strzelin announced that the construction of another 54 flats (apartments and large flats in semi-detached and detached houses) between Oławska and Brzegowa Streets was a priority. Still in August 1939, mayor Rother reported that the estate's expansion for 5,000 people was in progress – ultimately, 14 new streets and a central *Hans-Schemm-Platz*, with an adjoining folk school, were to be created.

Furthermore, between Oławska, Gliniana and Gen. Maczek Streets an estate of several dozen houses was being constructed along three streets. What was actually built (probably in the late 1920s) were the houses in today's Wit Stwoszc Street, which lets one assume that the estate was to be composed of rural style houses with wooden dormer window facing.

The plan provided for a third complex, with a district hospital in its middle, to be located between the railway station and the arterial to Wrocław. The health centre was built and in front of it – the above-mentioned 1926 estate of single-, two- and multiple-family houses.

The extant buildings are varied in terms of roof shapes, number of storeys, details and architectural solutions, even within a single street. However, a consistent concept is quite clear. The separation of several estates, so typical of 'Śląskie Domostwo', results from the willingness to organise autonomous places of residence for various social and professional groups, with different needs and financial means. Apart from the housing estates, the main construction project implemented at the time was the building in the years 1927–1928 of a district hospital – *Neues Kreiskrankenhaus* (today: 46, Wrocławska Street)¹⁵⁰. This modern facility

16. Strzelin. View of the town centre in the east, 1928

The area to be developed encompassed land to the east and north of the centre. The first complex was to include over 100 buildings, which were to stand between today's Staszic, Brzegowa, Oławska Streets and a curved arterial that was to connect (via today's Krzepicka and Gliniana Streets) with the road to Wrocław. The complex was to have about a dozen of small,

was designed by the above-mentioned Hermann Wahlich¹⁵¹. The crisis of the 1920s hindered the expansion of the road system in the region, which had been planned to consist of many stages. A majority of the schools were closed down for a few years, and the town's educational needs were only satisfied by an imperial high school and two elementary institutions.

In the 1930s, Strzelin experienced an economic revival. This was a result of, among other things, two major state road construction projects and an increased demand for the stone from Strzelin. At the time, at the foot of Maryjna Mountain, a sports complex (*Sportplatz*) with a tennis court, a gym and a sports field was set up (today: Okrzeja Street). The buildings were looked after by the distinguished *Männer Turnverein* (Men's Gymnastics Society). In 1930 glider pilot and teacher Paul Friedrich set up *Strehlener Verein für Luftfahrt* (Strzelin Flying Society), which leased from the town for free 40 morgen of land near Gęsiniec (a glider airfield and hangar were created there). A ski run upwards Gromnik Mountain for ski runners, a toboggan run on Maryjna Góra and a town skating rink were arranged. From 1878, near the town, between the Olawa and Młynówka, there was a private swimming pool (*Badeanstalt*) – in 1919 it came under the management of the city council, and eight years later, all Strzelin's inhabitants were able to use it for free¹⁵².

In the mid-1930s, a new arterial was laid out – *Neue Umgehungs Str./ Reich Str.* (today: Wojska Polskiego Street). At the traffic junction known as 'in the Zenau corner' (*am Zenaueck*) *Rundbau* was erected – a modern residential house with a bow-shaped base was built (a 'rotunda' at Zesłańców Sybiru Roundabout). The style of the structure indicates that it was built between 1927 and 1933.

There were plans to implement the successive stages of the construction of the exit roads and a new through road in 1940. Between today's Okulicki, Gen. Maczek and Wrocławska Streets there was to be erected (starting in 1937) a *Heim der Hitlerjugend* complex¹⁵³. The estate was to be composed of residential houses, gardens and a parade yard, spread over at the cigar factory built by the mid-1940 (*Zigarrenfabrik*). Similar complexes within the Reich were following the traditional, local architecture. The concept was created by Silesian architect Alfred Hinderlich.

Some construction projects were also implemented in Rynek Square – the buildings at the exit of *Münstenberger Str.* (today: Kościuszko Street) were emphasised with corner projections, geometricized arcades and brick belt decorations. The last completed structure also comes from the 1940s: the adaptation of the Strzelin tin factory as a forced-labour camp (today: 1, Mickiewicz Street).

17. Strzelin. Town hall ruins, 1945

STRZELIN AFTER 1945

After WWII, the town was reconstructed chaotically and fragmentarily. Very little of the former architecture has survived. It was replaced with linear and scattered development in the form of residential blocks whose layout was not even reminiscent of the original street grid. Already in 1946, the sugar plant and the quarries, which are now among the biggest such facilities in Europe, resumed production.

Several of the town's most recent construction projects show that more and more frequently the local authorities take account of the historic preservation officers' positions and thus at least some of the town's buildings have been revitalised. In 2000 the shooter monument was reconstructed. A year later, during archaeological and architectural studies, pavement colours were used to emphasize the remains of the facilities of Ziębicka Gate, then of Wodna Gate and changes in the course of Kościuszko Street. The church of St Gotthard and the hospital of George were renovated; with the latter having been converted into a museum hall. The town hall tower was rebuilt. 2010 saw the opening of the former water tower converted into a viewing point on Szańcowa Mountain. One of the stone buildings of the former cement works was redeveloped as a pharmacy (5, Mickiewicz Street).

Today's Strzelin is the seat of a district governor's office (*powiat starosty*) and a town and commune councils. The commune has 36 village council districts and an area of 171.64 km². In 2015, it had a total of 21,479 inhabitants, with 12,099 living in the town – similarly to 1939.

Dariusz Wędzina

WARTIME DAMAGE AND RECONSTRUCTION OF THE HISTORICAL CENTRE AFTER THE SECOND WORLD WAR

Almost until the end of WWII Strzelin's historical structure remained undamaged. In March 1945 the town was turned into a battle arena, which brought about extensive damage and numerous fires, both during the military operations and after their termination, as a result of deliberate or accidental activities by the Germans or the Red Army¹⁵⁴. The present estimates are not consistent – more often than not, the damage is assessed at about 80 percent. However, Aleksander Krzywobłocki, when analysing in 1955 the degree of damage suffered by the historical buildings and their state of preservation in 1945, assessed the losses at Strzelin at 40% (similarly to those at Jawor)¹⁵⁵. The preserved photographic documentation and accounts of witnesses from the first post-war years depict how the town looked like in March 1945. The Russian bombings damaged the church of St Michael the Archangel and the artillery shelling – the Old Lutheran church in today's Staromiejska Street. Just before the Red Army entered the town, at the order of the local *Volkssturm* commander Kurt Eberle, the town's towers were blown up – that of the town hall and those of the churches of St Michael the Archangel and of the Raising of the Holy Cross. Catastrophic fires destroyed the town centre, especially the northern frontage of Rynek Square, together with today's Wrocławska and (Staro-)wrocławska Streets. In the very Rynek Square there survived the houses at the exit of today's Kościuszko Street and those in the southern frontage – preserved until the end of the 1950s. Also a few buildings in St Nicolas, Stara Kościelna and Piekarska were not damaged. As regards the monumental historical structures, apart from the churches identified above, the town hall, the house of the dukes of Brzeg, the chapel of George and the rotunda of St Gotthard were destroyed¹⁵⁶. Also the synagogue was demolished.

From 1948, architectural and town planning documentation was in preparation¹⁵⁷. Strzelin was among the towns intended for priority reconstruction in their historical form. From 1953 comes one of the period's scarce reflections about the directions of the town's reconstruction: it was determined that the historical reconstruction should focus on the maximum rebuilding of the Renaissance and Baroque monuments (above all, in Rynek Square), as an analogy to the 'Polish national architecture'¹⁵⁸.

The plan was not carried out. What is even worse, until the early 1960s, the structures were subject to further devastation, although on 25 November 1956, the area of Strzelin within the limits of the medieval foundation, identified by the position of the medieval walls, was entered – by Decision No. 392 – into the Register of Monuments as an area of strict preservation maintenance. Despite the above, from the early 1960s, large blocks of flats were erected in the area with no respect for the former building lines. The historical shape of Rynek Square was deformed – an inconsistent implementation of the development concept using standard residential blocks resulted in its nearly grotesque shape (ca. 140 x 230 m). The concept also provided for the demolition within the town of all of the extant pre-1945 buildings, except for the sacred structures, schools, a small complex of residential houses in today's Kościuszko Street and two houses in today's Wodna Street.

In 1984, once again attention was focused on the town's image, taking account of the monument preservation viewpoint. A new study was prepared, which listed the still-existing historical buildings in Rynek Square

(Nos. 9 and 10 in the southern frontage), at the crossroads of Wodna and Rycerska Streets, in today's St Florian Street and several historical houses in the outer ward from the south-east. No other buildings had survived. Ill-considered locations of the post-war construction projects resulted in further disturbances in the town's layout. The historical, foundation structure was erased by the introduction of new elements into the space, with no respect for the old arrangement of plots and the street grid. They were divided across with new blocks, e.g. the street running from Rynek Square to the church of St Gotthard was cut by a house built in the middle. Such a location destroyed the original proportions of Rynek Square, 'creating a semblance of a big, dead market square'. The residential house constructed at the back of the southern Rynek Square blurred the course of the former Piekarska Street (still visible in the pavement). A matter of urgency was to protect the medieval spatial layout against any further changes and to restore the former street grid and the dense development of the quarters. Any new buildings should be closely spaced, located on the edges of the historical quarters, if possible, should have small divisions and be reminiscent of the original town plots and akin to the iconographic sources. The former mid-Rynek buildings were to return to the then empty Rynek Square, and the designs were to provide for the restoration of the trading and service functions on the ground floors of the buildings here and in the Rynek Square frontage buildings¹⁵⁹.

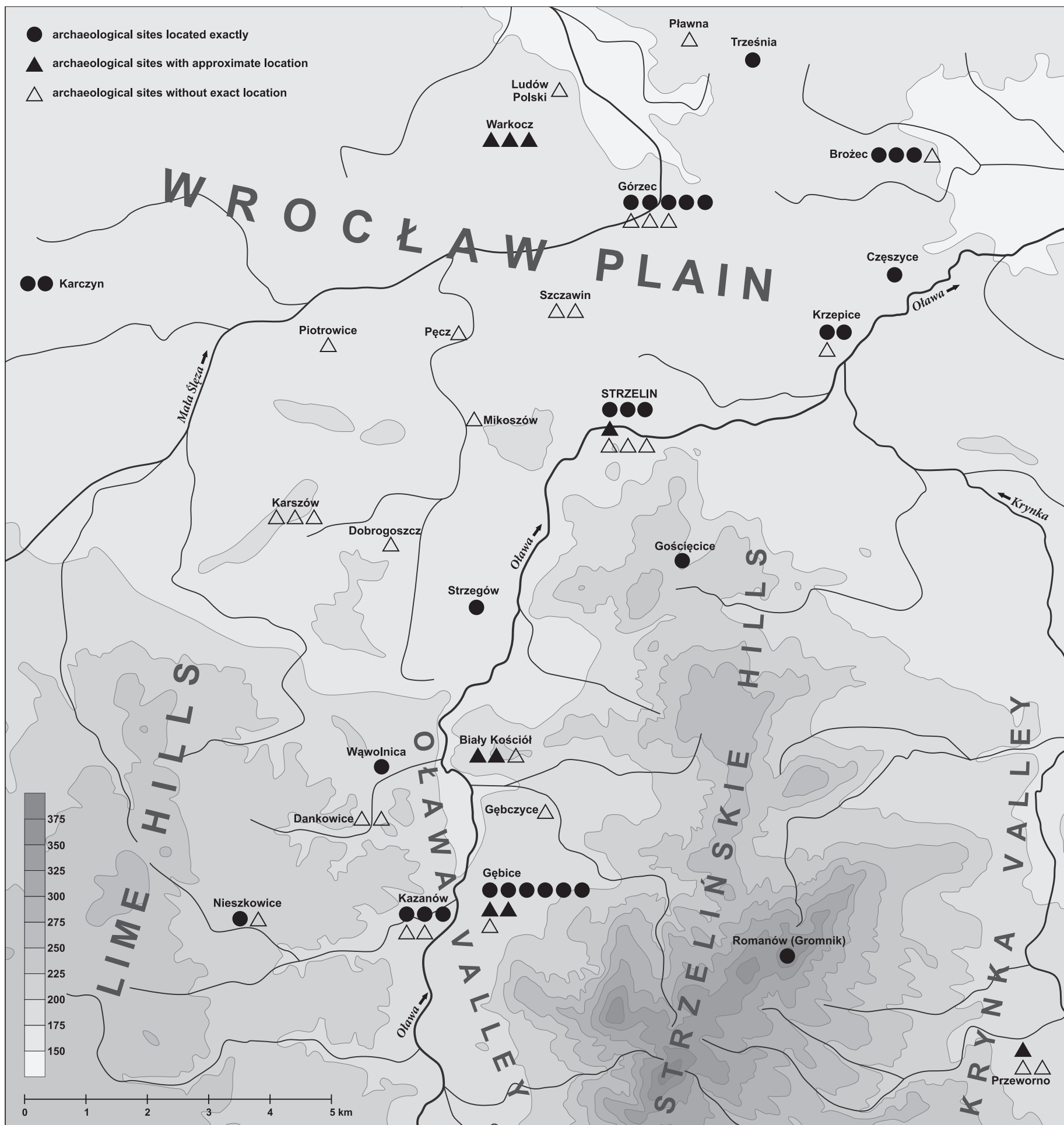
In the early 1990s steps were taken to draw up a general local development plan, which was completed by the year 2000. While upholding all previous decisions, the following major rules of importance to the town's further image were adopted: (1) preservation of the historical spatial layout,

i.e. the positions of the roads and building lines, and the maintenance of the surviving principal elements of the layout; (2) preservation of the historical town interiors and deletion (or redevelopment) of elements that distort or disharmonise the historical complex. Consequently, two local development plans for parts of the centre were adopted – these included: (1) the north-west quarter of Rynek Square houses, (2) the south-east quarter of houses, between today's Wodna, Rycerska and Kościelna Streets. In the years 2010–2011, the town hall tower was rebuilt, which constituted a symbolic commencement of the restoration of the historical nature of the Old Town space. In 2012, a proposal regarding a historical reconstruction of the houses in the north and eastern quarters – elevations of the Rynek Square houses – was made¹⁶⁰.

Krzysztof Demidziuk

LOCATIONS OF THE EARLY MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL SITES WITHIN THE BOUNDARIES OF THE COMMUNES OF STRZELIN AND PRZEWORNO

The presented area – Strzelin and its environs – constitutes a fragment of a bigger settlement region. Narrowed down to boundaries that did not

18. Early Middle Ages archaeological sites in the Strzelin and Przeworno municipal area. Study by K. Demidziuk

exist before, it should be regarded as a 'torn out' area. It is assumed that first the area was part of a large tribal territory of the Silesians (Shlezanie), probably after 885 it belonged politically to Great Moravia, and from the mid-10th c. – to Bohemia – the state of the Przemyslids, and subsequently, from about the year 990, it was part of one of the districts of the state of Mieszko and his successors – Silesia.

All these events should be reflected – because of the lack of a sufficient number of written documents – in archaeological sources. The condition of the latter, however, is affected by a number of factors that can significantly distort the picture of settlement in specific chronological periods. Although from the early 19th c. the Strzelin land fell within the sphere of interest of the so-called enthusiasts of antiquity, and from the 2nd half of the century it was subject to institutionalised scientific archaeology, for political reasons the Early Middle Ages remained outside the main area of interest of the German archaeologists, i.e. Germanic settlement in the Roman period and the Migration Period as well as Germanic settlement in the period of developed Middle Ages.

This does not mean that the so-called Slavic finds were not documented or published. On the contrary – about 2/3 of the discoveries from the area in question come from the period before 1939. Unfortunately, because of the lack of any standard methods or periodisation schemes of relative chronology, most of the finds were generally described as the 'Early Middle Ages'. During the post-war period, Polish archaeology, which in the 1960s left the sphere of study into, above all, the beginnings of statehood, became interested – apart from large burg and early town centres – in open settlement in the Middle Ages. The tasks undertaken at the time – primarily surface ones, but at selected sites also in the form of excavations – enabled the reconstruction of the settlement processes in the Early Middle Ages, also in the region in question. The problem is that such reconstruction depends on the state of the study. Because the state is insufficient, it can be distorted and not objective, particularly in the part that regards the older phases of the Early Middle Ages – the so-called tribal period.

19. Strzelin. View of the quarries near the town, 1927

Out of the total number of 70 registered and mapped archaeological sites, only three – Gębice, Szczawin and Gromnik – are dated to the tribal period. The first one, dated to the 8th–10th c., lies in the south part of the commune; the second, narrowed down to the 9th and 10th c. – at the northern boundary of today's Strzelin; the third one, dated to the 9th–10th c. – to the south-east of the town, already in the commune of Przeworno. On the basis of the first two settlements (Gębice, Szczawin), one can only say that the Strzelin land was inhabited already in the 8th c. The situation is slightly different in the case of Gromnik. A gord, located on top of the highest hill in Strzelińskie Hills, studied already from the end of the 19th c., each season provides some new information – about defences, nationality and the beginnings of Christianity in Silesia.

A much better situation applies to settlement in the younger phases of the Early Middle Ages. There are six sites dated to those phases, including three settlements (Gębice, Górzec, Szczawin), one unidentified, and the fifth and the sixth ones are treasuries of silver coins and decorations. The dating in the case of the last one, which was found within the borders of today's Strzelin, is not certain, as it is based on the rather imprecise information about the content of the deposit (a 'significant amount of bracteates').

The find at Gębice, however, is one of the major ones in the Strzelin land – a treasure hidden towards the end of the 10th c. in a clay container contained silver decorations (a necklace, pendants, temple rings) and 633 coins. The above sites span a rather long period – from the end of the 10th c. to the early 13th c. The other 62 discoveries are sites with only a very general dating (the 'Early Middle Ages'); 42 of those are settlements, two are gords with a hardly precise chronology (Nieszkowice, Przeworno), and one is a questionable inhumation graveyard (Warkocz).

Despite all these reservations, one can attempt to draw some general conclusions on the basis of an analysis of the mapped finds in the area limited to Strzelin's nearest environs. First, there are two distinct settlement centres. One to the south of Strzelin – very intensively saturated with sites, especially near Biały Kościół, Gębicyce, Gębice and Kazanów; and the other one around Strzelin – with scattered settlement. Second, Strzelin itself was not special in any respect at the time.

Ewa Lisowska

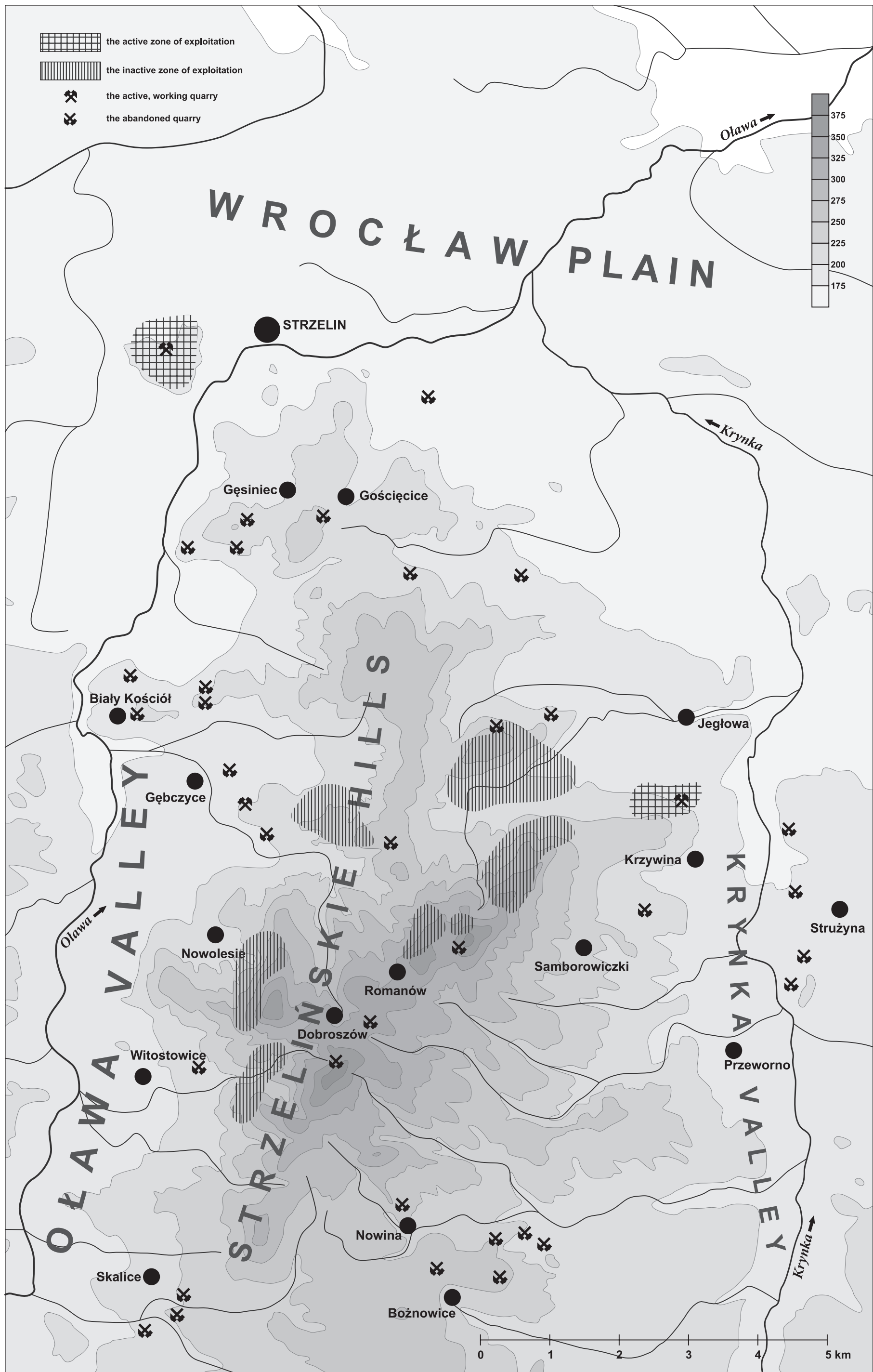
EXTRACTION OF ROCK MATERIALS IN STRZELIŃSKIE HILLS

Strzelińskie Hills¹⁶¹, which extend to the south of the town, since earliest time have attracted prospectors for good quality stone. As a result of a diverse geological structure, rock materials in this part of the Sudeten Foreland abound, which was already noticed in the prehistoric period, when their extraction started. This is attested to by a large number of archaeological sites in the nearest vicinity of the hills and remnants of small, abandoned, and mostly overgrown quarries.

The core of this rock mass was formed by tectonic movements in several periods of the Palaeozoic (from the Silurian to the Permian), during the Variscan orogenesis. The present land relief of Strzelińskie Hills was also affected by subsequent tectonic movements in the Neogene, sediment accumulation and erosion in the Pleistocene and the Holocene¹⁶². Consequently, within the Hills there are outcrops of granites and granitoids, quartzites and quartz slates, gneisses, amphibolites, tonalites and marbles. A very precious material, with a high aesthetic value, is mountain crystal, which can be found within the quartzite area near Jegłowa and Krzywina.

Materials were extracted from Strzelińskie Hills as early as the Mesolithic (10 000–6000 BC). This is attested to by small mountain crystal tools discovered near Jegłowa, used by hunter-gatherers to work organic materials or as weapon components¹⁶³. Because of the material, they are extremely rarely found at Stone Age sites. The prevailing material used at the time was the more easily found flints. During the Neolithic Age (ca. 5600–2300 BC), an economy of agriculture and animal husbandry brought about a change in the tools used. Of more importance became those connected with the processing of agricultural produce as well as polished hatchets and axes. The Neolithic people extracted local rock deposits, including those

20. Strzelińskie Hills. Distribution of quarries identified during eld research. Study by E. Lisowska

near Strzelin¹⁶⁴, quite intensively. Basin-shaped quern stones and grinders as well as polishing slabs were made from granites and quartzites (more seldom from quartz slates, which were rather used for hoes and axes).

The beginning of the Bronze Age saw a decline in the extraction of rock materials, because of the appearance of metalworking innovations – the small scale of the operation is proved by very few discovered stone products from the period. The Iron Age saw the first use of the local resources to build monumental ramparts of Lusatian culture burghs. Such structures can be found in a forest near the village of Witostowice and on the summit of the Gromnik Mountain (numerous transformations of the summit meadow morphology prevent determination of the burgh's exact location). The stone deposits were used for making relatively few tools at the time. Only a further expansion of the range of iron tools, and improvements in the iron smelting process during the period of Roman influences contributed to a growth of interest in the Strzelińskie Hills rocks, principally with a view to acquiring material for whetstones. During that time (2nd–5th c.), quartzites and quartz-sericite slates, best materials for whetstones (70% of the whetstones from the period were made from them; such whetstones are being found in distant regions, including Upper Silesia), were extracted on a large scale near Jegłowa¹⁶⁵.

We know very little about the extraction of rock materials in Strzelińskie Hills at the beginning of the Early Middle Ages (6th–7th c.). This is partly due to the fact that after the big population movements during the Migration Period, Lower Silesia was relatively sparsely populated. Another growth of interest in the raw materials available in the area as reflected in archaeological sources took place in the so-called tribal period of the Early Middle Ages (8th–10th c.). It was during that time that Silesia was populated by the already-Slavonic peoples of Silesians (Shlezanie), Opolans, Dadosesani (Diedesisi, Diedesi, Diedesa, Dedosize, Dedosese), Trzebowianie (Trebouane), etc. They also appreciated quartz slates as a material for making whetstones. The only thing that changed was the location of the material, as it was more readily extracted in other regions of the Sudeten Foreland¹⁶⁶. However, whetstones from Jegłowa slates were still fairly popular – they are still being found at sites up to 200 km away in a straight line from Strzelińskie Hills (in the vicinity of Zielona Góra).

The beginnings of the early state period were associated with a demand for significant amounts of good quality rocks. This was caused by the development of monumental sacred architectural structures at centres of political and church power as well as at villages. The construction projects in Wrocław implemented at the time were largely dependent on granites and quartzites from Strzelińskie Hills¹⁶⁷. The materials were used, for instance, to build some structural elements of the cathedral. Marbles extracted near Przeworno were used as wall cladding or floor tiles for the first time. The proximity and quality of the deposits were also appreciated by the peoples from the younger phases of the Early Middle Ages (11th–13th c.). Granite was used, for instance, to erect the rotunda of St Gotard at Strzelin¹⁶⁸, the church of the Blessed Virgin Mary at Biały Kościół or a non-extant church at Górka Sobocka¹⁶⁹. The growing popularity of Strzelin granite is also attested to by the fact that in the early 13th c. it was used to build the basilica at Trzebnica. Quartzites from Jegłowa, used to make whetstones, were also still greatly sought after.

The demand for highly regarded rock materials from Strzelin's environs rose even further in the Late Middle Ages. Already at the beginning of the 14th c., on the initiative of Bolko II, Duke of Ziębice, Strzelin built granite town walls. The same material was used to erect the Church of St Nicholas at Brzeg in the years 1370–1417¹⁷⁰, and black marble extracted near Przeworno was utilised in the making of the cathedral altar at Nysa and some architectural elements of the temples at Oława and Brzeg. The marble from Przeworno can also be found in the altar furnishings of the church at Henryków, the cathedral and the Church of St Elisabeth at Wrocław. The development of masonry at Strzelin was intensified when the local granite quarry was bought out from the abbess of the Poor Clares in 1402¹⁷¹ and the extraction of marble at Przeworno was commenced on a large scale at the beginning of the 15th c. It was then that a golden period of masonry at Strzelin began. The quarries employed qualified workers (as opposed to peasants, who had worked there previously)¹⁷². Using granitoids extracted at the foot of the Gromnik Mountain, the von Czirn family erected the first castle on its top in 1439¹⁷³. After its destruction, in 1447 another one was built, using both material obtained from the ruins and some new one. The first major road paved with Strzelin granite was created in 1584 at the order of George II the Magnificent, Duke of Brzeg and Legnica – it led from Brzeg to his residence at Brzezina (initially, it was intended to extend up to Wrocław).

Between the 16th c. and the 18th c., despite the fact that extraction near Strzelin was continued, it is relatively poorly documented. It is known that permanent drifts at Strzelin and Przeworno were operated. The 'famous quarries' are also mentioned in the years 1734 and 1735, when the gallows was redeveloped (today: Gołka Hill)¹⁷⁴. In turn, mountain crystals were being prospected on a large scale at Jegłowa and near Krysztalowa Mountain as early as the mid-17th c. The material was used primarily for making art objects, but in 1794 the easily accessible surface deposits were depleted¹⁷⁵. It was only around 1830 that extraction of rock materials started on a broader – industrial – scale, and machines began to be gradually introduced at every stage of the process. In the years 1875–1900, granite was used, for

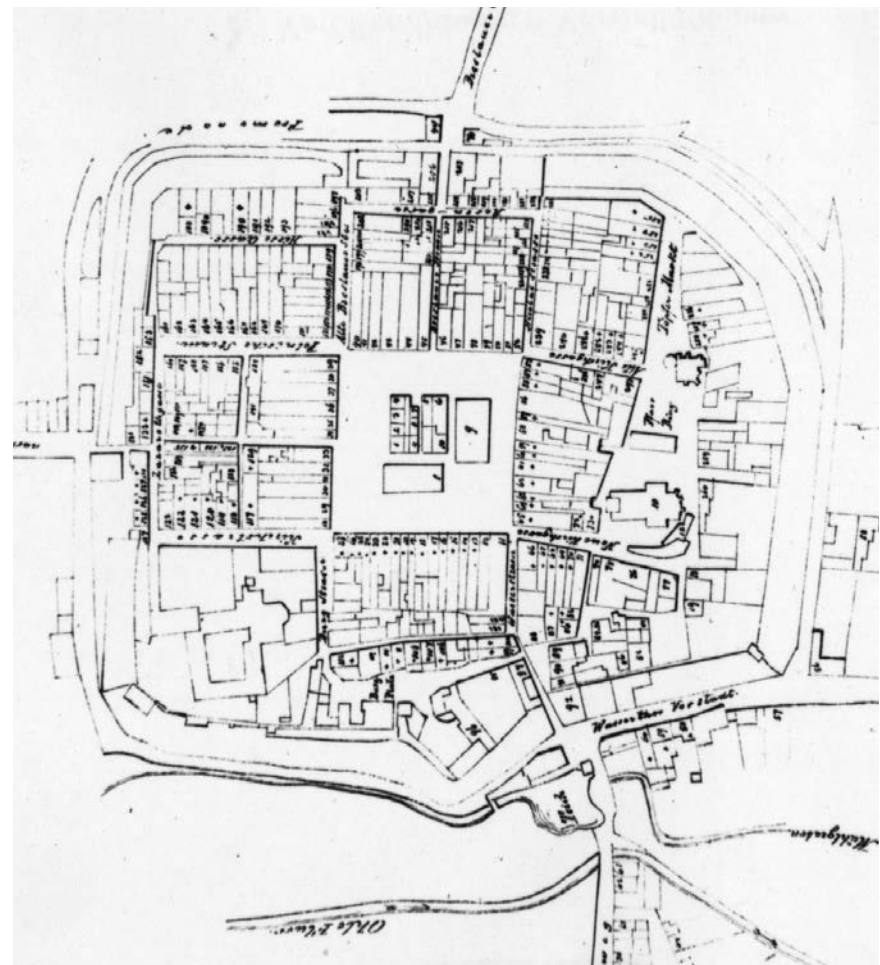
instance, to build railway stations. At the turn of the 20th c., the quarries at Strzelin were regularly leased to various businesses¹⁷⁶. At the same time, in the 2nd half of the 19th c., new centres, engaged in processing other raw materials, were being established. Gneisses and granite gneisses were extracted at quarries near Gościęcice, Kaczów and Biały Kościół, while basalts – from the early 20th c. – at Dobroszów and Brukalice¹⁷⁷. 1854 saw the beginning of a large-scale extraction of quartzite slates at Jegłowa – those were used to manufacture fire-resistant products. From 1875, a ceramic and chamotte factory operated at Wyszonowice; it made use of the local deposits of kaolinite. At the turn of the 20th c., near Witostowice, graphite was obtained by deep mining to make grease, casting moulds, etc.

During WWI the production dropped, although not everywhere. Prisoners of war were employed temporarily. A brickyard was run at Wyszonowice. From 1924 the quarries at Strzelin were operated by a Wrocław-based firm *Vereinigte Schlesische Granitwerke*, which also managed opencast mines at Mikoszów and Rogoźnica¹⁷⁸. Material was also extracted at Biały Kościół, Gębczyce and Jegłowa. During WWII the quarries at Strzelin employed the local Poles as well as prisoners of war (Frenchmen, Poles and Russians). After 1945 some plants were quickly opened; among the first ones were Strzelińskie Kamieniołomy Drogowe (Strzelin Road Quarry) and Dolnośląskie Zakłady Łupku Kwarcytowego (Lower Silesian Quartzite Slate Plant) at Jegłowa. In the years 1946–1974, rock materials were primarily extracted at Strzelin, Gębczyce, Kowalskie, Targowica, Strzegów and Jegłowa. Over time, some quarries were closed down, while others increased production. In the 1990s and at the beginning of the 21st c., most of the plants were privatised, and at some locations (e.g. at Gębczyce) extraction was resumed, where it had not been conducted for many years. At present, Strzelińskie Hills are gradually becoming one of the major geoattractions in Lower Silesia¹⁷⁹.

Rafał Eysymontt

A PLAN OF THE MEDIEVAL STRZELIN

Strzelin was one of those Silesian towns that had a regular layout, a nearly square Rynek Square and a massive mid-Rynek block. The regularity was reinforced by the town's peculiar location, without any limiting water courses or hill slopes. The developed form of Strzelin's plan results from the fact that the town received the town rights late and they were modelled on the charter status of the town of Świdnica. In 1292 appears the designation *civitas nostra novella*. A 1293 document of Bolko I, Duke of Świdnica, talks about *nova plantacione et locacione*. It was then that the Duke gave to the hereditary voyt some important elements of the town's endowment: a bath house, butcher's stalls, bread stalls and shoemaker's stalls. The central location of Rynek Square and its regular dimensions can be compared to the spatial layout of the chartered town of *Reichenbach/Dzierżoniów*. From the beginning of the charter, Strzelin's Rynek Square was to have 34 butcher's stalls, 32 bread stalls and 30 shoemaker's stalls¹⁸⁰. Nicolas the Little, Duke of Ziębice, allowed the town to place in Rynek Square, near the town hall, some additional stalls for trade in suet, hay and fodder, as well as cloth stalls, where cloth was sheared.

21. Strzelin. Town map, 1865

The nearly square Rynek Square, measuring 115 x 115 m, had double streets running from the corners. Of note is the fact that the blocks from the north and the west were additionally cut across by a single street (the streets were probably built after a fire in 1548). In this way, Rynek Square acquired a simple link with the town gates. The straight lines of the streets are clearly seen both on a plan from 1824, referred to as *Urmessstischblatt*, and on a plan by Alkiewicz from 1865. The routes of the streets and the main axis of the mid-Rynek block indicates the directions of the development of the town's space and the major transport routes (towards Wrocław and Ziębice). The only major irregularity seen on the town map is the route of the street running from Rynek Square diagonally towards the south-east (in this way it mimicked the shape of the older oval-shaped village around the church of St Gotthard).

After a fire in 1548, the houses in Rynek Square were largely masonry. The north-eastern and south-western corners visible in modern period cartography, with the entry into the square hidden by them attest to the existence of arcades in the town (at some stage of its development). The most variety in terms of the plot width was to be found in the eastern frontage – with narrow plots with irregular limits, which may indicate that this section of the town was the oldest (what is more, the curved front wall of this block of houses significantly projects into the Rynek Square light – this can be seen on a plan from 1865).

The blocks of houses in Rynek Square had two or three fronts. The western block was additionally divided crosswise with two narrow streets. The blocks were rectangular in shape only on the north-west side. The irregular boundaries of the other blocks result from their locations: on the south side, there was a convent and a castle, and on the east side, there was the church of St Gotthard, the parish church, a 'parish church market' (*Pfarr Ring*) and a 'potters' market' (*Topfer Markt*).

The church of St Michael the Archangel (most probably created simultaneously with the town, as it is mentioned from 1301)¹⁸¹, built in the east, was oriented perpendicularly in respect of the Rynek Square frontage. In the south, Rynek Square was adjoined by the 'ducal land', on which a convent of the Poor Clares with a church, knights' manor houses and a Jewish settlement were set up¹⁸². In 1307, the sisters waived some of their rents from the town, e.g. from the slaughterhouse, in exchange for a consent to enlarge the area of the convent's fields¹⁸³. The convent adjoined the town walls and the ponds and streams that lay beyond them; those were regulated with a dam and fed a mill owned by the Poor Clares¹⁸⁴. The close proximity of the pond may have been the cause for the town's irregular outline on this side. Kurt Bimler, who claimed that the tower of the rotunda of St Gotthard constituted a fragment of the town fortifications, proposed a theory about the originally smaller town outline – less extensive easterwards (by over 100 m) and southwards (by about 50 m)¹⁸⁵. However, today it is presumed that the irregularity of the town's outline from the east was a result of the fact that a knight settlement had existed there earlier; the settlement was connected with the church of St Gotthard and was absorbed by the chartered town.

The existence of the walls encircling the town was officially confirmed in 1328. The area within the walls of the first ring amounted to ca. 1,050 x 950 m (a nearly rectangular, and not an ellipsoidal outline). Another, bigger ring was located about 65 m away from the first one. The walls were cut through by three gates: Wrocławska Gate from the north, Ziębicka Gate from the west and Wodna Gate from the south – that led to the water suburb. There were four towers in the corners of the walls: Garncarska, Piekarska, Prochowa and Katowska (known as Prosiąna).

The most extensive suburbs were those along a stone road that led south. From the 14th c., before Wodna Gate at Wojślawice stood a hospital, from the direction of Wrocław – a chapel of St Barbara (1532), and in the south suburb, i.e. in the Old Town, there was a church of the Blessed Virgin Mary, mentioned from 1316¹⁸⁶.

After a fire in 1548, which only left 12 houses undamaged¹⁸⁷, the town rebuilt largely in the Renaissance style. At the beginning of the 17th c., on the site of the former convent of the Poor Clares a ducal house was erected. Many of the houses must have been constructed after the second big fire, which broke out in 1619, during which the town hall tower, the stalls, the Merchants' House, the malt plant, the torture house and numerous burgher houses burnt down. Another modernisation stage was constituted by Baroque redevelopments undertaken at the discretion of the Augustinians, although in 1711 there were still some empty plots within the town walls.

Maciej Małachowicz

STRZELIN – THE TOWN HALL BLOCK – THE HISTORY OF TRANSFORMATIONS (A COMMENTARY TO MAP NO. 6)

The first masonry building of the town hall block was probably a stone tower with a square base and the outer dimensions at the ground level 10.6 x 10.6 m. The lower storey functioned as a hunger dungeon. Above it, there was a vaulted room with a chimney used for interrogation or as

22. Strzelin. Town hall and the Market Square, 1747–1750

a guard's chamber. It was connected via internal stairs (within the wall width) with an upper, vaulted chamber, still during the Middle Ages turned into a prison room. Above, the tower walls had the octagonal form. A masonry town wall on an L-shaped base was added to the tower from the south and east (probably in the first third of the 14th c.). The town wall basement housed a beer inn and a beer or wine storage place. From the west, two rows of stalls were placed next to the tower; initially, these probably had a wattle-and-daub construction, and in the Late Middle Ages they were replaced with a masonry, two-band building divided into six parts, with a basement, containing five stalls.

The late medieval redevelopment of the town hall was carried out by ca. 1526 (a date on the portal). In 1548 the Gothic edifice was damaged by fire. In the 1560s the structure was redeveloped in the Renaissance style, during which a western commercial building was annexed to the town hall. The Renaissance town hall is presented in drawings by F.B. Werner. In 1619, another fire of the town damaged, among other things, the town hall tower, which was subsequently rebuilt in 1620. In 1648 the upper section of the tower collapsed – the reconstruction was completed in the following year. A fire of the town in 1706 partly damaged the town hall and its tower – their rebuilding ended in 1719. The town hall tower was destroyed again during a storm in 1817 – it was rebuilt in the following year. After yet another fire of the town (1822), the town hall was redeveloped in the neo-Gothic style, and the upper part of its Renaissance attic was removed.

The military operations in 1945 brought about a complete destruction of the town hall. In the years 2004–2005, study and preservation work was done on the structure. Several years later the tower was rebuilt according to a concept by architects Maciej Małachowicz and Rafał Karnicki

Małgorzata Chorowska, Ewa Różycka-Rozpędowska,
Jerzy Rozpędowski

THE BURGHER HOUSE AND PLOT (A COMMENTARY ON PLATE NO. 4 AND 5)

The western part of the town, which has a regular layout, was laid out using a measuring line 150 feet long (one foot = 28.8 cm = 1/2 Wrocław ell – the measurement units in use in Silesia at least from the 1240s¹⁸⁸). In the case of Strzelin, the application of the foot and the measuring line as above is confirmed by the dimensions of the town's regular section – the blocks of buildings and Rynek Square. The latter, on a nearly square plan, had a side 3 lines long, and thus an area of 9 square lines (so-called *wężysko*). Longitudinally, the town was about 7 lines wide: 2 lines – the north Rynek Square block, 3 – Rynek Square, 2 – the south Rynek Square block. The town's latitudinal span – from the western defensive walls to Rynek Square's eastern frontage – 260 m, i.e. 6 lines. Behind Rynek Square's eastern frontage lay an area of less regularly spaced buildings, connected with the former settlement near the church of St Gotthard, but the connection of the town's outer outline, especially the eastern section of the town walls, with the measuring line, is also visible here.

Although the town was destroyed several times, the fragments of the street grid that are of interest to us remained unchanged until 1945, despite the redevelopment in the 16th c. The most serious damage occurred during WWII. It was then that the buildings around Rynek Square were largely destroyed. In the 1950s, they were practically razed to the ground, when the ruins were demolished and the basements were filled up with rubble. Only along two Rynek Square frontages were new buildings erected. This means that any study into the building layout and parcellation is currently very difficult.

STRZELIN'S CHARTERING PARCELLATION

The size of a parcel with a 50-foot front, as established by Janusz Pudelko, in principle corresponds to the measuring line grid, as fronts of three of such parcels fit into one line. Originally, the Rynek Square blocks should have comprised eight parcels plus a 50-foot street width – a total of

450 feet. The length of the Rynek Square parcels, considering the length of the line, should amount to 150 feet. However, the properties extend quite deeply into Rynek Square, which means that their length is up to 200 feet. In the case of plots oriented transversely to the Rynek Square ones, their two lengths amounted to 400 feet, and so one should have been 200 feet. These observations led Janusz Pudełko to the conclusion that the length of the charter plot was 200 feet¹⁸⁹. The Plate shows such a geometrically correct diagram of Strzelin's charter parcellation, with the measuring line grid marked in blue, and the division into parcels, with designated property fronts, marked in red. The diagram was drawn up against the town plan from 1912. It was used because no later plan, on which buildings destroyed in 1945 would have been shown, was available.

The reconstruction of the parcellation of the medieval Strzelin was verified against the measurements of the relics of the original buildings – a material obtained during the local excavations. In the case of Strzelin, multi-layered archaeological and architectural excavations were carried out within one quarter – adjoining the south-eastern corner of Rynek Square. It is delimited by Kościelna, Rycerska and Wodna Streets¹⁹⁰. Only two of the Rynek Square blocks were examined (to a much lesser extent): (1) Rynek Square's eastern frontage was cut by a narrow excavation, which revealed the medieval basements of the demolished houses at Nos. 1-9 (acc. to the pre-war numbering)¹⁹¹; (2) the block delimited by Starowrocławska, Różana and John Paul II Streets was subject to point excavations¹⁹². Despite the limited scope of the latter, the structure of the divisions within the block was discovered, and very interesting results regarding the oldest masonry buildings at Strzelin were obtained, as this is the block located in the very centre of the regular parcellation – it constitutes the western part of the north Rynek Square quarter. Until the mid-16th c., the quarter was not divided with a street running from the north to the south (today: John Paul II Street), but formed a whole¹⁹³. The actual block dimensions were established: depth – 290–300 feet (ca. 2 measuring lines), width – 176–180 feet (originally, most probably 200 feet, less one half of the width of the street that was built in the 16th c.). The question arises, therefore, whether over the distance of those 200 feet any remnants of four 50-foot parcels can be found.

In the Rynek Square frontage, relics of seven medieval buildings have been discovered; currently, these belong to six buildings numbered as 29-34, Rynek Square. The widths of their fronts add up to 180 feet, but apart from the two corner houses (29 and 30 Rynek Square), which really took up a property 50 feet wide, the other ones, after being paired, differ from the measurement of the modular property: the combined width of the houses at 31 and 32, Rynek Square amounted to as many as 63 feet (24+39), and the total width of the houses on the plot at 33, Rynek Square – only 45 feet (22+23).

The situation in the Starowrocławska Street frontage is similar. Initially, its south section constituted a side border of the property at 29, Rynek Square. There, the archaeologists have discovered 19th–20th-century walls with a length of 168.4 feet. The figure might correspond to a modular parcel (150 feet) and an arcade protruding into Rynek Square. Further north, some medieval relics, belonging to five buildings, have been found – however, the adjoining properties do not add up to parcels that are 50 or 60 feet wide, which does not allow us to determine the size of the modules of the original division.

All in all, the regularity of the layout in Strzelin's western section is definitely not accidental. It is a result of the use by the surveyors of a measuring line grid with a side 150 feet long. The application of the grid determined the geometry of Rynek Square and of the Rynek Square blocks. It is likely that when the blocks were further subdivided, a module measuring 50 x 200 feet was used, but it is also possible that no module was applied at all and the property fronts had various widths, depending on the inhabitants' (newcomers') needs or the existing ownership structure.

The above-mentioned quarter of buildings delimited by Kościelna, Rycerska and Wodna Streets was not unambiguously linked to the near-Rynek-Square geometry, as it was located near the former settlement at the church of St Gotthard, or rather – along the junction of the two areas. Rescue archaeological excavations confirmed information from historical data that the beginnings of settlement in the area go back to the 12th c. The excavations were carried out in three fourths of the quarter. Measurements taken of the foundation and basement walls and an analysis of the 22 cm wide division path (discovered between the houses at Nos. 14 and 15 in Kościelna Street) hint at a different parcellation model than that used in Rynek Square. The path divided the block into two more or less equal parts, each corresponding to two trapezoidal plots with a width of about 17.6–21 m and a length of 36.4–39 m. Converted to Rhenish feet (= 31.4 cm), the measurements are: 56–67 feet by 116–124 feet, which corresponds to parcels 60 x 120 feet. Each of them was later divided into three properties (12–14, Kościelna Street; 15–16, Kościelna Street; and 1, Wodna Street). Thus, a dynamic model of the quarter division can be proposed, which provides for the parcellation reorganisation in connection with Strzelin's re-chartering by Bolko I. Within the model, the measurements of the division path and the parcels measuring 60 x 120 Rhenish feet would be linked to the parcellation of the settlement at the church of St Gotthard, which was a private chartering by a noble family, while the later division into 50-foot parcels – with the attempt to reorganise this part of the town in connection with a successful chartering by Duke Bolko I.

THE BURGHER HOUSE AT STRZELIN IN THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN ERA

Still in the Middle Ages, nearly the entire western section of Rynek Square's northern and eastern frontages were filled with masonry houses, usually facing the square with their gable. Earlier, the area was certainly built up with wooden or mixed (frame) structure houses, which stood on stone, vaulted basements. Within the excavated quarters, there were 17 basements (1–9 and 29–34, Rynek Square, and 13–14, Starowrocławska Street), built from rough granite, with mortar with a large share of clay or clay sand and a relatively small amount of lime. Above some of the basements there were relics of stone main walls bound with the same type of mortar. They were thus masonry houses with basements, and considering the width of the walls, they had two or three storeys. Another structural solution were houses with a basement and walls resting on pillar-and-arch (arcaded) foundations. In some cases the basements and the arcaded foundations were erected as part of a single construction effort, in others – the latter appeared after the wattle-and-daub walls were replaced with masonry ones, from rough granite and sandy clay mortar. Clay-based mortar was used at Świdnica until the mid-14th c., and afterwards only in some stairs leading to basements and ramps, as well as – as a matter of exception – in the synagogue from 1381 in Rynek Square's western quarter¹⁹⁴. By analogy, one can assume that the oldest masonry buildings at Strzelin might have been erected even before the mid-14th c. Their relics have been found on the properties at 2, 3, 8, 9, 29–31, Rynek Square, 12, 13 Różana Street and 12, 13 and 17 Starowrocławska Street. As regards the properties at 4–7, 32, 34, Rynek Square, 14–18, Starowrocławska Street and 3/4, Jana Pawła II Street, masonry facades appeared over the basement vaults in the 2nd half of the 14th c. or in the 15th c.; only in the case of the house at 33, Rynek Square its wattle-and-daub structure was replaced with a masonry one during the Renaissance.

23. Strzelin. The Market Square's northern frontage, 1747–1750

In the Kościelna and Wodna Street frontages, which are slightly more distant from Rynek Square, masonry houses of a version similar to that known from the modern era iconography and cartography from the region came from the end of the 15th c. at the earliest, and mostly from the 16th c. and the early 17th c. Just like in Rynek Square, they were definitely preceded by frame construction houses on stone, vaulted basements.

Strzelin's buildings were mostly gabled structures. The facade widths were small, from 5.5 to 13 m, with a majority of them being 6.5 m. The houses in Rynek Square had a depth of up to 24 m (34, Rynek Square), while those in the side streets – up to 18–20 m (12–16, Kościelna Street; 1, Wodna Street). The plots in Rynek Square were longer than the other ones by the length of the arcades, originally most probably from wood, which were absorbed by masonry houses, which in turn lengthened those plots over the standard 150 feet.

The medieval houses had two bays and the modern era ones – three bays. Their spatial layout was typical, similar to that to be found at Wrocław, Świdnica or Głogów. From the street, on the ground floor, there was one, wide room called a vestibule, and above it, on the first floor, there was one large chamber or two narrow ones divided with a wooden partition. On the ground floor, at the back, there was also a chamber, and next to it – a narrow passage to the yard (12, Kościelna Street). In the middle section of modern era houses there was an additional (third) circulation-and-kitchen bay. In it, there were stairs up to the first floor and down to the basement – the latter started in the back part of the vestibule.

HOUSES IN THE QUARTER DELIMITED BY KOŚCIELNA, RYCERSKA AND WODNA STREETS

The foundations and the lower sections of the house walls discovered there were from stone, erected with clay mortar, which made their chronological allocation significantly more difficult. There was also no *in situ* detail that would unquestionably indicate when they were created. The archaeological excavations have confirmed that the quarter was erected in the 15th–16th centuries and later, and have allowed us to establish, at least in some cases, the order in which the adjoining houses were built. The masonry buildings were preceded by wooden or frame construction ones.

The houses had basements under some part of them. The basements were dug up in undisturbed soil and were surrounded with rather thin walls, on which barrel vaults were placed. Initially, stone stairs down to basements led from the vestibule (e.g. in the houses at Nos. 12–16). It was only in the 19th/20th c. that entrances to cellars were started to be made from the yards.

Only the house at No. 12 had probably two bays, with a vestibule in the first one and a narrow (1.0–1.5 m) passage to the yard at the back. There is no doubt that in the houses at Nos. 13, 15 and 16 there was a middle bay, which was used for vertical circulation; furthermore, in the house at No. 16 winder stairs down to the basement and some traces of such stairs leading up to the first floor have been preserved.

All the yards were surrounded with stone walls 75–85 cm thick. Only on property No. 12 and in Wodna Street the walls indicate basements and the previous existence of buildings over them. As regards the other properties (Nos. 13–15), the walls from the yards and the walls separating the properties are set at a small depth, and in such separated areas, in the south sections of the parcels, relics of kitchens, chimneys and stoves related to industrial activities and facilities indicating intensive beer brewing operations have been found. The facilities include stone vats for fermenting malt, malt drying kilns, brewing boilers and several wells, which were situated (just like at Świdnica) at the parcel borders so that the neighbours were able to use them freely. The accumulated archaeological layers indicate that beer was begun to be brewed very early, just after the town was chartered, i.e. towards the end of the 13th c. Brewing organised on a manufactory-basis declined towards the end of the 19th c., when a modern brewery was built nearby.

PROPERTY AT 12, KOŚCIELNA STREET

This is a corner plot (today measuring ca. 9 x 35 m) at the junction of Rycerska and Kościelna Streets, with its front facing north, from Kościelna Street. The building had two bays (ca. 10 x 20.5 m). In the front bay on the ground floor there was a vestibule. The eastern section was probably occupied by a small office, which can be concluded on the basis of the fact that a stone, vaulted cellar was located below it.

PROPERTY AT 13, KOŚCIELNA STREET

This plot is very narrow (ca. 4.5–5.0 m x 36 m). From the very beginning, the house had rather three bays, a vestibule with a basement in the first bay, a chamber from the yard with a narrow passage next to it, and a staircase between them in the middle bay.

PROPERTY AT 14, KOŚCIELNA STREET

The plot is 5–6 m wide in the light of the side walls (it widens northwards) and ca. 36 m long. At a level below the ground floor, an older, partly demolished wall has been preserved – originally it delimited property No. 14 from the west and it ran in parallel to the present border wall between houses Nos. 14 and 15, as well as a narrow division path nearly a foot wide (21–23 cm). Both the walls were set at a small depth, on a levelling sand layer, placed on a cultural layer. In the south section of the yard, 95 cm from the partition wall face, there was a well and a rectangular tank embedded in the ground, probably used to store water. In the south-western section of the property there was a basin-shaped depression – probably mash fermentation tanks were placed there.

PROPERTY AT 15, KOŚCIELNA STREET

Occupied by a house measuring 5.5 x 19 m, a three-bay structure following redevelopment, with stone cellars. A well with a brick casing, which replaced a stone one, was located near the west border wall.

PROPERTY AT 16, KOŚCIELNA STREET

A building 4.5–5.5 m x 17 m with a basement.

PROPERTY AT 1, WODNA STREET

Along Wodna Street, about 7 m from the corner with Kościelna Street, over a distance of 15 m, a face of an external stone house wall was found; the face was fixed on clay mortar and was made up of flat (ca. 6 cm thick) plates of rough granite.

- ¹ T. Sahaj, *Środowisko geograficzno-przyrodnicze*, [in:] *Strzelin. Monografia*, p. 11–12.
- ² SUB, Bd. 1, Nos. 19, 28, 45, 100, 115, 148, 171, 186, 247.
- ³ Niemcza. *Wielka historia małego miasta*, ed. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002, p. 32.
- ⁴ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, p. 68–70.
- ⁵ SUB, Bd. 6, No. 308.
- ⁶ Above all: A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możliwości założenia targowe w XIII wieku*, 'Studia z Dziejów Osadnictwa', Vol. 3, 1965, p. 39–51; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, 'Archiv für schlesische Kirchengeschichte', Bd. 30, 1972, p. 1–36; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzeliów*, [in:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, ed. C. Buško et al., Wrocław–Prague 2002, p. 93–95.
- ⁷ SUB, Bd. 2, No. 8, 24, 79, 167, 229, 234, 241, 245, 252, 270–271, 273, 276, 297, 323, 329, 331, 342, 410, 421–422, 429; A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, p. 40; M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, p. 74–75. A 1228 document in which Raclaw of Strzelin acts as a witness is regarded as fake (SUB, Bd. 1, No. 367). See the remarks F. von Heydebrand und der Lasa, *Die Herkunft der Breslauer Bischöfe Thomas I und Thomas II*, ZVGS, Bd. 51, 1917, p. 134–163.
- ⁸ SUB, Bd. 3, No. 482.
- ⁹ SUB, Bd. 3, No. 468 (*nova ecclesia, quam edificavit nobilis vir Boguslaus amicus noster*).
- ¹⁰ More: A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, p. 43. Cf. the village identification with the settlement Ellgot lost before 1550 between Biedrzychów and Krzepice (K. Eistert, *Die Dörfer Ellguth im Kreise Strehlen*, SH, 1942, p. 91–95) or with Mikoszew (P. Klemenz, *Die Ortsnamen des Kreises Strehlen*, SH, Bd. 2, 1926, p. 24).
- ¹¹ A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, p. 41; M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie...*, p. 76; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 93.
- ¹² About the origin of the so-called Old Towns: T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy: przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII wieku*, KHKM, R. 4, 1956, No. 4, p. 631–750.
- ¹³ Eg. T. Kozaczewski, *Strzelin przedlokacyjny*, Scientific Journals of Wrocław University of Technology. Architecture, R. 13, 1956, No. 1, p. 17 et seq.; P. Rozenek, *Ulice dawnego Strzelina*, Kwidzyn 2014, p. 8–9, 71.
- ¹⁴ SUB, Bd. 6, No. 457; RS, No. 2635.
- ¹⁵ More: M. Młynarska-Kaletynowa, *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, [in:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, ed. S. Kuczyński, Vol. 6, Warsaw 1994, p. 88–89.
- ¹⁶ The author polemicalizes with K. Bimler's thesis (*Die schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 2, Breslau 1941, p. 93) that the church was a relic of Strzelin's fortifications.
- ¹⁷ T. Kozaczewski, *Strzelin przedlokacyjny...*, p. 17–37; *idem*, *Rotunda w Strzelinie*, Reports of Wrocław Scientific Society, Vol. 8, 1953, *passim*. The author made the reconstruction on the basis of a plan from 1849 and drawings by K. Bimler (*Die schlesischen Massiven...*, p. 93). In the northern part of the oval-shaped village there stood a church of St Gothard, a road ran south towards the presumed crossing over the Olawa. Remarks about the primitive nature of the technology and the traditionalism of the form of the Silesian rotundas, challenging so early dating of the church: Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław–Warsaw–Cracow 1963, p. 250–251.
- ¹⁸ H. Śledzik-Kamińska, *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych na cmentarzysku przy kościele św. Gotarda w Strzelinie*, ŚSA, Vol. 21, 1980, p. 94–95; Z. Lissak et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Kościół św. Gotarda*, InfArch, Warsaw 1980, p. 188–190. The oldest obtained ceramic (so-called traditional) was dated by the authors, probably in connection with the determinations by T. Kozaczewski, to the 12th c.
- ¹⁹ RS, No. 3552.
- ²⁰ SUB, Bd. 5, No. 86; APWr, Rep. 121, No. 46 (45); RS, 3655; *Beiträge zur mittelalterlichen Statistik des Bisthums Breslau*, hrsg. v. J. Jungnitz, ZVGS, Bd. 33, 1898, p. 387–388; K. Eistert, *Die Dörfer Ellguth...*, p. 93.
- ²¹ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie...*, p. 430; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi*, Wrocław 1974, p. 172.
- ²² RS, No. 2965, 3147, 3552; A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, p. 46.
- ²³ RS, No. 2661, 2719.
- ²⁴ RS, No. 3607. The Old Town as Altstadt mentioned in 1316. In 1409 as *die alte Stadt*. APWr, Rep. 121, No. 52 (51).
- ²⁵ Z. Bandurska, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzelina (woj. wrocławskie)*, mpis PKZ, Wrocław 1984, p. 12–13.
- ²⁶ T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 93–95. From Strzelin (by road via Biały Kościół) and from Grodków the town was less than 20 km away. As a charter initiative of the masters from Strzelin is it regarded e.g. by A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa...*, 49.
- ²⁷ SUB, Bd. 5, No. 367.
- ²⁸ T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 94. In 1284, Przeworno as a village: SUB, Bd. 5, No. 86.
- ²⁹ SUB, Bd. 5, No. 86; Bd. VI, No. 251; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 93–95.
- ³⁰ W. Kuhn, *Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Bad Windsheim 1971, p. 162; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 93. Compare the functioning of Siebenhuben near Wrocław or Jawor. Today, the village near Przeworsko is a small estate; the relics include: the palace, the church and the churchyard.
- ³¹ RS, No. 3847.
- ³² RS, No. 5409; H. Neuling, *Schlesiens Kirchorthe und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, p. 241.
- ³³ P. Kopka, *Katholische Pfarrgeschichte von Prieborn-Siebenhufen 1292–1926*, [b.m.w.] 1926, p. 12.
- ³⁴ J. Harasimowicz, *Mors ianua vitae: śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992, p. 194, 272–273.
- ³⁵ SUB, Bd. 6, No. 78; RS, No. 3553.
- ³⁶ RS, No. 3466, 3553; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 93–95.
- ³⁷ SUB, Bd. 6, No. 78, 85; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 94.
- ³⁸ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt Strehlen in Preussisch Schlesien*, Breslau 1853, p. 3.
- ³⁹ T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Scientific Studies of the Institute of Architecture, Art and Technology of Wrocław University of Technology, Vol. 5, 1976, p. 7, 12; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki*, Wrocław 2009, p. 507.
- ⁴⁰ W. Gluziński, J. Piątek, M. Zlat, *Studium historyczne do odbudowy ośrodka zabytkowego w Strzelinie*, mpis PKZ, Wrocław 1953, p. 9.
- ⁴¹ T. Jurek believes that the chartering of Strzelin was initiated by Raclaw Drzemlik, a brother of Bogusław the Younger, who was active on Wrocław court (*Trzynastowieczne lokacje...*, p. 93).
- ⁴² T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje...*, p. 95.
- ⁴³ RS, No. 3607.
- ⁴⁴ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, hrsg. v. G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, Hamburg 1832, No. 164.
- ⁴⁵ SUB, Bd. 6, No. 308.
- ⁴⁶ RS, No. 4140.
- ⁴⁷ RS, No. 3694; APWr, Rep. 121, No. 39 (38); C.A. Schimmelpfennig, *Bemerkungen, Ergänzungen und Berichtigungen zu neueren Schriften auf dem Gebiete der schlesischen Geschichte*, ZVGS, Bd. 10, 1870, p. 198.
- ⁴⁸ K. Drescher, *Chronik der Stadt Strehlen*, Strehlen 1889, p. 455; M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, Part 1, Wrocław 2000, p. 94.
- ⁴⁹ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 33–34.
- ⁵⁰ Based on a foot amounting to 0.288 m and ell of 0.576 m – J. Pudielko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, KAIU, Vol. 9, 1964, No. 2, p. 118–119, 131.
- ⁵¹ K. Drescher, *Chronik...*, p. 455.
- ⁵² K. Drescher, *Chronik...*, p. 6–7.
- ⁵³ RS, No. 4764.
- ⁵⁴ APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 29 (19a).
- ⁵⁵ APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 101 (87a).
- ⁵⁶ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 33–34.
- ⁵⁷ In the course of today's Staszica, Pocztowa, Rybna and Młynarska Streets. Some relics of the oldest walls with traces of the porch in Wodna Street and of the second ring, e.g. in Pocztowa Street, still survive. A part of Brzegowa Street is a fragment of the old Młynówka.
- ⁵⁸ G. Ciara et al., *Brama Ziębicka w Strzelinie*, ŚSA, Vol. 44, 2002, p. 375–392.
- ⁵⁹ E. Günther, *Der Strehleener Pulverturm*, SH, 1942, p. 47.
- ⁶⁰ At the end of the 18th c. the settlement with 19 houses retained its special character – *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, ed. J. Janczak, T. Ładogórski, Vol. I, Part 2, Wrocław 1976, p. 109.
- ⁶¹ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 173–174; K.F. Schönwalder, *Die Piasten zum Bringe oder Geschichte der Stadt u. des Fürstenthums Brieg*, Bd. 3, Brieg 1856, p. 331.
- ⁶² E. Günther, *Strassen und Plätze im alten Strehleener Stadtgebiete*, SH, 1938.
- ⁶³ APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 13 (7).
- ⁶⁴ K. Drescher, *Chronik...*, p. 6–7.
- ⁶⁵ C.A. Schimmelpfennig, *Strehlen und der Rummelsberg*, Strehlen 1887, p. 67.
- ⁶⁶ R. Heck, *Rozwój stosunków gospodarczych i społecznych*, [in:] *Historia Śląska*, ed. K. Maleczyński, Vol. 1, Part 2, Wrocław–Warsaw–Cracow 1961, p. 178.
- ⁶⁷ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, T. 1, hrsg. v. C. Grünhagen, H. Markgraf, Leipzig 1881, p. 308–309.
- ⁶⁸ RS, No. 5808.
- ⁶⁹ RS, No. 5572; M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, Vol. 2, Breslau 1897.
- ⁷⁰ See: J. Romanow et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Dawny kościół parafialny św. Michała*, InfArch, studies year 1978, Warsaw 1979, p. 259.
- ⁷¹ RS, No. 2660, 3663.
- ⁷² RS, No. 2260, 2262; acc. to K. Dreschera (*Chronik...*, p. 3, 96) the endowment was granted in 1295, when the Poor Clares were given land for construction.
- ⁷³ APWr, Collection of Klose's manuscripts, *Diplomata Strigonensia et Bregensia*, call No. 152, k. 24.
- ⁷⁴ APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 18 (12), 33 (21).
- ⁷⁵ APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 33 (21).
- ⁷⁶ J. Romanow et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Średniowieczny szpital i kaplica*, InfArch, studies year 1978, Warsaw 1979, p. 260.
- ⁷⁷ RS, No. 5006; APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 11 (6a), 13 (7), 96 (83); *Urkundensammlung zur Geschichte...*, No. 165; J. Kopietz, *Geschichte der deutschen Kultur und ihre Entwicklung i Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910, p. 136.
- ⁷⁸ RS, No. 5464; APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 94 (81), 103 (89).
- ⁷⁹ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 12, 122–123; traces of burning visible in town wall relics: G. Ciara et al., *Brama Ziębicka...*, p. 378.
- ⁸⁰ R. Heck, *Rozwój stosunków...*, p. 176. The number of plots is estimated at 180–190: M. Goliński, *Wokół socjotopografii...*, p. 94.
- ⁸¹ R. Heck, *Rozwój stosunków...*, p. 176; M. Goliński, *Wokół socjotopografii...*, p. 26–27.
- ⁸² R. Heck, *Stosunki społeczne i narodowościowe Strzelina w drugiej połowie XIV wieku (w świetle nieznanego spisu podatkowego z roku 1371)*, 'Sobótka', 1964, Journal 1–2, p. 182, 193.
- ⁸³ The village is mentioned from 1301 – P. Klemenz, *Die Ortsnamen...*, p. 27.
- ⁸⁴ C. Grünhagen, *Die Hussitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872, p. 139–140.
- ⁸⁵ *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Bd. 6. *Geschichtsquellen der Hussitenkriege*, hrsg. v. C. Grünhagen, Breslau 1871, No. 142; *Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, prep. R. Heck, E. Maleczyńska, Wrocław 1953, p. 112.
- ⁸⁶ E. Günther, *Der Strehleener...*, p. 47.
- ⁸⁷ *Scriptores Rerum...*, No. 111, 129.
- ⁸⁸ *Lehns- und Besitzurkunden...*, p. 378–380, 386–388, 392, 394–395.
- ⁸⁹ M. Goliński, *Dzieje zamku na Gromniku*, [in:] *Gromnik. Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu*, ed. K. Jaworski, A. Pankiewicz, Wrocław 2007, p. 15; about the family: R. Sikorski, *Czirnowie na średniowiecznym Śląsku – wybrane problemy z historii rodu do połowy XIV wieku*, [in:] *Z badań nad historią Śląska i Europy w wiekach średnich*, ed. M. Goliński, S. Rosik (*Scripta Historica Medievalia*, Vol. 3), Wrocław 2013, p. 97–121 (there earlier literature).
- ⁹⁰ APWr, Akta miasta Wrocławia, B 89. 4, No. 178 (1478).
- ⁹¹ E. Günther, *Die Raubritter vom Rummelsberg*, SH, 1925, b.s.
- ⁹² APWr, Akta miasta Wrocławia, B 89.4, No. 103.
- ⁹³ K. Drescher, *Chronik...*, p. 90–91.
- ⁹⁴ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 149.
- ⁹⁵ APWr, Rep. 132a, A deposit of the town of Strzelin, No. 106 (91).
- ⁹⁶ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 167, 282–283; *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*, Vol. 17: *Schlesische Religions-Akten 1517 bis 1675*, Teil 2, hrsg. v. J. Grünwald, J. Gottschalk, Köln 1982, p. 48.
- ⁹⁷ In 1600 one cart left for Cracow: M. Wolański, *Statystyka handlu Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1963, p. 2.
- ⁹⁸ K. Drescher, *Chronik...*, p. 128; *Strehlen im Jahre 1809*, SH, 1929, p. 62.
- ⁹⁹ F. Lucae, *Schlesiens curieuse...*, p. 1416; *Kurze Beschreibung der Stadt Strehlen im Jahre 1735*, SH, 1927, p. 5–6.
- ¹⁰⁰ F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. V, 39, 435.
- ¹⁰¹ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 1, Brieg 1783, p. 13.
- ¹⁰² F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt...*, p. 316–317.
- ¹⁰³ More: *Jubiläumsschrift zum 350 Jahr Bestehen der Adler-Apotheke*, Strehlen 1941.
- ¹⁰⁴ K. Drescher, *Chronik...*, p. 103–104, 413, 415.
- ¹⁰⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur...*, p. 13.
- ¹⁰⁶ Z. Bandurska, *Dom książęcy w Strzelinie*, KAIU, Vol. 28, 1983, p. 69 et seq.
- ¹⁰⁷ F. Lucae, *Schlesiens curieuse...*, p. 1416–1417.
- ¹⁰⁸ K. Drescher, *Chronik...*, p. 36; I. Czachorowska, *Wiek XVII i pierwsze dziesięciolecie XVIII w.*, [in:] *Strzelin. Monografia*, p. 80, 84.
- ¹⁰⁹ D. Wojtucki, *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, Chudów 2009. The stone flogging pillar is now to be found on the grounds of the former convent.
- ¹¹⁰ K. Lineck, *Die katholische Pfarrkirche zu Strehlen*, SH, 1925, b.s.; A. Kolbiarz, *Życie i twórczość Leopolda Straussa. Przyczynek do badań nad rzeźbą barokową w księstwie ziębickim*, 'Roczniki Sztuki Śląskiej', Vol. 20, 2011, p. 14–18.
- ¹¹¹ On the stone – the date commemorating the appointment of the town night (fire) guard.
- ¹¹² E. Günther, *Aus der Baugeschichte der Strehleener Michaelis-Kirche*, SH, 1927, p. 30–33.
- ¹¹³ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1930 bis 31 Dezember 1931*, p. 44. At present, the statue stand before the church in Staromiejska Street.
- ¹¹⁴ Detailed: E. Günther, *Was Strehlen als junge preußische Stadt erlebte*, SH, 1928, p. 4–26.
- ¹¹⁵ M.K. Kocińska, J. Maik, *Średniowieczne i nowożytnie plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku*, 'Acta Archaeologica Lodziensis', Vol. 50/52, 2004, p. 23, 50–51.
- ¹¹⁶ K. Drescher, *Chronik...*, p. 345–346.
- ¹¹⁷ *Strehlen im Jahre 1809...*, p. 63.
- ¹¹⁸ T. Bieda, J. Domański, *Z historii českých kolonií v okolí Strzelina*, 'Slezský Sborník', R. 1964, Journal 1, p. 31–41.
- ¹¹⁹ [b.i.] Klebs, *Die Gründung der evangelisch-reformierten Gemeinde Hussinetz durch*

Friedrich den Großen, SH, 1927, p. 25–27.

¹²⁰ H. Hoffmann, *Beschwerden über die Ansiedlung böhmischer Kolonisten in Pentsch 1799*, SH, 1942, b.s.

¹²¹ The estimates of the number of the settlers oscillate between 1100 and 2000. In 1783 Gęsiniec alone had 692 people, and Gościęcice – 352 – *Die Dörfer des Kreises Strehlen im Jahre 1783*, SH, 1930, p. 24, 26; K. Eistert, *Die ländlichen Siedlungsformen im Kreise Strehlen*, SH, 1940, p. 93; I. Borkowski, *Cmentarze – relikty pobytu Czechów w okolicach Strzelina*, 'Annales Silesiae', Vol. 24, 1994, p. 61–75; J. Szczepankiewicz-Battek, *Bracia czescy w Kościele ewangelicko-reformowanym w Polsce – przeszłość i teraźniejszość*, 'Studia z Geografii Politycznej i Historycznej', Vol. 2, 2013, p. 247.

¹²² J. Szczepankiewicz-Battek, *Bracia czescy...*, p. 247–248.

¹²³ More: E. Günther, *Das Strehlemer Land in der Franzosenzeit 1806–1810*, SH, 1929, p. 3–22.

¹²⁴ E. Günther, *Das Strehlemer...*, b.s.

¹²⁵ K. Orzechowski, *Terytorium województwa wrocławskiego w przeszłości Śląska*, 'Sobótka', 1970, No. 3, p. 345.

¹²⁶ K. Drescher, *Chronik...*, p. 399, 400, 402–403, 404.

¹²⁷ E. Günther, *Der Strehlemer...*, p. 45.

¹²⁸ *Unsere Kreisverwaltung*, SH, 1929, p. 65.

¹²⁹ K. Baedeker, *Schlesien, Riesengebirge, Grafschaft Glatz*, Leipzig 1938, p. 181.

¹³⁰ It is not impossible that the building was the seat of the traders' guild, erected already in 1852 r. – P. Rozenek, *Ulice dawnego...*, p. 117.

¹³¹ 'Rübezahl. Der schlesischen Provinzialblätter', Neue Folge, Bd. 77, 1873, H. 1, p. 53.

¹³² M. Dziedzic, *Pomniki Friedricha Ludwiga Jahna na Śląsku*, Scientific Papers of the Academy of Physical Education in Wrocław, Vol. 41, 2013, p. 61.

¹³³ *Führer durch die Strehlemer Berge mit dem Rummelsberge*, hrsg. v. Strehlemer Bergverein, Strehlen 1927, p. 11.

¹³⁴ J. Sydor, *Od połowy XIX w. ....*, p. 139.

¹³⁵ *Städtische Gymnasium zu Strehlen. Programm durch welches zu der Freitag den 14 August, Vormittags 8 Uhr, stattfindenden Prüfung*, Breslau 1874, p. 22–27.

¹³⁶ R. Petersdorf, *Das Kaiser-Wilhelm-Denkmal des Königlichen Gymnasium zu Strehlen in Schlesien*, Strehlen 1904.

¹³⁷ E. Grahn, *Die städtische Wasserversorgung im Deutschen Reiche: sowie in einigen Nachbarländern*, Bd. 1, München–Leipzig 1898, p. 108.

¹³⁸ E. Günther, *Die Strehlemer Michaelis-Kirche als Kunstdenkmal*, SH, 1927, p. 38.

¹³⁹ K. Drescher, *Chronik...*, p. 401, 409, 419, 435.

¹⁴⁰ *Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Breslau für das Jahr 1835*, Bd. 26, Breslau 1835, p. 144.

¹⁴¹ R. Schian, *Die innere Mission in Schlesien, ihre Aufgaben und ihre Arbeit*, Liegnitz 1869, p. 83.

¹⁴² E. Günther, *Strehlen*, [in:] *Festschrift zur General Kirchenvisitation*, Bd. 1, 1928. A women's aid society was operating locally from 1815 – D.A. Reder, *Frauenbewegung und Nation. Patriottische Frauenvereine in Deutschland im frühen 19. Jahrhundert (1813–1830)*, Köln 1998, p. 502.

¹⁴³ APWr, Wrocław Regency, call No. I/1502, I/1511, I/1518.

¹⁴⁴ *Gesetz-Sammlung für die königlichen preußischen Staaten*, Berlin 1860, p. 207.

¹⁴⁵ N.H. Schillings, *Statistische Mitteilungen über die Gasanstalten Deutschlands, Österreich-Ungarns und der Schweiz auf Anregung des Deutschen Vereins von Gas- und Wasserfachmännern*, München 1885, p. 722.

¹⁴⁶ H. Starke, *Vom Brauerhandwerk zur Brauindustrie*, Köln–Weimar 2005, p. 499.

¹⁴⁷ E. Schalow, *Aus dem Baum und Strauchwelt der Marineberges*, SH 1934, p. 12.

¹⁴⁸ The streets in this part of the town were called after people connected with the region.

¹⁴⁹ APWr, Wrocław Regency, I/16516, k. 5–84; IV/198.

¹⁵⁰ *Das neue Kreis Krankenhaus in Strehlen*, SH, 1930, p. 53.

¹⁵¹ G. Kersten, *Bauwirtschaft und Normung*, 'Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau', Jg. 27, 1929, No. 69, p. 522–523.

¹⁵² G. Haekel, D. Stein, *Die deutschen Mittel- und Kleinstädte*, Berlin 1929, p. 123.

¹⁵³ APWr, Wrocław Regency, I/16516, k. 97 et seq.

¹⁵⁴ I. Czachorowska, J. Czachorowski, *Strzelin – zarys dziejów miasta*, Wrocław 1992, p. 41; R. Majewski, *Dolny Śląsk 1945. Wyzwolenie*, Wrocław 1982; M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Elbląg–Bydgoszcz 2004, p. 16–17.

¹⁵⁵ A. Krzywoblocki, *Prace konserwatorskie. Dziesięć lat pracy konserwatorskiej w woj. wrocławskim*, OZ, No. 8/1(28), p. 50.

¹⁵⁶ M. Przyłęcki, *Zniszczenia wojenne i odbudowa historycznych miast Dolnego Śląska*, [in:] *Architektura współczesna w mieście zabytkowym*, ed. A. Zwierzchowski, Wrocław 2003, p. 110; R. Masztalski, *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 r.*, Wrocław 2005, p. 179–180.

¹⁵⁷ APWr, UWW, Department of the Regional Spatial Planning Management Board, call No. 1/1–2; A. Krzyszkowski, *Znaczenie studiów historycznych dla planów zagospodarowania przestrzennego miast*, OZ, No. 7/2 (25) 1954, p. 69–76.

¹⁵⁸ W. Gluzińska, M. Zlat, J. Piątek, *Studium historyczne...*

¹⁵⁹ Z. Bandurska, *Studium historyczno-urbanistyczne...*

¹⁶⁰ R. Masztalski with his team and Autorska Pracownia Architektoniczna Macieja Małachowicza.

¹⁶¹ M. Staffa et al., *Wzgórza Niemczańsko-Strzelińskie, Przedgórze Paczkowskie*, [in:] *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, ed. M. Staffa, Vol. 21, Wrocław 2008.

¹⁶² T. Oberc-Dziedzic, *Geologia masywu strzelińskiego: dlaczego musimy chronić geo-stanowiska?*, [in:] *Walory przyrody nieożywionej Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, "ed. R. Tarka, K. Moskwa, Wrocław 2012, p. 4–12.

¹⁶³ D. Bobak, *Badania mezolityczne stanowiska Jegłowa 2, gm. Przeworno, ŚSA*, Vol. 39, 1997, p. 395–399.

¹⁶⁴ P. Cholewa, *Rola sudeckiego zaplecza surowcowego w kamieniarstwie neolitycznym na Śląsku*, StudArch, Vol. 34, Wrocław 2004.

¹⁶⁵ S. Pazda, M. Sachanbiński, *Problem eksploatacji surowców i dystrybucji łupków kwarcytowych (kwarcowo-serycytowych) z rejonu Wzgórz Strzelińskich jako surowca do sporządzania oselek na Śląsku w starożytności*, StudArch, Vol. 20, 1991, p. 47–73.

¹⁶⁶ E. Lisowska, *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2013.

¹⁶⁷ M. Sachanbiński, J. Kaźmierczyk, *Eksploatacja surowców skalnych na Wzgórzach Strzelińskich we wczesnym średniowieczu*, [in:] *Surowce mineralne w pradziejach i wczesnym średniowieczu Europy Środkowej*, Wrocław 1988, p. 157–172.

¹⁶⁸ T. Kozaczewski, *Rotunda w Strzelinie, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, Vol. 8, Wrocław 1953.

¹⁶⁹ S. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII w.*, Warsaw 1955.

¹⁷⁰ S. Strauss, *Strzelin i Wzgórza Strzelińskie*, Wrocław–Warsaw–Cracow–Gdańsk–Łódź 1981, p. 91.

¹⁷¹ APWr, Rep. 121, No. 50 (31).

¹⁷² I. Czachorowska, *Od połowy XV w. do wojny trzydziestoletniej*, [in:] *Strzelin. Monografia*, p. 74.

¹⁷³ Gromnik, *Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu*, ed. K. Jaworski, A. Pankiewicz, Wrocław 2007.

¹⁷⁴ S. Strauss, *Strzelin i Wzgórza Strzelińskie...*, p. 92.

¹⁷⁵ M. Sachanbiński, *Kamienie szlachetne i ozdobne*, Wrocław 1979, p. 82.

¹⁷⁶ J. Sydor, *Od połowy XIX w. do roku 1918*, [in:] *Strzelin. Monografia*, p. 132.

¹⁷⁷ S. Strauss, *Strzelin i Wzgórza Strzelińskie...*, p. 29.

¹⁷⁸ F. Biały, *Lata 1918–1945*, [in:] *Strzelin. Monografia*, p. 149.

¹⁷⁹ More: R. Tarka, K. Moskwa, *Walory przyrody nieożywionej Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, Wrocław 2012; R. Tarka, B. Jawecki, K. Moskwa, *Walory przyrodnicze Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, Vol. 2, Wrocław 2014.

¹⁸⁰ SUB, Bd. 6, No. 78, 85; see: R. Czerner, *Zabudowy rynków. Średniowieczne bloki śródmiejowe wybranych dużych miast Śląska*, Wrocław 2002. The market squares of Strzegom and Żąbkowice may have had a similar area.

¹⁸¹ RS, No. 2635, 2660, 3147.

¹⁸² RS, nr 3147.

¹⁸³ RS, No. 2956.

¹⁸⁴ *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stoob, P. Johanek, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, p. 419.

¹⁸⁵ K. Bimler, *Die schlesischen Massiven...*, p. 92–94, il. 30.

¹⁸⁶ RS, No. 3607.

¹⁸⁷ K. Drescher, *Chronik...*, p. 30.

¹⁸⁸ M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczkańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013, p. 23–24 and Note 12.

¹⁸⁹ J. Pudelko, *Działka lokacyjna...*, p. 118.

¹⁹⁰ J. Rozpędowski, E. Różycka-Rozpędowska, *Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych, przeprowadzonych w V–VIII 2009 r. na zlecenie firmy Millenium ze Strzelina, na terenie zawartym pomiędzy ulicami Rycerską, Kościelną i Wodną w Strzelinie*, Part I. *Architektura*, Wrocław 2009 (Archive of the Provincial Historic Preservation Officer in Wrocław).

¹⁹¹ J. Burnita, P. Jarysz, C. Lasota, *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne na obszarze wschodniej pierzei rynku strzelińskiego, przeprowadzone w związku z wymianą instalacji gazowej i wodociągowej*, Wrocław 2002 (Archive of the Chair of Architecture, Art and Technology of Wrocław University of Technology).

¹⁹² P. Jarysz et al., *Studium historyczno-architektoniczne i wyniki sondazowych badań architektoniczno-archeologicznych dla potrzeb odtworzenia podziałów działek kwartału ograniczonego ulicami: Jana Pawła II, Rynkiem, ul. Starowrocławską, Różaną w Strzelinie*, Wrocław 2002, (WZN 612, cat. A, call No. 24/479).

¹⁹³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny...*, p. 507–508.

¹⁹⁴ M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczkańska...*, p. 10–14, il. 8.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

SKRÓTY / ABBREVIATIONS:

APWr	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu
CDS	– <i>Codex Diplomaticus Silesiae</i>
InfArch	– „Informator Archeologiczny”
KAIU	– „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
LfV	– <i>Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis</i> wyd. H. Markgraf, J. W. Schulte, (CDS, Bd. 14)
OZ	– „Ochrona Zabytków”
RS	– <i>Regesten zur schlesischen Geschichte</i>
RStrz	– „Reporter Strzeliński”
RŚl	– <i>Regesty Śląskie</i>
SH	– „Strehleener Heimatkalender (Heimatbuch)”
„Sobótka”	– Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”
<i>Strzelin. Monografia</i>	– <i>Strzelin. Monografia geograficzno-historyczna miasta i powiatu</i> , red. E. Maleczyńska, S. Michalkiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974
StudArch	– „Studia Archeologiczne”
SUB	– <i>Schlesisches Urkundenbuch</i>
ŚSA	– „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”
ZVGS	– „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”

ŹRÓDŁA / SOURCES:

APWr., Akta miasta Wrocławia
 APWr, Rep. 121 – Klasztor klarysek w Strzelinie 1293–1573.
 APWr, Rep. 132 a – Depozyt miasta Strzelina 1409–1736.
 APWr., Konserwator Zabytków Prowincji Dolnośląskiej we Wrocławiu, sygn. 896 (fara), sygn. 897 (varia), sygn. 899 (ratusz), sygn. 900 (dom nr 5 na pl. Kościelnym).
 APWr, Rejencja Wrocławska.
 APWr, UWW. Wydział Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego.
 APWr, Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej.
 APWr, Zbiór rękopisów Klorego: *Diplomata Strigonensia et Bregensia*.
Beiträge zur mittelalterlichen Statistik des Bisthums Breslau, hrsg. v. J. Jungnitz, ZVGS, Bd. 33, 1898.
 Brinkes J.Ch., *Strehlische Chronika von 1735*, bearb. v. J.A. Hoffmann, b.m. i r.w.
Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter, hrsg. v. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 1–2, 1881–1883.
Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis, (CDS, Bd. 14), hrsgb. v. H. Markgraf, J. Schulte, Breslau 1889.
Regesten zur schlesischen Geschichte, hrsg. v. C. Grünhagen, K. Wutke, Breslau 1892–1898 (CDS, Bd. 16, 18); hrsg. v. K. Wutke, Breslau 1923 (CDS, Bd. 29); hrsg. v. K. Wutke, E. Randt, Breslau 1930 (CDS, Bd. 30).
Regesty Śląskie, opr. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta *et al.*, t. 1–5, Wrocław 1975–1992.
Schlesisches Urkundenbuch, Bd. 1, hrsg. v. H. Appelt, Wien–Köln–Graz 1963, 1971; Bd. 2–6, hrsg. v. W. Irgang, Wien–Köln–Graz 1978–1998.
Scriptores Rerum Silesiacarum, Bd. 6. *Geschichtsquellen der Hussitenkriege*, ed. C. Grünhagen, Breslau 1871.
Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz, hrsg. v. G.A. Tzschope, G.A. Stenzel, Hamburg 1832.
 Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung Schlesiens*, Bd. 1, Brieg 1783.

OPRACOWANIA / ANALYTICAL STUDIES:

Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Breslau für das Jahr 1835, Bd. 26, Breslau 1835.
Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku, red. J. Janczak, T. Ładogórski, t. I, cz. 2, Wrocław 1976; t. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984.
 Baedeker K., *Schlesien, Riesengebirge, Grafschaft Glatz*, Leipzig 1938.
 Bandurska Z., *Ratusz w Strzelinie*, mpis, PKZ, Wrocław 1977.
 Bandurska Z., *Dom książęcy w Strzelinie*, KAIU, t. 28, 1983.
 Bandurska Z., *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzelina (woj. wrocławskie)*, mpis, PKZ, Wrocław 1984.
 Bandurska Z., *Strzelin. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Wrocław 1984, mpis, NID O/Wrocław, sygn. PDNH 249 i 250.
Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1930 bis 31 Dezember 1931.
 Bieda T., Domański J., Z historii českých koloni v okolí Střelina, „Slezský Sborník”, R. 1964, z. 1.
 Bimler K., *Die schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 2, Breslau 1841.
 Bobak D., *Ślady osadnictwa z epoki kamienia w Jęglowej, gm. Przeworno*, ŚSA, t. 37, 1996.
 Bobak D., *Badania mezolitycznego stanowiska Jęglowa 2, gm. Przeworno*, ŚSA, t. 39, 1997.
 Borkowski I., *Cmentarze – relikty pobytu Czechów w okolicach Strzelina*, „Annales Silesiae”, t. 24, 1994.
 Brzezicki S., Nielsen Ch., *Zabytki sztuki w Polsce: Śląsk*, Wrocław 2006.
 Cetwiński M., *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982.
 Ciara G. *et al.*, *Brama Ziębicka w Strzelinie (Ziębicka Gate in Strzelin)*, ŚSA, t. 44, 2002.
 Ciara G., Konczewski P., Mruczek R., M. Stefanowicz, Z. Wiśniewski, *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne związane z przebudową ulicy T. Kościuszki w Strzelinie (II i III etap prac) w 2001/2002 r.*, mpis, Wrocław 2001
 Cholewa P., *Rola sudeckiego zaplecza surowcowego w kamieniarstwie neolitycznym na Śląsku*, StudArch, t. 34, Wrocław 2004.
 Chorowska M., Lasota Cz., *Kamienica mieszczkańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013.
 Czachorowska I., Czachorowski J., *Strzelin – zarys dziejów miasta*, Wrocław 1992.
 Czachorowski J., *Zniszczenia wojenne Strzelina w 1945 r. cz. 1*, RStrz, nr 5 (51) 1997.
 Czachorowski J., *Zniszczenia wojenne Strzelina w 1945 r. cz. 2*, RStrz, nr 6 (52) 1997.
 Czachorowski J., *Zniszczenia wojenne Strzelina w 1945 r. cz. 3*, RStrz, nr 7 (53) 1997.
 Czachorowski J., *Jak doszło do tak ogromnych zniszczeń Strzelina?*, „Słowo Regionu Strze-lińskiego”, nr 14, 2014.
 Czerny R., *Zabudowa rynków. Średniowieczne bloki śródmrynkowe wybranych dużych miast Śląska*, Wrocław 2002.
Das neue Kreiskrankenhaus in Strehlen, SH, 1930.
Die Dörfer des Kreises Strehlen im Jahre 1783, SH, 1930.
 Drescher K., *Chronik der Stadt Strehlen*, Strehlen 1889.
 Dziedzic M., *Pomniki Friedricha Ludwiga Jahna na Śląsku*, Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, t. 41, 2013.
 Eistert K., *Die ländlichen Siedlungsformen im Kreise Strehlen*, SH, 1940.
 Eistert K., *Die Dörfer Ellguth im Kreise Strehlen*, SH, 1942.

Eistert K., *Die Anfänge des Klarenklosters in Strehlen*, „Archiv für schlesischen Kirchengeschichte”, Bd. 15, 1957.
 Engelbert K., *Geschichte der Stadt Wansen und des Wansener Haltes*, Bd 1, Ohlau 1927.
 Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki*, Wrocław 2009.
Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, Bd. 17: *Schlesische Religions-Akten 1517 bis 1675*, cz. 2, wyd. J. Grünwald, J. Gottschalk, Köln 1982.
Führer durch die Strehleener Berge mit dem Rummelsberge, hrsg. v. Strehleener Bergverein, Strehlen 1927.
Gesetz-Sammlung für die königlichen preußischen Staaten, Berlin 1860.
 Gluziński W., Zlat M., Piątek J., *Studium historycznym do odbudowy ośrodka zabytkowego w Strzelinie*, Wrocław 1953, mpis, NID O/Wrocław, sygn. PDHN 74.
 Gluziński W., Piątek J., Zlat M., *Studium historyczne do odbudowy ośrodka zabytkowego w Strzelinie*, mpis, PKZ, Wrocław 1953.
 Goliński M., *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1, Wrocław 2000.
 Gromnik. *Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu*, red. K. Jaworski, A. Pankiewicz, Wrocław 2007.
 Görlich F.X., *Geschichte der Stadt Strehlen in Preußisch Schlesien*, Breslau 1853.
 Grahn E., *Die städtische Wasserversorgung im Deutschen Reiche: sowie in einigen Nachbarländern*, Bd. 1, München–Leipzig 1898.
 Grünhagen C., *Die Hussitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872.
 Günther E., *Aus der Baugeschichte der Strehleener Michaelis-Kirche*, SH, 1927.
 Günther E., *Die Raubritter vom Rummelsberge*, SH, 1925.
 Günther E., *Die Strehleener Michaelis-Kirche als Kunstdenkmal*, SH, 1927.
 Günther E., *Strehlen*, [w:] *Festschrift zur General Kirchenvisitation*, Bd. 1, 1928.
 Günther E., *Was Strehlen als junge preußische Stadt erlebte*, SH, 1928.
 Günther E., *Das Strehleener Land in der Franzosenzeit 1806–1810*, SH, 1929.
 Günther E., *Strassen und Plätze im alten Strehleener Stadtgebiete*, SH, 1938.
 Günther E., *Der Strehleener Pulverturm*, SH, 1942.
 Gumowski M., *Pieczczęcie śląskie*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, Kraków 1936.
 Haekel G., Stein D., *Die deutschen Mittel- und Kleinstädte*, Berlin 1929.
 Harasimowicz J., *Mors ianua vitae: śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992.
 Heck R., *Rozwój stosunków gospodarczych i społecznych*, [w:] *Historia Śląska*, red. K. Maleczyński, t. 1, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
 Heck R., *Stosunki społeczne i narodowościowe Strzelina w drugiej połowie XIV wieku (w świetle nieznanego spisu podatkowego z roku 1371)*, „Sobótka”, 1964, z. 1–2.
 von Heydebrand, der Lasa F., *Die Herkunft der Breslauer Bischöfe Thomas I und Thomas II*, ZVGS, Bd. 51, 1917.
Heimatblätter für den Kreis Strehlen, Nr 5/1928.
 Hoffmann H., *Die Kreuzkirche in Strehlen*, Breslau 1939.
 Hoffmann H., *Beschwerden über die Ansiedlung böhmischer Kolonisten in Pentsch 1799*, SH, 1942.
 Jarysz *et al.*, *Studium historyczno-architektoniczne i wyniki sondażowych badań architektoniczno-archeologicznych dla potrzeb odtworzenia podziałów działek kwartału ograniczonego ulicami: Jana Pawła II, Rynkiem, ul. Starowrocławską, Różaną w Strzelinie*, Wrocław 2002, (WZN–612, kat. A, sygn. 24/479).
Jubiläumsschrift zum 350 Jahr Bestehen der Adler-Apotheke, Strehlen 1941.
 Jurek T., *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzalców*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buśko *et al.*, Wrocław–Praha 2002.
 Jurek T., *Rodowód Pogorzalców*, Kraków 2005.
 Kersten G., *Bauwirtschaft und Normung*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau”, Jg. 27, 1929, Nr 69.
 Klebs [b.i.], *Die Gründung der evangelisch-reformierten Gemeinde Hussinetz durch Friedrich den Großen*, SH, 1927.
 Klemenz P., *Die Ortsnamen des Kreises Strehlen*, SH, Bd. 2, 1926.
 Kocińska M.K., Maik J., *Średniowieczne i nowożytnie plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, t. 50/52, 2004.
 Kolbiarz A., *Życie i twórczość Leopolda Straussa. Przyczynek do badań nad rzeźbą barokową w księstwie ziebickim*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. 20, 2011.
 Kopietz J., *Geschichte der deutschen Kultur und ihre Entwicklung i Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910.
 Kopka P., *Katholische Pfarrgeschichte von Prieborn-Siebenhufen 1292–1926*, [b.m.w.] 1926.
 Kozaczewski T., *Rotunda w Strzelinie*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. 8, 1953.
 Korn [b.i.], *Städtische Gymnasium zu Strehlen. Programm durch welches zu der Freitag den 14 August, Vormittags 8. Uhr, stattfindenden Prüfung*, Breslau 1874.
 Kozaczewski T., *Rotunda w Strzelinie*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 8, 1953.
 Kozaczewski T., *Strzelin przedlokacyjny*, Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej. Architektura nr 1, R. 13, 1956.
 Kozaczewski T., *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Prace Naukowe Instytutu Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, t. 5, 1976.
 Krzyszkowski A., *Znaczenie studiów historycznych dla planów zagospodarowania przestrzennego miast*, OZ, nr 2 (25), 1954.
 Krzywobłocki A., *Prace konserwatorskie. Dziesięć lat pracy konserwatorskiej w wojew. wrocławskim*, OZ, nr 1(28), 1955.
 Kuhn W., *Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Bad Windsheim 1971.
 Kuhn W., *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 30, 1972.
Kurze Beschreibung der Stadt Strehlen im Jahre 1735, SH, 1927.
 Lalik T., *Stare Miasto w Łęczycy: przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII wieku*, KHKM, R. 4, 1956, nr 4.
 Leksykon zieleni Wrocławia, red. I. Bińkowska, E. Szopińska, Wrocław 2013.
 Lineck K., *Die katholische Pfarrkirche zu Strehlen*, SH, 1925.
 Lisowska E., *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych w wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2013.
 Lissak Z. *et al.*, *Strzelin, woj. wrocławskie. Kościół św. Gotarda*, InfArch, Warszawa 1980.
 Lucae F., *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien: welche in Sieben Haupt-Theilen vorstellet Alle Fürstenthümer und Herrschafften, mit ihren Ober-Regenten*, Frankfurt a. Main 1689.
 Lubocka-Hoffmann M., *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Elbląg–Bydgoszcz 2004.
 Ludwig B., *Najmniejsze osiedla projektu Ernsta Maya. Jak stworzyć kameralny zespół mieszkaniowy*, „Architectus”, 2013, nr 1 (33).
 Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 2, Breslau 1889.
 Majewski R., *Dolny Śląsk 1945. Wyzwolenie*, Wrocław 1982.

- Małachowicz M., *Studium historyczno-konserwatorskie dla obszaru dwóch kwartałów północnej zabudowy przyrynkowej oraz wschodniej pierzei rynkowej w Strzelinie*, mpis, Strzelin 2012.
- Masztalski R., *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 r.*, Wrocław 2005.
- Masztalski R. et al., *Studium obsługi komunikacyjnej obszaru dwóch kwartałów północnej zabudowy przyrynkowej oraz wschodniej pierzei rynkowej w Strzelinie*, mpis, Strzelin 2012.
- Masztalski R., Michalski M., Kapłon K., *Problem odbudowy Starego Miasta w Strzelinie*, „Przegląd Budowlany”, nr 3/2013.
- Młynarska-Kaletynowa M., *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. Kuczyński, t. 6, Warszawa 1994.
- Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.
- Niemcza. *Wielka historia małego miasta*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002.
- Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.
- Obero-Dziedzic T., *Geologia masywu strzelińskiego: dlaczego musimy chronić geostanowiska?*, [w:] *Walory przyrody nieożywionej Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, red. R. Tarka, K. Moskwa, Wrocław 2012.
- Orzechowski K., *Terytorium województwa wrocławskiego w przeszłości Śląska*, „Sobótka”, 1970, nr 3.
- Ostdeutsche Bau- Zeitung Breslau*, Jg. 36, 1938, Nr 1.
- Ostdeutsche Bau- Zeitung Breslau*, Jg. 37, 1939, Nr 35.
- Pazda S., Sachanbiński M., *Problem eksploatacji, użytkowania i dystrybucji łupków kwarcytowych (kwarcowo-serycytowych) z rejonu Wzgórz Strzelińskich jako surowca do sporządzenia oselek na Śląsku w starożytności*, StudArch, t. 20, 1991.
- Petersdorf R., *Das Kaiser-Wilhelm-Denkmal des Königlichen Gymnasiums zu Strehlen in Schlesien*, Strehlen 1904.
- Przyłęcki M., *Zniszczenia wojenne i odbudowa historycznych miast Dolnego Śląska*, [w:] *Architektura współczesna w mieście zabytkowym*, red. A. Zwierzchowski, Wrocław 2003.
- Pudełko J., *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, KAIU, t. 9, 1964, nr 2.
- Reder D.A., *Frauenbewegung und Nation. Patriotische Frauenvereine in Deutschland im frühen 19. Jahrhundert (1813–1830)*, Köln 1998.
- Romanow J. et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Dawny kościół parafialny św. Michała*, InfArch, Warszawa 1979.
- Romanow J. et al., *Strzelin, woj. wrocławskie. Średniowieczny szpital i kaplica*, InfArch, Warszawa 1979.
- Rozenek P., *Ulice dawnego Strzelina*, Kwidzyn 2014.
- Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, opr. R. Heck, E. Maleczyńska, Wrocław 1953.
- Rozpędowski J., Różycka-Rozpędowska E., *Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych, przeprowadzonych w V–VIII 2009 r. na zlecenie firmy Millenium ze Strzelina, na terenie zawartym pomiędzy ulicami Rycerską, Kościelną i Wodną w Strzelinie*, cz. I. *Architektura*, Wrocław 2009, archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu.
- „Rübezahl. Der schlesischen Provinzialblätter”, Neue Folge, Bd. 77, 1873, H. 1.
- Rutkowska-Plachcińska A., *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 3, 1965.
- Sachanbiński M., *Kamienie szlachetne i ozdobne*, Wrocław 1979.
- Sachanbiński M., Kaźmierczyk J., *Eksploracja surowców skalnych na Wzgórzach Strzelińskich we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Surowce mineralne w pradziejach i we wczesnym średniowieczu Europy Środkowej*, Wrocław 1988.
- Schalow E., *Aus dem Baum und Strauchwelt der Marineberges*, SH, 1934.
- Schian R., *Die innere Mission in Schlesien, ihre Aufgaben und ihre Arbeit*, Liegnitz 1869.
- Schillings N.H., *Statistische Mitteilungen über die Gasanstalten Deutschlands, Österreich-Ungarns und der Schweiz auf Anregung des Deutschen Vereins von Gas- und Wasserfachmännern*, München 1885.
- Schimmelpfennig C.A., *Bemerkungen, Ergänzungen und Berichtigungen zu neueren Schriften auf dem Gebiete der schlesischen Geschichte*, ZVGS, Bd. 10, 1870.
- Schimmelpfennig C.A., *Strehlen und der Rummelsberg*, Strehlen 1878.
- Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stöob, P. Johaneck, Stuttgart–Berlin–Köln 1995.
- Schönwalder K.F., *Die Piasten zum Brünge oder Geschichte der Stadt u. des Fürstenthums Brieg*, Bd. 3, Brieg 1856.
- Sikorski R., *Czymowie na średniowiecznym Śląsku – wybrane problemy z historii rodu do połowy XIV wieku*, [w:] *Z badań nad historią Śląska i Europy w wiekach średnich*, red. M. Goliński, S. Rosik (Scripta Historica Medievalia, t. 3), Wrocław 2013.
- Staffa M. et al., *Wzgórze Niemczańsko-Strzelińskie, Przedgórze Paczkowskie*, [w:] *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, red. M. Staffa, t. 21, Wrocław 2008.
- Starke H., *Vom Brauerhandwerk zur Brauindustrie*, Köln–Weimar 2005.
- Strauss S., *Strzelin i Wzgórze Strzelińskie*, Wrocław 1981.
- Strehlen bis 1698*, SH, 1928.
- Strehlen im Jahre 1809*, SH, 1929.
- Strzelin. Monografia geograficzno-historyczna miasta i powiatu*, red. E. Maleczyńska, S. Michalikiewicz, Wrocław 1974.
- Szczepankiewicz-Battek J., *Bracia czescy w Kościele ewangelicko-reformowanym w Polsce – przeszłość i teraźniejszość*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, t. 2, 2013.
- Śledzik-Kamińska H., *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych na cmentarzystku przy kościele św. Gotarda w Strzelinie*, ŚSA, t. 21, 1980.
- Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII w.*, Warszawa 1955.
- Świechowski Z., *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław 1963.
- Tarka R., Moskwa K., *Walory przyrody nieożywionej Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, Wrocław 2012.
- Tarka R., Jawecki B., Moskwa K., *Walory przyrodnicze Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich*, t. 2, Wrocław 2014.
- Tomaszewski A., *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi*, Wrocław 1974.
- Unsere Kreisverwaltung*, SH, 1929.
- Wolański M., *Statystyka handlu Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1963.
- Wojtućki D., *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, Chudów 2009.

MAPY, PLANY I ILUSTRACJE

Oprac. Rafał Eysymontt

Na okładce i stronie tytułowej: Strzelin. **Panorama miasta od południa, 1738**, F.B. Werner, *STRELEN [Brieg]*, [w:] *Scenographia Urbium Silesiae, Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738*. Miedzioryt kolorowany, 26,3 × 16,7 cm.

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej [dalej: BU] we Wrocławiu, sygn. 595029, tabl. VII, nr 56

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Strzelin. **Kościół św. Gotarda, 1747–1750**. S. Gotthards. K., F.B. Werner, [w:] *Topographia oder prodromus delineati Principatus Lignicensis Bregensis, et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Praesentatio, und Beschreibung derer Städte, Flecken, Klöster, Schlösser, Güter Sitz und ordlichen = Häusern Gärten, Kirchen Dorfschaften....*T. II, 1747–1750, s. 425a. Rys. piórkiem, kolorowany.

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 425

2. **Strzelin i Przeworno oraz ich zaplecze osadnicze do końca wieku XIII**. Oprac. D. Adamska, oprac. kart. M. Siehankiewicz.

3. **Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na Ziemi Kłodzkiej (w obecnych granicach Polski)**. Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. kart. J. Polamarczuk.

4. Strzelin. **Widok miasta od południa, 1713**. *Strehlen von Süden, von Ingenieur Joseph Haas 1713 gezeichnet. Vorn das Wassertor, davor das sogen Kaffentor*, fot. rysunku, [w:] K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Breslau 1941, Band 2. *Fürstentum Brieg – Kreise Brieg – Ohlau – Strehlen*, s. 87, il. 27.

5. Strzelin. **Panorama miasta od południowego zachodu, 1747–1750**. F.B. Werner, *Prospect von der Stadt Strehlen*, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...* T. II, 1747–1750, s. 421. Rys. piórkiem kolorowany, 17,1 x 7,5 cm. Na górze w prawym i lewym rogu legenda:

1. Münsterberg. Thör
2. Stockhäus Thörn
3. S. Barbara Kirche
4. Bresl. Thor
5. Augustine: Kirch.
6. Das Rent Amt
7. Rathaus u. Thörn
8. Der Töpfer Thurn
9. S. Gotthard Kirche
10. S. Michals Pfarr K.
11. Die burg
12. Das Wasser Thor
13. Das Schloß
14. Pülfer Thurn
15. Hospital

Brama Ziębicka
Baszta Katowska (więzienna)
kościół św. Barbary
Brama Wrocławska
kościół augustianów
urząd podatkowy
ratusz z wieżą
Baszta Garncarska
kościół św. Gotarda
miejska fara Michała Archanioła
zamek
Brama Wodna
pałac
Baszta Prochowa
szpital

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 421

6. Strzelin. **Kościół parafialny Michała Archanioła, 1747–1750**. *Stadt Pfarr Kirch S. Michaelis.*, F. B. Werner, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...*, T. II, 1747–1750, s. 425a. Rys. piórkiem, kolorowany.

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 425

7. Strzelin. **Klasztor i kościół Augustianów, 1747–1750**. *Augustiner Barfüßer Closter*. F.B. Werner, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...*, T. II, 1747–1750, s. 428a. Rys. piórkiem, kolorowany. Oznaczenie budynku kurii księżęcej jako Rent-Amt.

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 428

8. Strzelin. **Stara szkoła ewangelicka, 1893**. *Zeichnung vom alter evangelischen Schul und Küsterhause in Strehlen abgebrochen im Monat April 1893. Ansicht der Nordseite*. Światokopia rysunku piórkiem, 34,5 x 47,3 cm, skala liniowa 10 cm = 20 m. Widok elewacji frontowej. Na dole po lewej dopisek: *Zum Bericht vom 15 ten Juni 1893*, podpis nieczytelny: *Reuser Baurat*, rys. oznaczony jako *Blatt 2*.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 131632

9. Strzelin. **Kościół klasztorny, elewacja północna, 1886**. Renter, *Katholische Kirche in Strehlen, Blatt B, Ansicht der Nordfront*. Rys. piórkiem, kolorowany, 35,5 x 49 cm, skala oryginału 1:200, skala liniowa 20 cm = 40 m. Po prawej na dole komentarz: *zum Bericht und Kosten Überschlag von 1. May 1886*, podpis: Renter, *Kresibauinspektor*. Dopisek niebieskim atramentem, częściowo nieczytelny: *15/6 1886*.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej sygn. I 1490,2

10. Strzelin. **Alegoria miasta z panoramą, 1779**. *Strehle in Schlesien*. Miedzioryt, 16,3 x 19,2 cm. Na górze mały herb Strzelina, poniżej panorama miasta od południa, na dole alegoria miasta z podpisem: *Politica die Polickey*, po prawej herb podpisany *von Debschüts*. Na dole ołówkiem: *Eckardtisches Tage Buch. Febr. 1779*.

Staatsbibliothek zu Berlin [dalej: SBB], Berlin, sygn. Kart. Y 40372

11. Strzelin. **Kościół Michała Archanioła, projekt elewacji północnej, 1752**. Ernst Gottlieb Kalckbrenner. Fot. rysunku, 13,5 x 11,1 cm. Na górze po lewej napis w kartuszu: *Il te Facciade Nordwertz oder dem Thurn Seidwertz mit der ganzem Kirchen Lange und das gebäuden Sacristey*.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 68778 (NBA 2460a; 5910)

12. Strzelin. **Widok ogólny od południa, 1805**. F.W. Endler, [w:] „Breslause Erzhähler”, 6/1805, nr 49, s. 768/769. Akwaforta, 13, 7 x 9,2 cm.

BU we Wrocławiu, sygn. GŚŁ 85213,6

13. Strzelin. **Widok ogólny od południa, lata 60. XIX w.** E. Knippel, Litografia naklejona na papier, 33,7 x 22 cm. Panorama miasta od strony południowo-wschodniej, od lewej kościół i szpital Jerzego w Wojsławicach, kościół klasztorny, wieża ratusza, kościół Michała Archanioła, kościół św. Gotarda.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Sammlung Haselbach, Inv. Nr. 781 KV

14. Strzelin. **Projekt gimnazjum – elewacja frontowa, 1875**. Renter, *Entwurf zu einem Gymnasium für die Stadt Strehlen. Ansicht von der Ostseite (Breslauer Strasse)*. Rys. kolorowany na kartonie. W prawym górnym rogu dopisek *Blatt IX*, w prawym dolnym rogu podpis: *Renter, Kreisbaumeister*.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej I 9957

15. Strzelin. **Widok bloku śródmiejowego od południowego zachodu, przed 1935**. *Rathaus Strehlen*. Karta pocztowa czarno-biała, 14 x 10 cm. Po prawej pomnik św. Jana Nepomucena.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Goettinger – Bildwerk, Inv. Nr. 145088

16. Strzelin. **Widok centrum miasta od wschodu, 1928**. *Stadtansicht Strehlen mit Ring*. Fot. lotnicza, negatyw szklany, 18 x 13 cm. Po lewej na dole kościół Michała Archanioła, św. Gotarda i szkoła „z kamienia”.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59635

17. Strzelin. **Ruiny ratusza, 1945**. Fot. **Zbiory prywatne Zbigniewa Kazimierowicza**

18. **Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne w granicach gmin Strzelin i Przeworno**. Oprac. K. Demidziuk, oprac. kart. M. Siehankiewicz.

19. Strzelin. **Widok kamieniołomów obok miasta, 1927**. *Steinbrüche bei Strehlen*. Fot. lotnicza, negatyw szklany, 18 x 13 cm.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59630

20. **Wzgórza Strzeleńskie. Rozmieszczenie kamieniołomów rozpoznanych podczas badań terenowych**. Oprac. E. Lisowska, oprac. kart. M. Siehankiewicz.

21. Strzelin. **Plan miasta, 1865**. W. Alkiewicz, repr. P. Poklekowski. Fot. rysunku, negatyw, 8,8 x 11,9. Szkicowy plan katastralny, na dole po prawej: *Plan der Stadt Strehlen, Kr. Strehlen, Reg. Bez. Breslau (Im Selbstanlage den W. Alkiewicz) 1865*.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. BAG – 1727

22. Strzelin. **Ratusz i rynek, 1747–1750**. *Rathaus in Strehlen und Revier*. F.B. Werner, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...*, T. II, 1747–1750, s. 429a. Rys. piórkiem, kolorowany.

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s.429

23. Strzelin. **Widok północnej pierzei rynkowej, 1747–1750**. *Eine Seite des Marckt Platzes von Mittag an zu sehen*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...*, T. II, 1747–1750, s. 430a. Rys. piórkiem, kolorowany.

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 430

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Strzelin. **Plan katastralny**. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie planu katastralnego w skali 1:2500 z 1938 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

2. Strzelin. **Rozwój przestrzenny miasta**. Oprac. D. Adamska, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:10 000 opracowany na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 z 1997 r.

3. Strzelin. **Funkcje najważniejszych obiektów w centrum miasta**. Oprac. D. Adamska, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 na podstawie planu katastralnego w skali 1:2500 z 1938 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

4. Strzelin. **Schemat parcelacji lokacyjnej na tle planu miasta z 1912 r.** Oprac. M. Chorowska, oprac. kart. J. Polamarczuk, P. Rajski. Plan opracowany na podstawie planu katastralnego z 1912 r. w skali 1:2500, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

5. Strzelin. **Kwartal zabudowy zawarty pomiędzy ulicami Rycerską, Kościelną i Wodną**. Oprac. E. Różycka-Rozpędowska, J. Rozpędowski.

6. Strzelin. **Blok ratuszowy**. Oprac. M. Małachowicz, R. Karnicki, oprac. graf. R. Karnicki.

7. Strzelin. **Projekt rekonstrukcji historycznych elewacji pierzei rynkowych**. Oprac. M. Małachowicz, A. Małachowicz, R. Karnicki, oprac. graf. A. Małachowicz, K. Kret, D. Lawenda.

8. Strzelin. **Reorganizacja przestrzeni przy kościele Św. Gotarda**. Oprac. D. Adamska, oprac. graf. M. Siehankiewicz.

8 [1.]. **Plan sytuacyjny starego i nowego budynku plebanii ewangelickiej, 1880**. Renter, *Situation von den drei evangelischen Pfarretablisements in Strehlen*. Rys. piórkiem, kolorowany, na kalce naklejonej na brystol,

36 x 50 cm, skala oryginału 1:500, skala liniowa: 18 cm = 90 m, orientacja zachodnia. Oznaczone: kościół św. Gotarda (*st. Gotthard Kirche*), szkoła ewangelicka (*evangelische Schule*) z boiskiem (*Spielhof*), stara plebania (*altes Pfarhaus I*) z ogrodem (*Pfarrgarten I*) i parcelą (*Hof zu I*), domy probostwa (*altes Pfarhaus II–III*) z ogrodami (*Pfarrgarten II–III*) i parcelami (*Hof zu II–III*), domem dla ubogich (*Kirchenarmen Wohnung*); czerwonym atramentem oznaczona nowa plebania. Kopia rysunku wykonana w 1880, podpis: 3 Februar 1880, Renter. Baumeister.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej I 1511

8 [2.]. Plan sytuacyjny okolic kościoła św. Gotarda i nowego budynku plebanii ewangelickiej, 1880. Renter, *Situation von dem neuen evangel. Pfarre-tablissement in Strehlen nach erfolgten Neubau des Pfarrhauses*. Rys. piórkciem, kolorowany na kartonie, 34 x 37 cm, skala oryginału 1: 500, skala liniowa 16 cm = 80 m, przekroje: skala oryginału 1:100, skala liniowa 13 cm = 13 m. Orientacja zachodnia, na planie widoczny kościół św. Gotarda (*St. Gotthard Kirche*), szkoła dla dziewcząt (*Mädchen Schulgebäude*), nowa plebania (*neues Pfarhaus*) z ogrodami, dom diakona (*altes Diaconat Wohnh.*) i archidiacona (*altes Archidiaconat Wohnh.*) z ogrodami i dawnym ogrodem diakońskim (*bisheriger Diaconatgarten*). Przekrój i legenda dotyczą budynku ubikacji. Na dole po prawej podpis: Renter, Kreisbaumeister, 28 Januar 1880, powyżej niebieskim atramentem nieczytelny komentarz i podpis: Hasenjäger, 16 April 1880. W prawym dolnym rogu legenda:

a. Abort mit Müllgrube	ubikacja z dolami na odpadki
b. Müllgrube	doly na odpadki
c. Brunnen, alt	studnie, stare
d. Pumpe	pompa
e. Gerinne	koryta
f. bedeckter Canal	podziemny kanał

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej sygn. I 1517

8 [3.]. Dom parafialny, rysunek elewacji frontowej i rzuty kondygnacji, 1875. Renter, *Pfarrprimariatsgebäude in Strehlen, Blatt 1. Ansicht Grundriss vom ersten Stock, Grundriss vom Erdgeschoss*. Rys. piórkciem, kolorowany, 32, 5 x 47 cm, skala oryginału 1:100, skala liniowa 18 cm = 18 m. Na dole dopisek: *zum Kosten Anschlag v. 15 April 1875*, podpis: Renter, Kresibaumeister, po lewej: *Revidirt Breslau 1875, Brennhauser*. Dopiski czerwonym atramentem z 1876 r., dopiski ołówkiem określające powierzchnię poszczególnych pomieszczeń.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej sygn. I 1519,1

8 [4.]. Dom parafialny, przekrój budynku, widok i rzut stajni, plan sytuacyjny, 1875. Renter, *Pfarrprimariatsgebäude in Strehlen, Blatt 2. Profil nach a.b., Ansicht des Stallgebäudes, Grundriss desselben Situation*. Rys. piórkciem, kolorowany, 32, 5 x 47 cm, skala oryginału 1:100, skala liniowa 18 cm = 18 m. Na dole dopisek: *zum Kosten Anschlag v. 15 April 1875*, podpis: Renter, Kreisbaumeister, po prawej: *Revidirt Breslau... 1875, Brennhauser*. Dopiski czerwonym atramentem z 1876 r.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej sygn. I 1519,2

8 [5.]. Projekt nowej ewangelickiej plebanii, 1876. Renter, *Skizze zum einem combinirten evangelischen Pfarrhause zu drei Familien für Strehlen. Vorder Ansicht, Giebel Ansicht, Profil ab*. Rys. piórkciem, kolorowany, wymiary: 37,5 x 58 cm, skala oryginału 1:100, skala liniowa 19,7 cm = 19 m. Naniesione korekty i uwagi czerwonym atramentem (rysunek zamienny ryzalitu bocznego). Na dole po prawej napis: *zum Kosten Überschlagen von 14 Januar 1876*, podpis: Renter, Kresibaumeister, po lewej czerwonym atramentem: *Revidirt... 30 / 5. 76*, podpis: Hasenjäger.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej sygn. I 1518

9. Strzelin. **Widok obozu wojskowego pod Strzelinem, 1741.** *Prospect von der Situation oder Gegend des Königl. Preussl. Feld-Lagers, bey der Stadt Strehlen [sic] im Fürstenthum Brieg in Nieder-Schlesien. Anno 1741*. Wymiary w ramce 33,5 x 24 cm. W głębi wieś Jegłowa, wzgórze Koziniec, bliżej dobra Kamery Krzepice, Wierzbowy Młyn, na dole po prawej wieś Chociwel, po prawej panorama Strzelina i legenda:

1. Königl. Zelte	namioty królewskie
2. Königl. Speise Zelt	jadalnia królewska
3. Königl. Küche	kuchnia królewska
4. Garde du Corps	straż królewska
5. Leib-Regiment	gardia królewska
6. Artillerie und Munition – Wagen	artyleria i wozy na amunicję
7. Fahnen und Standarte(n)	chorągwie i sztandary
8. Cavallerie – Zelte	namioty kawalerii
9. Hütten darunter die Pferde stehen	szopa dla koni
10. Infanterie – Zelte	namioty piechoty
11. Husaren – Zelte	namioty huzarów
12. Stabs – Gezelte	namioty sztabu
13. Marquetender	markietanki
14. Abtritte	latryny
15. Linien	granice
16. Feld-Wachten Hütten	szalasy warty polowej
17. Wacht-Zelte	namioty wartownicze
18. Dorf Tschantwitz	wieś Częszyce
19. Kammer- Guth Krippitz	Krzepice – dobra kamery

20. Ohlau Fluss	rzeka Oława
21. Stadt Strehlen [sic]	miasto Strzelin
22. Steig-Bäume mit Leicht- und Peck- Tannen	wysokie drzewa liściaste i iglaste

Österreichische Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. Alb Port 12b,9 Kar

10. Strzelin. **Mapa okręgu (weichbildu) strzelińskiego, 1747–1750.** F.B. Werner, *Mappa Geographica specialis direner Strhelen* [sic], [w:] *Topographia oder prodromus delineati...* T. II, 1747–1750, Rys. piórkciem, kolorowany.

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 418/419

11. Strzelin. **Widok miasta z lotu ptaka od południa, 1747–1750.** F.B. Werner, *Plan von Strehlen*, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...*, T. II, 1747–1750. Rys. piórkciem, kolorowany. Na górze w medalionie patron miasta – Michał Archanioł, który trzyma miecz, wagę oraz strzałę – dawny herb Strzelina, na dole mały herb miejski z opisem *Kleine Stadt Wappen*, po prawej na górze legenda:

1. Stadt Pfarr Kirch S. Michael.	fara miejska Michała Archanioła
2. Augustiner Barfüßen Closter	klasztor Augustianów eremitów
3. S. Gothard vulgo Polnische K.	kościół św. Gotarda, zwany polskim
4. Das Rent-Amt	urząd podatkowy
5. Stadt - Rathaus	ratusz
6. Luthr. Stadt Schule	miejska szkoła luterkańska
7. Pfarrhäuser	domy przy farze
8. Das Schlos	pałac
9. Die alte buerg.	stary zamek
10. Das Münsterberger Thor	Brama Ziębicka
11. Das Stockhäus	więzienie
12. Stockhaus Thurn	Baszta Katowska (więzienna)
13. Das Breslauer Thor	Brama Wroclawska
14. Der Töpfer Thürn	Baszta Garncarska
15. Pulver Thürn	Baszta Prochowa
16. Das Wasser Thor	Brama Wodna
17. Das Hospital	szpital
18. Die Stadt- Mühle	młyn miejski
19. Die färberey	farbiarnia
20. Neue begräbnis	nowy cmentarz
21. Cathol. begräbnis ad S.Barba.	cmentarz katolicki przy św. Barbarze
22. Das Schüs haus	Dom Strzelecki
23. Herr von Pfeil sein Haüs	dom pana von Pfeil
24. Das Mückendorfsche Haus	dom muchowiecki (sołtysa z Muchowca?)
25. Abbrente Marschstal	spalone stajnie
26. Maltz-Haüs	słodownia

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 437

12. Strzelin. **Plan miasta, 1747–1750.** F.B. Werner, *Grund Riß von Strehlen*, [w:] *Topographia oder prodromus delineati...*, T. II, 1747–1750, s. 423. Rys. piórkciem, kolorowany. Orientacja wschodnia, oznaczone ulice, bloki zabudowy, ogrody podmiejskie, wody, fortyfikacje z basztami i wieżami, w dolnym lewym rogu legenda:

1. Stad K. S. Michaelis	fara miejska Michała Archanioła
2. Augustiner barfüß: Clost.	klasztor Augustianów eremitów
3. S. Gothardt Kirche	kościół św. Gotarda
4. Das Rathaus	ratusz
5. Das Rent-Amt	urząd podatkowy
6. Luthr. Stadt Schul.	miejska szkoła luterkańska
7. Pfarrhäuser	domy przy farze
8. Das Schloß	pałac
9. Die Alte Burg	stary zamek
10. Münsterberger Thor	Brama Ziębicka
11. Stockhaus Thurn	Baszta Katowska (więzienna)
12. Breslauer Thor	Brama Wroclawska
13. Töpfer Thürn	Baszta Garncarska
14. Der Pulfer Thurn	Baszta Prochowa
15. Das Wasser Thor	Brama Wodna
16. Hospital	szpital
17. Stadt- Mühle	młyn miejski
18. Die färberay	farbiarnia
19. Neü begrabnis	nowy cmentarz
20. cathol. begräbnis	cmentarz katolicki
21. abbrente Marstall	spalone stajnie
22. Stockhaus	więzienie
23. Maltz haus	słodownia

Dział Rękopisów BU we Wrocławiu, sygn. Akc 1948 1094, s. 423

13. Strzelin. **Panorama miasta od południa, 1738.** F.B. Werner, *STREELEN [Brieg]*, [w:] *Scenographia Urbium Silesiae, Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben*,

Nürnberg Ao 1738. Miedzioryt kolorowany, 26,3 × 16,7 cm. U dołu herb miasta, po obu jego stronach legenda:

1. Augustiner barfüsser Kirch	kościół Augustianów eremitów
2. Das Rent haus	urząd podatkowy
3. Das Rahthaus	ratusz
4. Breslauer Thor	Brama Wrocławska
5. Die Polnische Kirche	kościół polski (św. Gotarda)
6. Die Pfarrkirch	kościół farny
7. Wasser thor	Brama Wodna
8. Pulfer thurn	Baszta Prochowa
9. Begräbnis	cmentarz

Zbiory Ikonograficzne BU we Wrocławiu, sygn. 595029, tabl. VII, nr 56

14. Strzelin. Widok miasta z lotu ptaka od południowego zachodu, 1741. J.G. Schmidt, *Strehlen Eine schöne Stadt an der Ohlau im Fürstenthüm Brieg in Nieder Schlesien liegt auf einem sehr Fruchtbaren Boden. 4 Meilen von Brieg hat eine Zweyfache Mauer und trockenem Graben, und Weil ahnweit davon ein Schöner Steinbruch ist, so sind auch die geringsten Hauser Steinern, es werde auch daselbst gute Parchende gemacht vor Einigen Jahren ist diese Stadt gants abgebrant. Sonsten Ist diser Ort jetziger Zeit merckwürdig weilen A(nn)o: 1741. Das Königl. Preussische Feldlager nicht weit davon Befindlich gewesen.* Rys. piórkiem, kolorowany, 27,7 x 18 cm. Na dole napis: J. G. Schmidt, sculp. a. Berlin. Oznaczone ulice, Stare Miasto, droga na Wrocław, Olawa; nad ramką legenda:

1. Rathaüs	ratusz
2. Rent haus	urząd podatkowy
3. Augustiner Closter	klasztor Augustianów
4. Der Burg-hof	zamek
5. Pfarr. Kirch.	kościół parafialny
6. Die Schul.	szkoła
7. Polnische Kirche	kościół polski
8. Münsterbergl Thor	Brama Ziębicka
9. Wasser Thor	Brama Wodna
10. Bresl. Thor	Brama Wrocławska
11. Töpfer Gassen	ulica Garncarska
12. Niclaus gasse	ulica św. Mikołaja
13. Bresl. gasse	ulica Wrocławska
14. Alte Bresl. gasse	ulica Starowrocławska
15. Polnische gasse	ulica Polska
16. Münsterbergische gasse	ulica Ziębicka
17. Becker gasse	ulica Piekarska
18. Closter gasse	ulica Klasztorna
19. Gärber gasse	ulica Garbarska
20. Burg gass.	ulica Zamkowa
21. Wassergasse	ulica Wodna
22. Kirch gasse	ulica Kościelna
23. Kaffe Thor	Brama zw. Kaffe (Ziębicka)
24. Neue Begräbnis	nowy cmentarz
25. Catolische Begräbnis	cmentarz katolicki
26. Alt Städtl. Kirch	kościół staromiejski
27. Alt graben	stara fosa

Zbiory Kartograficzne BU we Wrocławiu, sygn. 2517 IV B

15. Strzelin. Mapa okolic miasta, 1764–1770. Ludwig Wilhelm Regler. Rysunek kolorowany, 90 x 62 cm, skala oryginału 1:24 000. Mapa topograficzna z siecią dróg, rzekami, oznaczeniem miejscowości z blokami zabudowy.

SBB, Berlin, sygn. Kart. N 15 140, Sect. 66 i 71; N 15 140/15

16. Strzelin. Mapa okolic miasta, 1781. Friedrich Wilhelm Carl Graf von Schmettau. Rys. kolorowany, 91 x 56, 5 cm, skala oryginału 1:24 000. Orientacja południowo-zachodnia. Mapa ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy miasta, wody na tle rzeźby terenu.

SBB, Berlin, sygn. Kart. L 5420/7 Karte 24

17. Strzelin. Fragment mapy topograficznej, 1824. *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Steinmetz Pr. Lt. Im 2 ten Garde Regiment. Bande VIII. Blatt 5. Strehlen.* Rys. kolorowany, wymiar sekcji: 46,8 x 44 cm, skala oryginału 1:24 000. Oznaczone sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźbę terenu.

SBB, Berlin, sygn. Kart. N 729/1- 3078

18. Strzelin. Fragment mapy topograficznej, 1884. *Messtischblatt.* Fragment sekcji: *Strehlen 5268.* Druk czarno-biały, 56 x 59 cm, skala oryginału 1:25 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Uniwersytet Wrocławski, Zbiory kartograficzne Pracowni Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii, sygn. XIII 388-3

19. Strzelin. Fragment mapy topograficznej, 1938. *Messtischblatt.* Fragment sekcji: *Strehlen 3078.* Druk czarno-biały, 56 x 59 cm, skala oryginału 1:25 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Uniwersytet Wrocławski, Zbiory kartograficzne Pracowni Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii, sygn. XIII 388-7

20. Strzelin. Plan kościoła Michała Archanioła i pastorówki, 1908–1909. *Ev. Kirche St. Michael und evangelisches Pfarrhaus in Strehlen.* Rys. piórkiem, kolorowany, 62,5 x 33 cm, skala oryginału 1:500, skala liniowa 2 cm = 10m. Podpis: *Angefertigt Strehlen den 19. Öktober 1908 Der Kreisbauinspektor. J.V. Lucas Baurat; Annerkant Strehlen den 4. März 1909. Der evang. Gemeinde – Kirchenrat. Eberlein, Petersdorff, Dubois (?), Wrositz.* Oznaczony kościół św. Gotarda (*St. Gotthard-Kirche*); place: Szkolny (*Schulplatz*), Kościelny (*Kirchplatz*); ulice: Rycerska (*Rittergasse*), Kościelna (*Große Kirchstrasse*), Małokościelna (*Kleine Kirchstrasse*); ogrody: archidiaconalny (*Archidiaconal-Garten*), diakonalny (*Diaconal-Garten*), uczniowski (*Primarial-Garten*). Z lewej strony legenda:

a. Kirche mit Orgel	kościół z organami
b. Sakristei	zakrystia
c. Turm mit 2 Glocken	wieża z 2 dzwonami
d. Drahtzaun und Hecke	drućiany plot i żywopłot
e. Hecke	żywopłot
a' Absperr-Ketten	łańcuchy odgradzające
f. Pfarrhaus	plebania
g. Müllgruben	doły na odpadki
h. Abort	ubikacja
i. Brunnen	studnie
k. Pumpe	pompa
l. Sommerlaube	letnia altana
m. dergl., Superinventar	jakaś komórka
n. Umwährungsmauern	mur obwodowy
o. eiserner Zaun	żelazne ogrodzenie
a ¹ Tore	bramy
b ¹ Türen	drzwi

APWr. Sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej I 1507

21. Strzelin. Plan miasta, 1912. *Strehlen in Schlesien.* Rysunki kolorowane, różne wymiary, skala oryginału 1:500. Zaznaczone rowy, ulice, punkty trygonometryczne, zarysy domów. Dopisek: *Rath, geom.*

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV 194; IV 194,1; IV 194,2; IV 194,4; IV 195,10

22. Strzelin. Plan przeglądowy miasta, 1938. *Übersichtsplan der Stadt Strehlen.* Druk na papierze, 121 x 104 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 12 cm = 300 m. Oznaczona kolej, szosy, ulice, budynki miejskie. Oprac. 1924, uzupełnienia 1938. Podpis nieczytelny.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV 199

23. Strzelin. Plan zabudowy, 1936. *Strehlen. Teilbebaungsplan.* Światłokopia na papierze, 103 x 73 cm, skala oryginału 1:2500. Założenie osiedlowe z projektowaną ulicą obwodową na północny wschód od centrum (projekt fragmentarycznie zrealizowany). Na dole dopisek: *Breslau, im April 1936, Schlesiische Heimstätte*, drugi dopisek ołówkiem z datą 24.2.1940.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV 198

24. Strzelin. Podział terenów w mieście, 1940. *Flächenaufteilungsplan der Stadt Strehlen.* Światłokopia rys. kolorowanego na papierze, 93 x 55 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 12 cm = 300m. Orientacja wschodnia, plan obejmuje zachodnią i północną część miasta, oznaczone funkcje terenu: główne drogi, tereny mieszkaniowe, osiedlowe, przemysłowe, zielone. Na dole infomracja: *Vorschlag des Regierungspräsidenten Breslau, den 10. Sept. 1940.*

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV 200

25. Strzelin. Plan podziału terenu z nowo projektowaną obwodnicą, 1940. *Flächenaufteilungsplan der Stadt Strehlen.* Światłokopia z uzupełnieniami kredką i piórkiem, 93 x 55 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 12 cm = 300 m. Oznaczone ulice, najważniejsze budowle publiczne, podział parcelacyjny. Orientacja wschodnia, plan obejmuje zachodnią część miasta do wschodniej granicy obszaru staromiejskiego. Na dole napis: *Vorschlag des Riegiungspräsidenten Breslau, den 10. Sept 1940*, obok po prawej legenda funkcjonalnego podziału terenu (nie naniesiona).

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV 559

26. Strzelin. Ratusz, elewacja zachodnia, 1941/42. *Rathaus in Strehlen. Zustandaufmass Winter 1941/42. Westansicht.* Rys. ołówkiem na kalce, 44 x 62,5 cm. Skala oryginału 1:100. Na dole pieczęć: Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 131618

27. Strzelin. Ratusz, elewacja północna, 1941/42. *Rathaus in Strehlen Zustandaufmass Winter 1941/42. Nordansicht.* Rys. ołówkiem na kalce, 88 x 62,5 cm, skala oryginału 1: 100. Na dole pieczęć: Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 131621

28. Strzelin. Ratusz, elewacja południowa, 1941/42. *Rathaus in Strehlen Zustandaufmass Winter 1941/42. Südansicht.* Rys. ołówkiem na kalce, 88 x 62,5 cm, skala oryginału 1:100. Na dole pieczęć: Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 131619

29. Strzelin. **Ratusz, przekrój i elewacja wschodnia, 1941/42.** *Rathaus in Strehlen Zustandaufmass Winter 1941/42. Schnitt u. Ansicht v. O.* Rys. ołówkiem na kalce, 88 x 62,5 cm, skala oryginału 1:100. Na dole pieczęć: *Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 131620

30. Strzelin. **Kościół Michała Archanioła, elewacja zachodnia z wieżą, 1891.** Renter, *Evangelische Pfarrkirche zu St. Michael in Strehlen, Vorderansicht.* Rys. piórkiem na kartonie, 35 x 57 cm, skala oryginału 1:100, skala liniowa 18 cm = 21 m. U dołu komentarz: *Zum Kosten Anschlag von 2. Mai 1891, Renter Baurat.*

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej I 510,1

31. Strzelin. **Kościół ewangelicki Michała Archanioła, rzut, 1908.** *Evangelische Kirche St. Michael in Strehlen. Schl.* Światłokopia rysunku, 45 x 71,4 cm, skala oryginału 1:100, skala liniowa 10 cm = 10 m. Na górze po prawej oznaczenie *B IV*, po lewej: *Farbenerklärung wie auf den Entwurfszeichnungen gen der Firma Haeferle*; na dole pośrodku napis: *Grundriss unterhalb der Emporen, po prawej: zu den Erläuterungsberichten und dem Kostenanschlag von 7. Dezember 1907, poniżej: 31 Januar 1908, podpis: Stoepel.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. Nr. 131625

32. Strzelin. **Kościół ewangelicki Michała Archanioła, elewacja północna, 1891/1905.** Renter, *Evangelische Pfarrkirche zu St. Michael in Strehlen, Seitenansicht.* Rys. piórkiem na kartonie, poprawki czerwonym atramentem (zmiana formy wejścia), 57 x 35 cm, skala oryginału 1:100, skala liniowa 18 cm = 21 m. Adnotacja u dołu po prawej: *zum Kosten Anschlag 1891, 1905, Regierungs-u. Baurat Mass.*

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej I 510,2

33. Strzelin. **Projekt sądu krajowego w dawnym domu książąt brzeskich, pocz. XIX w.** Geissler, *Fasade zu den neu Anzurichten den Land Gericht zu Strehlen.* Rys. na kartonie, kolorowany, 44,5 x 27 cm, skala oryginału ok. 1:100, skala liniowa 24,8 cm = 70 stóp reńskich.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej VI 502,3

34. Strzelin. **Projekt sądu krajowego w dawnym domu książąt brzeskich, pocz. XIX w.** Geissler, *Profil zu den Einzurichtenden Land Gericht zu Strehlen.* Rys. na kartonie kolorowany, 27 x 44,5 cm, skala oryginału ok. 1:100, skala liniowa 14 cm = 40 stóp reńskich.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wroclawskiej VI 502,2

35. Strzelin. **Plan sytuacyjny dla akcji uwłaszczenia, 1948.** Rys. kolorowany na brystolu, 102 x 86 cm, skala oryginału 1:2500. Na dole po prawej plan sytuacyjny miasta w skali 1:100 000, napis: *plan miasta Strzelina, 1:2500*, pieczęć: *Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego we Wrocławiu*; po lewej na dole legenda z oznaczeniem wód, ulic, terenów kolejowych, terenów zabudowy zwartej, luźnej, przemysłu istniejącego, projektowanego, stref ekonomicznych, terenów stanowiących własność samorządu i terenów objętych wnioskami o wyłączenie.

APWr, sygn. UWW XVIII/164

36. Strzelin. **Uproszczony plan zagospodarowania przestrzennego, 1948.** Rys. kolorowany, na tekturze, 105 x 98 cm, skala oryginału 1:2500. Na dole po prawej legenda – oznaczone kolorami różne funkcje terenu; pieczęć: *Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego we Wrocławiu.*

APWr, sygn. UWW XVIII/ 163

37. Strzelin. **Widok miasta z lotu ptaka od północnego wschodu, 1928.** Fot. lotnicza z negatywu, 13 x 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59633 (AKI 6019)

38. Strzelin. **Widok miasta z lotu ptaka od południowego wschodu, 2000.** Bernhard Kirk. Fot. lotnicza z negatywu 24 x 36 mm. Widok centrum miasta z kościołem i klasztorem Klarysek po lewej i kościołem św. Gotarda po prawej.

Herder-Institut Marburg, Kirk, Inv. Nr. 147063

39. Strzelin. **Fragment mapy topograficznej, 1997.** Skala 1:10 000. Arkusze: M-33-47-C-a-1 *Szczawin*, M-33-47-C-a-2 *Górzec*, M-33-47-C-a-3 *Strzelin-Zach.*, M-33-47-C-a-4 *Strzelin* w układzie współrzędnych 1992, z 1997 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

40. Strzelin. **Ortofotomapa, 2009.** Piksel 0,25 m, z 2009 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

MAPS, PLANS AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt

On the cover and title page: Strzelin. **Panoramic view of the city from the south, 1739**, F.B. Werner, *STREELLEN[Brieg]*, [in:] *Scenographia Urbium Silesiae, Tab. VII.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738*. Colored copperplate, 26.3 × 16.7 cm.

Iconographic collection of the University Library in Wrocław, call No. 595029, Table VII, No. 56

DESCRIPTIVE SECTION

1. Strzelin. **St Gotthard Church, 1747–1750**. S. Gotthards. K., F.B. Werner, [in:] *Topographia oder prodromus delineati Principatus Lignicensis Bregensis, et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Praesentatio, und Beschreibung derer Städte, Flecken, Klöster, Schlösser, Gütter Sitz und ordlichen = Häuser Gärten, Kirchen Dorfschaften...* Vol. II, 1747–1750, P. 425a. Coloured pen-and-ink drawing.

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 425

2. **Settlement in the area of Strzelin and Przeworno until the end of the 13th century**. Study by D. Adamska, cartography by M. Siehankiewicz.

3. **City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland)**. Study by M. Mlynarska-Kaletynowa, cartography by J. Polamarczuk.

4. Strzelin. **View of the town from the south, 1713**. *Strehlen von Süden, von Ingenieur Joseph Haas 1713 gezeichnet. Vorn das Wassertor, davor das sogen Kaffentor*, photo of the drawing, [in:] K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Breslau 1941, Band 2. *Fürstentum Brieg-Kreise Brieg–Ohlau–Strehlen*, p. 87, II. 27.

5. Strzelin. **Town panorama from the south-west, 1747–1750**. F.B. Werner, *Prospect von der Stadt Strehlen*, [in:] *Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750, p. 421. Coloured pen-and-ink drawing, 17.1 x 7.5 cm. In the top right-and left-hand corners a legend:

1. Münsterberg. Thör	Ziębicka Gate
2. Stockhäus Thörn	Hangman's Tower (prison)
3. S. Barbara Kirche	St Barbara Church
4. Bresl. Thor	Wrocławska Gate
5. Augustine: Kirch.	augustian Church
6. Das Rent Amt	Tax office
7. Rathaus u. Thörn	Town hall with tower
8. Der Töpfer Thurn	Potters' Tower
9. S. Gotthard Kirche	St Godard Church
10. S. Michals Pfarr K.	parish Church of St Michael the Archangel
11. Die burg	castle
12. Das Wasser Thor	Water Gate
13. Das Schloß	palace
14. Pülfer Thurn	Gunpowder Tower
15. Hospital	hospital

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 421

6. Strzelin. **Parish church of St Michael the Archangel, 1747–1750**. *Stadt Pfarr Kirch S. Michaelis.*, F.B. Werner, [in:] *Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750, p. 425a. Coloured pen-and-ink drawing.

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 425

7. Strzelin. **Monastery and church of St Augustine the Hermits, 1747–1750**. *Augustiner Barfüßer Closter*. F.B. Werner, [in:] *Topographia oder prodromus delineati Principatus Lignicensis Bregensis, et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Praesentatio, und Beschreibung derer Städte, Flecken, Klöster, Schlösser, Gütter Sitz und ordlichen = Häuser Gärten, Kirchen Dorfschaften...*, Vol. II, 1747–1750, p. 428a. Coloured pen-and-ink drawing. Ducal curia building marked as: Rent-Amt.

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 428

8. Strzelin. **Old Evangelical school, 1893**. *Zeichnung vom alter evangelischen Schul und Küsterhause in Strehlen abgebrochen im Monat April 1893. Ansicht der Nordseite*. Blueprint of a pen-and-ink drawing, 34.5 x 47.3 cm, line scale: 10 cm = 20 m. Front facade. Inscription at the bottom, on the left: *Zum Bericht vom 15 ten Juni 1893*, illegible signature: *Reuser Baurat*, drawing designated as *Blatt 2*.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 131632

9. Strzelin. **Monastery church, north facade, 1886**. Renter, *Katholische Kirche in Strehlen, Blatt B, Ansicht der Nordfront*. Coloured pen-and-ink drawing, 35.5 x 49 cm, original scale: 1:200, line scale: 20 cm = 40 m. A drawing of the north facade; inscription under the drawing, to the right: *zum Bericht und Kosten Überschlag von 1. May 1886*, inscription: *Renter, Kresibauinspektor*. Note in blue ink, partially illegible: *15/6 1886*.

The State Archive in Wrocław [SAW], Cartography of Wrocław Regency, call No. I 1490,2

10. Strzelin. **Allegory of the town with a panorama, 1779**. *Strehle in Schlesien*. Copperplate, 16.3 x 19.2 cm. At the top, a small coat of arms of the town of Strzelin,

below – a town panorama from the south; at the bottom, an allegory of the town with the inscription: *Politica die Polickey*, on the right, a coat of arms signed: *von Debschüts*. At the bottom, an inscription in pencil: *Eckardisches Tage Buch. Febr. 1779*.

Staatsbibliothek zu Berlin [SBB], Berlin, call No. Y 40372.

11. Strzelin. **Church of St Michael the Archangel, north facade design, 1752**. Ernst Gottlieb Kalckbrenner. Photo of the drawing, 13.5 x 11.1 cm. Inscription in the cartouch at the top, on the left: *Il te Facciade Nordwertz oder dem Thurn Seidwertz mit der ganzem Kirchen Lange und das gebäuden Sacristey*.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 68778 (NBA 2460a; 5910)

12. Strzelin. **General view from the south, 1805**. F.W. Endler, [in:] *Breslauerische Erzähler*, 6/1805, No. 49, p. 768/769. Etching, 13.7 x 9.2 cm.

University Library in Wrocław, call No. GŚL 85213,6

13. Strzelin. **General view from the south, 1860s**. E. Knippel, Lithograph glued on paper, 33.7 x 22 cm. Town panorama from the south-east, from the left, the church and hospital of St George at Wojslawice, convent church, town hall tower, church of St Michael the Archangel, St Godard Church.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Sammlung Haselbach, Inv. No. 781 KV

14. Strzelin. **High school building design – front facade, 1875**. Renter, *Entwurf zu einem Gymnasium für die Stadt Strehlen. Ansicht von der Ostseite (Breslauer Strasse)*. Coloured drawing on card board. Inscription in the top right-hand corner: *Blatt IX*, signature in the bottom right-hand corner: *Renter, Kreisbaumeister*.

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. I 9957

15. Strzelin. **View of the mid-Market Square block from the south-west, pre-1935**. *Rathaus Strehlen*. Black and white postcard, 14 x 10 cm. To the right, a monument to St. John Nepomucene.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Goettinger – Bildwerk, Inv. No. 145088

16. Strzelin. **View of the town centre in the east, 1928**. *Stadtansicht Strehlen mit Ring*. Aerial photo, glass negative 18 x 13 cm. At the bottom, to the left: the church of St Michael the Archangel, St Godard Church and the school 'from stone'.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Hansa-Luftbild, Inv. No. 59635

17. Strzelin. **Town hall ruins, 1945**. Photo.

Private collection of Zbigniew Kazimierowicz

18. **Early Middle Ages archaeological sites in the Strzelin and Przeworno municipal area**. Study by K. Demidziuk, cartography by M. Siehankiewicz.

19. Strzelin. **View of the quarries near the town, 1927**. *Steinbrüche bei Strehlen*. Aerial photo, glass negative 18 x 13 cm.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Hansa-Luftbild, Inv. No. 59630

20. **Strzelińskie Hills. Distribution of quarries identified during eld research**. Study by E. Lisowska, cartography by M. Siehankiewicz.

21. Strzelin. **Town map, 1865**. W. Alkiewicz, repr. P. Poklekowski. Photo of the drawing, negative 8.8 x 11.9 cm. Sketch cadastral map. Inscription at the bottom: *Plan der Stadt Strehlen, Kr. Strehlen, Reg. Bez. Breslau (Im Selbstanlage den W. Alkiewicz) 1865*.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. BAG – 1727

22. Strzelin. **Town hall and the Market Square, 1747–1750**. *Rathaus in Strehlen und Revier*. F.B. Werner, [in:] *Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750, p. 429a. Coloured pen-and-ink drawing.

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 429

23. Strzelin. **The Market Square's northern frontage, 1747–1750**. *Eine Seite des Marckt Platzes von Mittag an zu sehen*, F.B. Werner, [in:] *Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750, p. 430a. Coloured pen-and-ink drawing.

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 430

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Strzelin. **Cadastral plan**. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a cadastral plan from 1938, stored in the State Archives in Wrocław.

2. Strzelin. **Spatial development of the city**. By: D. Adamska, M. Siehankiewicz, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:10 000 scale reproduced by a topographic map in 1:10 000 scale from 1997

3. Strzelin. **Functions of the most important objects in the city center**. By: D. Adamska, M. Siehankiewicz, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a cadastral plan from 1938, stored in the State Archives in Wrocław.

4. Strzelin. **A parcellation map of the founded town against the town plan from 1912**. By: M. Chorowska, cartographic design by: J. Polamarczuk, P. Rajski. The plan drawn up on the basis of a 1912 cadastral plan at a scale of 1:2500, stored in the State Archives in Wrocław..

5. Strzelin. **Part of town between Rycerska, Kościelna and Wodna streets**. By: E. Różycka-Rozpędowska, J. Rozpędowski.

6. Strzelin. **The Town Hall block.** By: M. Malachowicz, R. Karnicki, graphic design by: R. Karnicki.

7. Strzelin. **A reconstruction project of the historical frontages of Rynek Square.** By: M. Malachowicz, A. Malachowicz, R. Karnicki, graphic design by: A. Malachowicz, K. Kret, D. Lawenda.

8. Strzelin. **Reorganization of space in the area near St Gotthard church.** By: D. Adamska, graphic design by: M. Siehankiewicz.

8 [1.]. **Layout plan of the old and new Evangelical clergy house, 1880.** Renter, *Situation von den drei evangelischen Pfarretablisements in Strehlen.* Coloured pen-and-ink drawing on tracing paper glued on Bristol board, 36 x 50 cm, original scale: 1:500, line scale: 18 cm = 90 m. West orientation. Marked: St Godard Church (*st. Gotthard Kirche*), the Evangelical school (*evangelische Schule*) with a sports field (*Spielhof*), the old presbytery (*altes Pfarrhaus I*) with a garden (*Pfarrgarten I*) and plot (*Hof zu I*), the old priest's houses (*altes Pfarrhaus II–III*) with gardens (*Pfarrgarten II–III*) and plots (*Hof zu II–III*), the poor-house (*Kirchenarmen Wohnung*); the new presbytery is marked with red ink. An 1880 copy of the drawing, inscription: *3 Februar 1880, Renter. Baumeister.*

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. I 1511

8 [2.]. **Layout plan of the area near St Godard Church and the new Evangelical priest's house building, 1880.** Renter, *Situation von dem neuen evangel. Pfarretablisement in Strehlen nach erfolgten Neubau des Pfarrhauses.* Coloured pen-and-ink drawing on cardboard, 34 x 37 cm, original scale: 1:500, line scale: 16 cm = 80 m, sections: original scale: 1:100, line scale: 13 cm = 13 m. West orientation, visible St Godard Church (*St. Gotthard Kirche*), a girls' school (*Mädchen Schulgebäude*), the new presbytery (*neues Pfarrhaus*) with gardens, the deacon's house (*altes Diaconat Wohnh.*) and the archdeacon's house (*altes Archidiaconat Wohnh.*) with gardens and the former diaconal garden (*bisheriger Diaconatgarten*). The section and legend refer to the toilet building. Inscription at the bottom on the right: *Renter, Kreisbaumeister, 28 Januar 1880*, above, in blue ink, an illegible commentary and inscription: *Hasenjäger, 16 April 1880*. In the bottom right-hand corner, a legend:

a. Abort mit Müllgrube	toilet with waste pits
b. Müllgrube	waste pits
c. Brunnen, alt	wells, old
d. Pumpe	pump
e. Gerinne	channels
f. bedeckter Canal	underground channel

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. I 1517

8 [3.]. **Parish house, drawing of the front facade and floor plans. 1875.** Renter, *Pfarrprimariatsgebäude in Strehlen, Blatt 1. Ansicht Grundriss vom ersten Stock, Grundriss vom Erdgeschoss.* Coloured pen-and-ink drawing, 32.5 x 47 cm, original scale: 1:100, line scale: 18 cm = 18 m. Inscription at the bottom: zum Kosten Anschlag v. 15 April 1875, inscription: *Renter, Kreisbaumeister, on the left: Reviedirt Breslau 1875, Brennhauser.* Notes in red ink from 1876, notes in pencil specifying the areas of individual rooms.

SAW, Cartography of Wrocław Regency call No. I 1519,1

8 [4.]. **Parish house, section of the building section, a view and a map of the stable, a layout plan 1875.** Renter, *Pfarrprimariatsgebäude in Strehlen, Blatt 2. Profil nach a.b., Ansicht des Stallgebäudes, Grundriss desselben Situation.* Coloured pen-and-ink drawing, 32.5 x 47 cm, original scale: 1:100, line scale: 18 cm = 18 m. Inscription at the bottom: *zum Kosten Anschlag v. 15 April 1875*, inscription: *Renter, Kreisbaumeister, on the right: Reviedirt Breslau... 1875, Brennhauser.* Notes in red ink – from 1876.

SAW, Cartography of Wrocław Regency call No. I 1519,2

8 [5.]. **Design for a new Evangelical priest's house, 1876.** Renter, *Skizze zum einem combinirten evangelischen Pfarrhause zu drei Familien für Strehlen. Vorder Ansicht, Giebel Ansicht, Profil ab.* Coloured pen-and-ink drawing, 37.5 x 58 cm, original scale: 1:100, line scale: 19.7 cm = 19 m. Corrections and comments in red ink (a replacement drawing of a side projection). Inscription at the bottom on the right: *zum Kosten Überschlagen von 14 Januar 1876*, inscription: *Renter, Kreisbaumeister, on the left, in red ink: Reviedirt... 30/5.76, inscription: Hasenjäger.*

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. I 1518

9. Strzelin. **A view of a military camp near Strzelin, 1741.** *Prospect von der Situation oder Gegend des Königl. Preussl. Feld-Lagers, bey der Stadt Strehlen [sic] im Fürstenthum Brieg in Nieder-Schlesien. Anno 1741.* Dimensions in the frame: 33.5 x 24 cm. At the back: the village of Jegłowa, Koziniec Hill, closer: Krzepice complex estate, Wierzbowy Mill, in the bottom right-hand corner: the village of Chociwel, on the right: a panorama of Strzelin and a legend:

1. Königl. Zelte	royal tents
2. Königl. Speise Zelt.	king's dining hall
3. Königl. Küche	king's kitchen
4. Garde du Corps	royal watchmen

5. Leib-Regiment	royal guards
6. Artillerie und Munition – Wagen	artillery and ammunition carts
7. Fahnen und Standarte(n)	standards and banners
8. Cavallerie – Zelte	cavalry tents
9. Hütten darunter die Pferde stehen	horse shed
10. Infanterie – Zelte	infantry tents
11. Husaren – Zelte	hussar tents
12. Stabs – Gezelte	staff tents
13. Marquetender	camp followers
14. Abtritte	latrines
15. Linien	borders
16. Feld-Wachten Hütten	field guards' shelters
17. Wacht-Zelte	guards' tents
18. Dorf Tschantzwitz	village of Czeszyce
19. Kammer- Guth Krippitz	Krzepice – royal office estate
20. Ohlau Fluss	Oława river
21. Stadt Strehlen [sic]	town of Strzelin
22. Steig-Bäume mit Leicht- und Peck- Tannen	high broadleaf and coniferous trees

Österreichische Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, call No. Alb Port 12b,9 Kar

10. Strzelin. **Map of the district (weichbild) of Strzelin, 1747–1750.** F.B. Werner, *Mappa Geographica specialis direner Strhelen [sic], [in:] Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750, Coloured pen-and-ink drawing.

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 418/419

11. Strzelin. **A bird's eye view of the town from the south, 1747–1750.** F.B. Werner, *Plan von Strehlen, [in:] Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750. Coloured pen-and-ink drawing. At the top in the middle, in the medalion: the town's saint patron – St Michael the Archangel, holding a sword and an arrow – Strzelin's former coat of arms, at the bottom on the left; a small town coat of arms with the description *Kleine Stadt Wappen*, at the top, on the right: a legend:

1. Stadt Pfarr Kirch S. Michael	parish church of St Michael the Archangel
2. Augustiner Barfüßen Closter	monastery of St Augustine the Hermits
3. S. Gothard vulgo Polnische K.	St Godard Church, known as the polish church
4. Das Rent-Amt	tax office
5. Stadt - Rathaus	town hall
6. Luthr. Stadt Schule	town's lutheran school
7. Pfarrhäuser	houses near the parish church
8. Das Schlos	palace
9. Die alte buerg.	old castle
10. Das Münsterberger Thor	Ziębicka Gate
11. Das Stockhäus	prison
12. Stockhaus Thurn	Hangman's Tower (prison)
13. Das Breslauer Thor	Wrocławska Gate
14. Der Töpfer Thürm	Potters' Tower
15. Pulver Thürm	Gunpowder Tower
16. Das Wasser Thor	Water Gate
17. Das Hospital	hospital
18. Die Stadt- Mühle	town mill
19. Die färberey	dyeworks
20. Neue begräbnüs	new cemetery
21. Cathol. begräbnis ad S.Barba.	catholic churchyard at St Barbara Church
22. Das Schüs haus	shooting House
23. Herrn von Pfeil sein Häüs	house of Mr von Pfeil
24. Das Mückendorfsche Haus	Muchowiec house (of the village head of Muchowiec?)
25. Abbrente Marschstal	burnt down stables
26. Maltz-Häüs	malt plant

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 437

12. Strzelin. **Town map, 1747–1750.** F.B. Werner, *Grund Riß von Strehlen, [in:] Topographia oder prodromus delineati...*, Vol. II, 1747–1750, p. 423. Coloured pen-and-ink drawing. East orientation, street names, blocks of houses, suburban gardens, waters, fortifications with towers and keeps, in the bottom left-hand corner a legend:

1. Stad K.S. Michaelis	parish church of St Michael the Archangel
2. Augustiner barfüß: Clost.	monastery of St Augustine the Hermits
3. S. Gothardt Kirche	St Godard Church
4. Das Rathaus	town hall
5. Das Rent-Amt	tax office
6. Luthr. Stadt Schul.	town's lutheran school
7. Pfarrhäuser	houses near the parish church

8. Das Schloß	palace
9. Die Alte Burg	old castle
10. Münsterberger Thor	Ziębicka Gate
11. Stockhaus Thurn	Hangman's Tower (prison)
12. Breslauer Thor	Wroclawska Gate
13. Töpfer Thürn	Potters' Tower
14. Der Pulfer Thurn	Gunpowder Tower
15. Das Wasser Thor	Water Gate
16. Hospital	hospital
17. Stadt- Mühle	town mill
18. Die färberay	dyeworks
19. Neü begrabnis	new cemetery
20. cathol. begräbnis	catholic churchyard
21. abbrente Marstall	burnt down stables
22. Stockhaus	prison
23. Maltz haus	malt plant

Manuscript Section of the University Library in Wrocław, call No. Akc 1948 1094, p. 423

13. Strzelin. Town panorama from the south, 1738. F.B. Werner, *STREELLEN [Brieg]*, [in:] *Scenographia Urbium Silesiae, Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. Iaergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738*. Coloured copperplate, 26.3 cm × 16.7 cm. At the bottom: town's coat of arms, on both sides a legend:

1. Augustiner barfüsser Kirch	monastery of St Augustine the Hermits
2. Das Rent haus	tax office
3. Das Rahthaus	town hall
4. Breslauer Thor	Wroclawska Gate
5. Die Polnische Kirche	polish church (of St Godard)
6. Die Pfarrkirch	parish church
7. Wasser thor	Water Gate
8. Pulfer thurn	Gunpowder Tower
9. Begräbnis	cemetery

Iconographic collection of the University Library in Wrocław, call No. 595029, Table VII, No. 56

14. Strzelin. Bird's eye view of the town from the south-west, 1741. J.G. Schmidt, *Strehlen Eine schöne Stadt an der Ohlau im Fürstenthüm Brieg in Nieder Schlesien liegt auf einem sehr Fruchtbaren Boden. 4 Meilen von Brieg hat eine Zweyfache Mauer und trockenem Graben, und Weil ahnweit davon ein Schöner Steinbruch ist, so sind auch die geringsten Hauser Steinern, es werde auch daselbst gute Parchende gemacht vor Einigen Jahren ist diese Stadt gants abgebrant. Sonsten Ist diser Ort jetziger Zeit merckwürdig weilen A(nn)o: 1741. Das Königl. Preusische Feldlager nicht weit davon Befindlich gewesen*. Coloured pen-and-ink drawing, 27.7 x 18 cm. At the bottom, under the frame: J.G. Schmidt, *sculp. a. Berlin*. Marked: street names, Old Town, road to Wrocław, Olawa; at the top, over the frame a legend:

1. Rathäus	town hall
2. Rent haus	tax office
3. Augustiner Closter	monastery of St Augustine the Hermits
4. Der Burg-hof	castle
5. Pfarr. Kirch.	parish church
6. Die Schul.	school
7. Polnische Kirche	polish church
8. Münsterbergl Thor	Ziębicka Gate
9. Wasser Thor	Water Gate
10. Bresl. Thor	Wroclawska Gate
11. Töpfer Gassen	Garncarska Street
12. Niclaus gasse	St Nicholas Street
13. Bresl. gasse	Wroclawska Street
14. Alte Bresl. gasse	Starowroclawska Street
15. Polnische gasse	Polska Street
16. Münsterbergische gasse	Ziębicka Street
17. Becker gasse	Piekarska Street
18. Closter gasse	Klasztorna Street
19. Gärber gasse	Garbarska Street
20. Burg gass.	Zamkowa Street
21. Wassergasse	Wodna Street
22. Kirch gasse	Kościelna Street
23. Kaffe Thor	So-called Kaffe Gate (Ziębicka)
24. Neue Begräbnis	new cemetery
25. Catolische Begräbnis	catholic churchyard
26. Alt Städtl. Kirch	old town church
27. Alt graben	old moat

Cartographic Collection of the University Library in Wrocław, call No. 2517 IV B

15. Strzelin. Map of the town's environs, 1764–1770. Ludwig Wilhelm Regler.

Coloured drawing, 90 x 62 cm, original scale: 1:24,000. Topographic map with the road network, rivers, names of towns and villages with blocks of houses.

SBB, Berlin, call No. Kart. N 15 140, Sect. 66 and 71; N 15 140/15

16. Strzelin. Map of the town's environs, 1781. Friedrich Wilhelm Carl Graf von Schmettau. Coloured drawing, 91 x 56.5 cm, original scale: 1:24,000. South-west orientation. Marked: the road network, rural buildings, the town's blocks of buildings, rivers and land relief.

SBB, Berlin, call No. Kart. L 5420/7, Karte 24

17. Strzelin. Fragment of a topographic map, 1824. *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Steinmetz Pr. Lt. Im 2 ten Garde Regiment. Bande VIII. Blatt 5. Strehlen*. Coloured drawing, dimensions of the section: 46.8 x 44 cm, original scale: 1:24,000. Road network, buildings, forests, land relief – crosshatch.

SBB, Berlin, call No. Kart. N 729/1-3078

18. Strzelin. Fragment of a topographic map, 1884. *Messtischblatt*. Fragment of section: *Strehlen 5268*. Black and white print, 56 x 59 cm, original scale: 1:25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

University of Wrocław, Cartographic Collections from Lab of History Cartography in Department of Geoinformatics and Cartography, sygn. XIII 388-3

19. Strzelin. Fragment of a topographic map, 1938. *Messtischblatt*. Fragment of section: *Strehlen 3078*. Black and white print, 56 x 59 cm, original scale: 1:25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

University of Wrocław, Cartographic Collections from Lab of History Cartography in Department of Geoinformatics and Cartography, sygn. XIII 388-7

20. Strzelin. Map of the church of St Michael the Archangel and the pastor's house, 1908–1909. *Ev. Kirche St. Michael und evangelisches Pfarrhaus in Strehlen*. Coloured pen-and-ink drawing, 62.5 x 33 cm, original scale: 1:500, line scale: 2 cm = 10 m. Inscription: *Angefertigt Strehlen den 19. Oktober 1908 Der Kreisbauinspektor. J.V. Lucas Baurat; Annerkant Strehlen den 4. März 1909. Der evang. Gemeinde – Kirchenrat. Eberlein, Petersdorff, Dubois (?), Wrositz. St Godard Church (St. Gotthard-Kirche); squares: Szkolny [School] (Schulplatz), Kościelny [Church] (Kirchplatz); streets: Rycerska [Knight's] (Rittergasse), Kościelna [Church] (Große Kirchstrasse), Mało-kościelna [Small church] (Kleine Kirchstrasse); gardens: archidiaconalny [Archidiaconal] (Archidiaconal-Garten), diakonalny [Diaconal] (Diaconal-Garten), uczniowski [Student] (Primarial-Garten). On the left a legend:*

a. Kirche mit Orgel	church with an organ
b. Sakristei	sacristy
c. Turm mit 2 Glocken	tower with 2 bells
d. Drahtzaun und Hecke	wire fence and a hedge
e. Hecke	hedge
a' Absperr-Ketten	separating chains
f. Pfarrhaus	presbytery
g. Müllgruben	waste pits
h. Abort	toilet
i. Brunnen	wells
k. Pumpe	pump
l. Sommerlaube	summer house
m. dergl., Superinventar	a kind of cellar
n. Umwährungsmauern	outer wall
o. eiserner Zaun	iron fencing
a ¹ Tore	gates
b ¹ Türen	doors

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. I 1507

21. Strzelin. Town map, 1912. *Strehlen in Schlesien*. Coloured drawings, various dimensions, original scale: 1:500. Marked: trenches, streets, trigonometrical points, building outlines. Inscription: *Rath, geom.*

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call Nos. IV 194; IV 194,1; IV 194,2; IV 194,4; IV 195,10

22. Strzelin. Town's survey plan, 1938. *Übersichtsplan der Stadt Strehlen*. Print on paper, 121 x 104 cm, original scale: 1:2,500, line scale: 12 cm = 300 m. Marked: railway, roads, streets, town buildings. Made in: 1924, supplements: 1938. Illegible inscription.

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. IV 199

23. Strzelin. Building plan, 1936. *Strehlen. Teilbebaungsplan*. Blue-print on paper, 103 x 73 cm, original scale: 1:2,500. Housing estate with a designed outer street to the north-east of the centre (only parts of the project have been implemented). Inscription at the bottom: *Breslau, im April 1936, Schlesische Heimstätte*, inscription in pencil dated 24 Feb 1940.

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. IV 198

24. Strzelin. Land division in town, 1940. *Flächenaufteilungsplan der Stadt Strehlen*. Blueprint of a coloured drawing on paper, 93 x 55 cm, original scale 1: 2,500, line scale 12 cm = 300 m. East orientation, the map covers the town's western and northern parts, marked: main roads, residential areas, housing esta-

tes, industrial areas, green areas. Information at the bottom: *Vorschlag des Regierungspräsidenten Breslau, den 10. Sept. 1940.*

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. IV 200

25. Strzelin. Land division plan with a newly designed ring road, 1940. *Flächenaufteilungsplan der Stadt Strehlen.* Blueprint with additions in coloured pencil and pen and ink, 93 x 55 cm, original scale: 1:2,500, line scale: 12 cm = 300 m. Marked: streets, major public buildings, parcellation division. East orientation, the plan covers the town's western part up to the eastern border of the Old Town area. Inscription at the bottom: *Vorschlag des Reigierungspräsidenten Breslau, den 10. Sept 1940.*, to the right, a legend to the functional land division (not marked).

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. IV 559

26. Strzelin. Town hall, western facade, 1941/42. *Rathaus in Strehlen. Zustandaufmass Winter 1941/42. Westansicht.* Drawing in pencil on tracing paper, 44 x 62.5 cm. Original scale: 1:100. Stamp at the bottom: *Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 131618

27. Strzelin. Town hall, northern facade, 1941/42. *Rathaus in Strehlen Zustandaufmass Winter 1941/42. Nordansicht.* Drawing in pencil on tracing paper, 88 x 62.5 cm, original scale 1:100. Stamp at the bottom: *Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 131621

28. Strzelin. Town hall, southern facade, 1941/42. *Rathaus in Strehlen Zustandaufmass Winter 1941/42. Südansicht.* Drawing in pencil on tracing paper, 88 x 62.5 cm, original scale 1:100. Stamp at the bottom: *Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 131619

29. Strzelin. Town hall, section and eastern facade, 1941/42. *Rathaus in Strehlen Zustandaufmass Winter 1941/42. Schnitt u. Ansicht v. O.* Drawing in pencil on tracing paper, 88 x 62.5 cm, original scale 1:100. Stamp at the bottom: *Architekt/Dipl.Ing. Heinz W. Hermann.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 131620

30. Strzelin. Church of St Michael the Archangel, western facade with a tower, 1891. *Renter, Evangelische Pfarrkirche zu St. Michael in Strehlen, Vorderansicht.* Pen-and-ink drawing on cardboard, 35 x 57 cm, original scale: 1:100, line scale: 18 cm = 21 m. Inscription in the bottom right-hand corner: *Zum Kosten Anschlagen vom 2. Mai 1891, Renter Baurat.*

SAW, Cartography of Wrocław Regency call No. I 510,1

31. Strzelin. Evangelical church of St Michael the Archangel, projection, 1908. *Evangelische Kirche St. Michael in Strehlen. Schl.* Blueprint of a drawing, 45 x 71.4 cm, original scale: 1:100, line scale: 10 cm = 10 m. Inscription at the top, on the right: *Bl V*, on the left: *Farbenerklärung wie auf den Entwurfszeichnung gen der Firma Haeferle*; inscription at the bottom, in the middle: *Grundriss unterhalb der Emporen*, on the right: *zu den Erläuterungsberichten und dem Kostenanschlage von 7. Dezember 1907*, below: *31 Januar 1908*, signature: *Stoepel.*

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Inv. No. 131625

32. Strzelin. Evangelical church of St Michael the Archangel, north facade, 1891/1905. *Renter, Evangelische Pfarrkirche zu St. Michael in Strehlen, Seitenansicht.* Pen-and-ink drawing on cardboard, corrections in red ink (a change in the entrance form), 57 x 35 cm, original scale: 1:100, line scale: 18 cm = 21 m. Inscription at the bottom, on the right: *zum Kosten Anschlage 1891, 1905, Regierun-gs-u. Baurat Mass.*

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. I 510,2

33. Strzelin. Design for a national court in the former house of the dukes of Brzeg, early 19th c. *Geissler, Fassade zu den neu Anzurichten den Land Gericht zu Strehlen.* Coloured drawing on card board, 44.5 x 27 cm, original scale: ca. 1:100, line scale: 24.8 cm = 70 Rhenish feet.

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. VI 502,3

34. Strzelin. Design for a national court in the former house of the dukes of Brzeg, early 19th c. *Geissler, Profil zu den Einzurichtenden Land Gericht zu Strehlen.* Coloured drawing on card board, 27 x 44.5 cm, original scale: ca. 1:100, line scale: 14 cm = 40 Rhenish feet.

SAW, Cartography of Wrocław Regency, call No. VI 502,2

35. Strzelin. Layout plan for the enfranchisement campaign, 1948. Coloured drawing on Bristol board, 102 x 86 cm, original scale: 1:2,500. At the bottom, to the right, the town's layout plan on a scale of 1:100,000, inscription: map of the town of Strzelin, 1:2,500, stamp: Regional Spatial Planning Management Board in Wrocław; at the bottom, on the left – a legend with marked: waters, streets, railway areas, areas of closely and widely spaced buildings, existing and intended industrial facilities, economic zones, land owned by the local government and land subject to applications and exclusion.

SAW, call No. UWW XVIII/164

36. Strzelin. Simplified land development plan, 1948. Coloured drawing on card board, 105 x 98 cm, original scale: 1:2,500. At the bottom, on the right: a legend describing land uses marked in various colours; stamp: Regional Spatial Planning Management Board in Wrocław.

SAW, call No. UWW XVIII/ 163

37. Strzelin. Bird's eye view of the town from the north-east, 1928. Aerial photo from a negative 13 x 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Hansa – Luftbild, Inv. No. 59633 (AKI 6019)

38. Strzelin. Bird's eye view of the town from the south-east, 2000. Bernhard Kirk. Aerial photo from a negative 24 mm x 36 mm. View of the town's centre with the church and convent of the Poor Clares and St Godard Church on the right.

Herder-Institut Marburg, Kirk, Inv. No. 147063

39. Strzelin. Fragment of a topographic map, 1997. Scale 1:10 000. Sheets: M-33-47-C-a-1 *Szczawin*, M-33-47-C-a-2 *Górzec*, M-33-47-C-a-3 *Strzelin-Zach.*, M-33-47-C-a-4 *Strzelin* in the 1992 coordinate system, 1997.

Center of Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw.

40. Strzelin. Orthophotomap, 2009. Pixel 0,25 m, from 2009 r.

Center of Geodesic and Cartographic Documentation in Warsaw

POLSKIE I NIEMIECKIE NAZWY ULIC POLISH AND GERMAN STREET NAMES

By Dagmara Adamska

po 1945 r. / after 1945	przed 1945 r. / before 1945	po 1945 r. / after 1945	przed 1945 r. / before 1945
ul. Adama Asnyka	-	ul. Elizy Orzeszkowej	-
ul. Michała Bałuckiego	-	ul. Parkowa	Park Strasse, Am Marienberg
ul. Grahama Bella	-	Wzgórze Parkowe,	Marienberg
ul. Gen. Zygmunta Berlinga	-	Wzgórze Tadeusza Kościuszki	
ul. Blankowa*	Zimmer Platz	-	Karl Peters Platz*
ul. Bolesława Chrobrego	Memel Weg	ul. Piastowska	Georg Schmidt Weg
ul. Bolesława Krzywoustego	-	ul. Piekarska*	Bäcker Gasse
ul. Bolka I Świdnickiego, ul. Kolejowa	Bahnhof Strasse	ul. Marsz. Józefa Piłsudskiego,	Adolf Hitler Strasse, Linden Strasse
ul. Borowska	Saegener Strasse	ul. Marszałka Michała	
ul. Władysława Broniewskiego	-	Roli-Żymierskiego	
ul. Brzegowa ^a	Brieger Strasse, Friedrich Strasse	ul. Pocztowa	Zwinger Strasse
ul. Fryderyka Chopina	Mittel Gasse	ul. Podwale	ul. Szpitalna, Lazarett Strasse
ul. Marii Dąbrowskiej	-	pl. Pokoju	-
ul. Jana Długosza	-	ul. Polna	Feld Gasse
ul. Stanisława Dubois, ul. Koszykowa	-	ul. Księcia Józefa Poniatowskiego	-
	Robert Rößler Strasse,	ul. Ks. Jerzego Popiełuszki	Bismarck Strasse
ul. Dzierżoniewska, ul. Rydbawska	Robert Rößler Platz	ul. Powstańców Śląskich	Stichs Strasse, Stiller Weg
ul. Energetyków	Nimptscher Strasse	ul. Bolesława Prusa	-
ul. Fabryczna	-	ul. Gen. Kazimierza Pułaskiego	-
pl. św. Floriana*	Burg Platz	ul. Adama Rapackiego	-
ul. Konstantego Gálczyńskiego	-	ul. Mikołaja Reja	-
ul. Galla Anonima	-	ul. Władysława Reymonta	-
ul. Gliniana	-	-	Ritter Platz*
ul. Górnica	Remus von Woysch Weg	ul. Różana ^b	-
ul. Górzysta	Seiten Gasse	ul. Różana*	Rosen Strasse
ul. Gen. Stefana Grota-Roweckiego	-	ul. Rybna	Große- Fischer Gasse
wzgórze Gródek	Pilzberg	ul. Rycerska	Ritter Gasse
ul. Grunwaldzka	Glogau Strasse	pl. Rynek	Ring
pl. św. Jana*	Kirchplatz	ul. Henryka Sienkiewicza	Hermann Brehmer Strasse
ul. Jana Pawła II	Breslauer Strasse	ul. Gen. Władysława Sikorskiego,	Konrad Strasse
ul. Jaworowa	-	ul. Urzędnicza	
ul. Wincentego Kadłubka	-	ul. Skawińska	-
ul. Kamienna	Steinbruch Weg	ul. Słoneczna	-
ul. Kazimierza Wielkiego	-	ul. Juliusza Słowackiego	Christian Rother Strasse
ul. Wojciecha Kilara	-	ul. Sosnowa	Hussinetzer Strasse
ul. Jana Kilińskiego	Kurzer Weg	ul. Staromiejska, ul. Kopernika	Altstadt Strasse
ul. Jana Kochanowskiego	-	ul. Starowrocławska*	Alte- Breslauer Strasse
ul. Kolejowa,	Adolf Hitler Strasse, Linden Strasse	ul. Stanisława Staszica	Promenaden Strasse
ul. Marsz. Michała Roli-Żymierskiego		ul. Wita Stwosza	Saar Strasse
ul. Marii Konopnickiej	Dietrich-Eckhard Strasse	ul. Św. Floriana	Burg Strasse
ul. Mikołaja Kopernika	Stein Weg	ul. Św. Jana	Jahn Strasse
ul. Kościelna	Große- Kirch Strasse	ul. Władysława Szpilmana	-
ul. Tadeusza Kościuszki	Münsterberger Strasse	ul. Stefana Szybalskiego	-
ul. Jana Krasińskiego	Karl Litzmann Strasse	ul. Karola Szymanowskiego	-
ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego	-	ul. Targowa	-
ul. Królowej Jadwigi, ul. Ogrodowa	Garten Strasse	ul. Wąska*	Sieber Gasse
ul. Krótka	-	ul. Westerplatte	-
ul. Krucza	Klein- Fischer Gasse	ul. Weteranów	-
ul. Krzepicka	-	ul. Wichrowa	-
ul. Księżąt Brzeskich, ul. Klasztorna	Kloster Strasse	ul. Henryka Wieniawskiego	-
ul. Eugeniusza Kwiatkowskiego	-	ul. Wiosenna	-
ul. Łąkowa	-	ul. Wiśniowa	-
ul. Oskara Langego	-	ul. Wincentego Witosa	-
ul. Leśna	Wald Gasse	ul. Władysława Łokietka	-
ul. Władysława Łozińskiego	-	ul. Wodna	Wasser Strasse
ul. Edwarda Lubowskiego	-	ul. Wojska Polskiego, ul. Legionowa	Reich Strasse,
ul. Gen. Stanisława Maczka	-		Neue Umgehungs Strasse
ul. Mała*	Kleine- Kirch Strasse	ul. Wolności, ul. Wałowa	Horst Wessel Strasse,
ul. Jana Matejki	Fritz Neumann-Hegenberg Strasse		Weiden Strasse
ul. Archaniola Michała, ul. Szkolna	Kirch Platz, Schul Platz	ul. Wrocławska	Neue Breslauer Strasse,
ul. Ks. Władysława Michałkiewicza	-		Breslauer Strasse
ul. Adama Mickiewicza	Post Strasse	ul. Stanisława Wyspiańskiego	-
ul. Mieszka I	-	ul. Żąbkowicka	Frankensteiner Strasse
ul. Mikołaja*	Nicolai Strasse	ul. Zamkowa,	Straße der SA, Paul Ehrlich Strasse,
ul. Młynarska	Wasser Promenade, Mühl Platz	ul. Edwarda Osóbki-Morawskiego	Hierse Gasse*, Polnische Gasse
ul. Stanisława Moniuszki	-	ul. Gabrieli Zapolskiej	-
ul. Zofii Nałkowskiej	-	ul. Zaulek	Saegener Strasse
ul. Cypriana Kamila Norwida	-	ul. Aleksandra Zawadzkiego	-
ul. Nyska	-	rondo im. Zesłańców Sybiru, pl. 1. Maja	am Zenaueck, Zehnaecke
ul. Ogrodowa, ul. Józefa Stalina	Nicolaus Lenau Strasse	ul. Zielna	Teich Gasse
ul. Stefana Okrzei	-	ul. Stefana Żeromskiego	-
ul. Gen. Leopolda Okulickiego	-	ul. Żródlana	Flur Gasse
ul. Olawska	Ohlauer Strasse	ul. Żwirki i Wigury	Memel Weg

* obecnie nie istnieje / doesn't exist anymore

^a odcinek ulicy na terenie miasta: *Brieger Strasse*; odcinek ulicy na terenie Wojsławic: *Friedrich Strasse* / section of a street in city: *Brieger Strasse*; section of a street in Wojsławice: *Friedrich Strasse*

^b nazwa przeniesiona / name was moved

